

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ОДСЕК ЗА СРПСКУ КЊИЖЕВНОСТ

**ЈЕВРЕЈСКИ АРХЕТИП У ПРОЗИ АЛЕКСАНДРА ТИШМЕ (РОМАНИ *КЊИГА О
БЛАМУ, УПОТРЕБА ЧОВЕКА*)**

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

Ментор: проф. др Оливера Радуловић

Кандидат: мр Ружа Перуновић

Нови Сад, 2016. године

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

КЉУЧНА ДОКУМЕНТАЦИЈСКА ИНФОРМАЦИЈА

Редни број: РБР	
Идентификациони број: ИБР	
Тип документације: ТД	монографска документација
Тип записа: ТЗ	текстуални штампани материјал
Врста рада (дипл., маг., докт.): ВР	докторска дисертација
Име и презиме аутора: АУ	мр Ружа Перуновић
Ментор (титула, име, презиме, звање): МН	др Оливера Радуловић, редовни професор, Филозофски факултет, Нови Сад
Наслов рада: НР	Јеврејски архетип у прози Александра Тишме (романи <i>Књига о Бламу</i> и <i>Употреба човека</i>)
Језик публикације: ЈП	Српски
Језик извода: ЈИ	српски/енглески

Земља публикавања: ЗП	Република Србија
Уже географско подручје: УГП	АП Војводина
Година: ГО	2016.
Издавач: ИЗ	ауторски репринт
Место и адреса: МА	Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, Др Зорана Ђинђића 2, 21000 Нови Сад

Физички опис рада: ФО	(број поглавља 8/ stranica 224/ slika 0/ grafikona 0 / referenci 72/ priloga)
Научна област: НО	Наука о књижевности
Научна дисциплина: НД	Српска књижевност XX века
Предметна одредница, кључне речи: ПО	проблем идентитета, јеврејство, дуализам, јеврејски архетип, холокауст, злочин, истина, заборав
УДК	
Чува се: ЧУ	у библиотеци Филозофског факултета у Новом Саду

<p>Важа напомена:</p> <p>ВН</p>	
<p>Извод:</p> <p>ИЗ</p>	<p>У романима <i>Књига о Блему</i> и <i>Употреба човека</i> Александра Тишме доминантне теме јесу рат и судбина човека у рату, а посебно јеврејског човека. Говорити о романима Александра Тишме значи најпре говорити о трагању за идентитетом, о неприпадању и усамљености у свету који се доживљава као непрекидно страдање, као опасност, страховање, као трагање за безбедним местом за живот, да би се напослетку схватило да такво место не постоји, да су свуда само јед и патња. Ликови ових романа живе у тешким ратним околностима, али они носе још теже бреме јеврејске судбине, или у својим коренима једнако проблематичну подељеност, подвојеност између хришћанства и јудаизма. У оба случаја, свесни су своје издвојености, обележености пореклом које свакога часа може бити означено као непожељно за живот у заједници. Стога, стрепња и тескоба стални су пратиоци њихових судбина. У складу са овом поставком, Тишма анализира различите облике преживљавања у ратном и послератном добу (од мирења са злом, пасивности, трпљења, понижења, преко отпора, освете, насиља, све до поражавајућег сазнања да „зло рађа зло“) указујући на феномене времена у којем живимо. Аутор с горчином преиспитује постојање хуманистичких принципа у оваквом свету, као и улогу литературе у читавом процесу. Трагајући у својим романима, пре свега, за истином у свим аспектима живота, Тишма долази до сазнања да су насиље и зло неодвојиви део човекове природе, и то сазнање нуди као датост, као непомериву</p>

	чињеницу. Улога књижевности јесте да разбија илузије, да подсећа на преживљено, да сведочи о ратним догађајима у светлу уверења да оно што није записано – не постоји.
Датум прихватања теме од стране НН већа: ДП	18. фебруар 2011.
Датум одбране: ДО	
Чланови комисије: (име и презиме/титула/звање/назив организације/статус) КО	председник: члан: члан:

University of Novi Sad

Key word documentation

Accession number: ANO	
Identification number: INO	
Document type: DT	Monograph documentation
Type of record: TR	Textual printed material
Contents code: CC	PhD thesis
Author: AU	M. Sc. Ruža Perunović
Mentor: MN	PhD Olivera Radulović
Title: TI	Jewish archetype in the prose of Aleksandar Tišma (novels <i>The Book of Blam</i> and <i>The Use of Man</i>)
Language of text: LT	Serbian
Language of abstract: LA	eng. / srp.
Country of publication: CP	Republic of Serbia

Locality of publication: LP	Vojvodina
Publication year: PY	2016.
Publisher: PU	Author's reprint
Publication place: PP	University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Dr Zorana Djindjića 2, 21000 Novi Sad

Physical description: PD	Number of chapters 8 / pages 224/ pictures 0/ references 72/ appendix 0
Scientific field SF	Science of literature
Scientific discipline SD	Serbian literature of XX century
Subject, Key words SKW	the problem of identity, Judaism, duality, Jewish archetype, Holocaust, crime, truth, limbo
UC	
Holding data: HD	The Library of Faculty of Philosophy, University of Novi Sad
Note: N	

<p>Abstract:</p> <p>AB</p>	<p>In the novels <i>The Book of Blam</i> and <i>The Use of Man</i> by Aleksandar Tišma dominant themes are war and the destiny of man in war, especially Jewish man. To talk about the novels of Aleksandar Tišma primarily means to talk about the quest for identity, about rootlessness and loneliness in a world that is perceived as constant suffering, as danger, fear and search for a safe place, only to realize that such a place does not exist, that there is only misery and suffering everywhere. The characters of these novels live in difficult war conditions, but they carry an even heavier burden of the Jewish fate, or they have in their roots an equally problematic split – a split between Christianity and Judaism. In both cases, they are aware of their isolation, of being stigmatized by their origin, which at any moment can be declared unsuitable for life in a community. Therefore, anxiety and uneasiness are constant companions of their fate. In accordance with this setting, Tišma analyzes different forms of survival in wartime and in post-war era (from conciliation with evil, inaction, suffering, humiliation, through resistance, revenge, violence, until the devastating knowledge that “evil begets evil”) thus indicating the phenomena of our time. The author bitterly re-examines the existence of humanistic principles in such a world, and the role of literature in the whole process. Searching in his novels primarily for truth in all aspects of life, Tišma comes to the conclusion that violence and crime are inseparable part of human nature, and he presents this insights as a given, as a fixed fact. The role of literature is to shatter illusions, to remind us of things we have been through, to testify about wars in the light of his belief that if things have not been written down it is as if they do not exist at all.</p>
<p>Accepted on Scientific Board on:</p> <p>AS</p>	<p>18th February, 2011.</p>
<p>Defended:</p> <p>DE</p>	

Thesis Defend Board: DB	president: member: member:
--------------------------------	--

„Зло које се у данашњем времену нагомилало може да се очисти само дуготрајним катарзама, за које је уметност превасходан терен, а уметник, способан да у себи оживи и мотивише зло, превасходан посредник. Оцртати зло, дати његов уметнички израз, то значи истовремено разобличити га, јер истинит одраз, а сваки уметнички такав мора да буде по самом свом својству уметничкога, може зло само да разобличи. Гушити зло ћутањем, или црно-белим декларацијама – што је исто – значи заташкивати га, дозволити му да латентно траје, убија и чека тренутак мрака када би могло да се наметне.”

Александар Тишма

САДРЖАЈ

УВОД	12
ПРЕДМЕТ ИСТРАЖИВАЊА	12
ПРЕГЛЕД ВЛАДАЈУЋИХ СТАВОВА И СХВАТАЊА У ЛИТЕРАТУРИ:.....	17
НЕНАПИСАНА ПРИЧА КАО КЉУЧ ЗА ОНЕ НАПИСАНЕ	26
О РОМАНИМА АЛЕКСАНДРА ТИШМЕ, ЊИМ САМИМ	34
(ДНЕВНИК И АУТОБИОГРАФИЈА, КАО ПОЛАЗНА ТАЧКА ЗА ЧИТАЊЕ РОМАНА)	34
ТЕЛО КАО ИДЕНТИТЕТ	38
(ЕРОТСКО У ДЕЛУ АЛЕКСАНДРА ТИШМЕ).....	38
ДРУШТВЕНИ ДОГАЂАЈИ: ПОГЛЕД ИЗ ПРИКРАЈКА.....	42
(ОПШТЕ И ПОЈЕДИНАЧНО).....	42
МЕРИДИЈАНИ СРЕДЊЕ ЕВРОПЕ	46
ОД ТЕМАТског ЛУТАЊА ДО КЊИГЕ О БЛАМУ	50
О ПОТРЕБИ И СМISЛУ КЊИЖЕВНОГ ТКАЊА	56
<i>КЊИГА О БЛАМУ</i> ИЛИ СТИД ЗБОГ ПОРЕКЛА	60
(ЕТИЧКИ И ЕГЗИСТЕНЦИЈАЛНИ НЕМИР)	60
ПОДРАЖАВАЊЕ ЖИВОТА (МОДЕЛ ТРАЈАЊА МИРОСЛАВА БЛАМА).....	63
НОВИ САД, НЕКАД И САД	66
ЖИВОТ НАКОН ХОЛОКАУСТА	69
ГИМНАЗИЈСКИ ДАНИ, ОПИПЉИВА ИЗДВОЈЕНОСТ И ЈАСНЕ СЛУТЊЕ.....	71
ИНТИМНИ ЖИВОТ МИРОСЛАВА БЛАМА, ОД ЛИЛИ ДО ЈАНЕ, ОД СПАСЕЊА ДО УНИШТЕЊА.....	73
ЛИЛИ ЕРЛИХ, ПРВИ ЉУБАВНИ ЗАНОСИ И ПРВА ЈАСНА УПОЗОРЕЊА	73
ЈЕЛИСАВЕТА ЧОКАНАЈ. ОНО ЕРОТСКО ЗА КОЈИМ СЕ ТРАГА.....	75
ЈАНА. ЕРОТСКО У БРАКУ.....	77
ПОРОДИЧНИ ЖИВОТ БЛАМОВИХ – НЕКАДА И САД.....	79
ЗАМРЛЕ РЕЧИ И ЗАПРЕПАШЋЕЊЕ	79
БЛАМ НА ПОСЛУ – КАО ПАЊ.....	85
НЕДОСЕГНУТИ ИДЕАЛИ.....	86
РОДОСЛОВ ЛУТАЊА И ТРАЈАЊА	88
ЈУНАЦИ БЛАМОВОГ ДОБА.....	90
ПЛЕСОМ ДО СПАСА (БЛАМ У ОКУПАЦИЈИ).....	92

РАЦИЈА И ЊЕНИ ИЗВШИТЕЉИ.....	97
СВА ЛИЦА ИСТИНЕ.....	104
ЈЕДИНИ ПРЕЖИВЕЛИ.....	105
ШТА ЈЕ ПРАВДА И КО СУ ЊЕНИ ИЗВРШИОЦИ?	108
ТОБОЖЊЕ ПОПРАВЉАЊЕ СВЕТА.....	112
СЛУЧАЈ ПРЕДРАГА ПОПАДИЋА.....	112
МУЗИКА ЗА КРАЈ	115
УПОТРЕБА ЧОВЕКА или ПОРАЗ ЉУДСКОГ АРГУМЕНТА.....	121
ГОСПОЂИЧИН ДНЕВНИК.....	124
НЕМАЧКИ ЈЕЗИК И ТРИ НОВОСАДСКЕ ПОРОДИЦЕ.....	131
ТЕЛЕСНЕ И УМНЕ ЧЕЖЊЕ	134
НЕДОСЕГНУТА СРЕЋА У ЉУБАВИ.....	134
СЕП ЛЕНАРТ – ИСПРАНИ УМ	140
ПОРАЖЕНО ЗНАЊЕ – КРОНЕР И БОЖИЋ	145
МОЖЕ ЛИ СЕ ПОБЕЂИ ОД СЕБЕ?.....	150
(РЕЗА. ГЕРХАРД).....	150
СТРАХ ОД РАЗЛИЧИТОСТИ ИЛИ ТЕЛО БЕЗ ИДЕНТИТЕТА (ВЕРА КРОНЕР)	153
ОДМОРИШТЕ ОД ПРИЧЕ.....	160
ВЕРА КРОНЕР – ИСПОВЕСТ.....	164
ПОВРАТАК У ПРАЗНИНУ ИЛИ	168
У МАЈЧИНОМ ЗАГРЉАЈУ	176
ЛАЗУКИЋИ У РАТУ ИЛИ БРЗИ КРАХ ИДЕЈЕ.....	182
РАТНЕ ТУРБУЛЕНЦИЈЕ – ОД ИЗДАЈНИКА ДО ПОБЕДНИКА	185
ОСЛОБОДИЛАЧКИ ПРИНЦИПИ	190
ВЕРА И СРЕДОЈЕ	194
НА КРАЈУ ПРИЧЕ.....	199
ПРОБЛЕМАТИЧАН ИДЕНТИТЕТ И ЗЕБЊА ОД ЗАБОРАВА	201
ЛИТЕРАТУРА.....	218
ПРИМАРНА ЛИТЕРАТУРА	218
СЕКУНДАРНА ЛИТЕРАТУРА.....	218

УВОД

ПРЕДМЕТ ИСТРАЖИВАЊА

Доминантне теме у романима *Књига о Блему* и *Употреба човека* Александра Тишме јесу рат и судбина човека у рату, а посебно јеврејског човека. Ликови у овим књижевним делима, чињеница је, живе у тешком и непредвидивом времену, али они носе и тешко бреме јеврејске судбине, или једнако проблематичну подељеност, подвојеност између хришћанства и јудаизма. У оба случаја, свесни су свог порекла као датости – као својеврсног терета и кривице коју са собом носе, а због којег могу свакога часа бити проглашени непожељним за живот у заједници. Због тога су осећања страха и тескобе њихови стални пратиоци који их даље воде у самоћу, уздржаност, неоствареност. Свест о различитости спречава ликове Тишминих романа да досегну срећу и оставља их у сталној чежњи за недостижном пуноћом живота. Зато, говорити о романима Александра Тишме значи говорити о проблематичном идентитету, о неприпадању, усамљености, о животу доживљеном као страдање, страховање, потуцање из туђине у туђину, али и као лудо самозаваравање.

Приповедајући о судбини својих сународника, комшија, пријатеља, аутор анализира различите облике сналажења (преживљавања) у ратном и послератном добу: од мирења са злом, пасивности, трпљења понижења, преко бунта, отпора, освете, насиља, све до горког сазнања да „зло рађа зло”. Када је она дуго предосећана несрећа закуцала на врата јеврејских породица, пала су, муњевитом брзином, и сва начела по којима је читав свет функционисао. Она падају далеко лакше него што се ико могао надати. Остаје само свет хаоса и лудила у коме се бркају улоге – жртве постају целати, а целати жртве, у времену у коме је једини циљ сачувати голи живот, без обзира на цену. Опстајање у овом свету безумља значи гажење преко свих уверења, преко морала, прихватањем доскоро незамисливих поступака и решења, без много дилема и размишљања. Аутор преиспитује постојање хуманистичких принципа у свету хаоса, огрезлом у декаденцију и ништавило. Колико су чврсте основе на којима они почивају, ако су с лакоћом порушене? Колико су они заиста део човекове природе ако су тако брзо заборављени? У драстично измењеним

околностима, тај нови свет мржње и убијања делује стварније од оног мирнодопског који су ти исти појединци са еланом градили, верујући у вредности поретка.

Приповедајући о ратним и послератним догађајима, аутор сведочи о времену у коме доминира зло које се одједном, из неких притајених углова, разгоропадило и преплавило читав свет с намером да га уништи. Али оно је само део човекове природе, и то је необорива чињеница; стога, литература може само да сведочи о прошлим временима, непрекидно подсећајући на тог и таквог човека. Зато Тишма смирено, педантно бележи све монструозне ствари које је човек починио, нудећи их читаоцима на увид, указујући на то да је зло саставни део човека, да је улога сваког појединца већа него што се мисли, а да је дужност књижевности да изнова о томе говори, јер је заборав најопаснија замка у коју се лако упада.

Због великог, обавезујућег значаја теме којом се Александар Тишма бави у својим романима, намеће се и потреба подробнијег испитивања поетичких начела овог аутора. Вођени размишљањем Ласла Вегела да је Тишма „највећи новосадски син”, препознајемо (баш с пищевог простора) потребу за аналитичким и продубљеним читањем његовог дела, имајући на уму немерљиву важност теме о којој говори наш уважени суграђанин. Новосадска средина, препознатљиве улице, тргови и грађевине, представљају простор у коме је аутор размишљао о свом књижевном делу и где је и сместио радњу већине дела. Он полази од своје средине, од места које познаје, од својих комшија, познаника, рођака, од целог једног јеврејског света ког у Новом Саду више нема, јер је у рату убијен. Стога, аутор осећа дужност да говори о том несталом свету који је уништен јер је у једном безумном времену проглашен непожељним, ништавним, недостојним живота.

Потреба аутора да говори о теми холокауста јесте и лична и литерарна. Живот и дело Александра Тишме обележени су управо његовим двоструким пореклом које је посредно и произвело аутора у писца. Стално осећање усамљености, неприпадања, страха и неке нејасне бојазни да не буде разоткривен, произвели су аутора – током година сазревања – у доброг посматрача и аналитичара, а потом довели у центар његове пажње питање сопственог идентитета. Анализирајући своје двоструко порекло и проналазећи у њему узроке тескобе (а након пресудног обиласка концентрационих логора), писац се окреће теми јеврејства и – с тим у вези – архетипском страдању, прогонству, лутању.

Стога, сматрамо да је једна од најважнијих тема његових романа насловљена овом дисертацијом (јеврејски архетип) којој ћемо аналитички приступити читајући два романа: *Књига о Бламу* и *Употреба човека*. За потребе овог рада, имали смо у виду и друга Тишмина дела блиске тематике (пре свега, приповетку *Школа безбожничтва* и роман *Капо*), која по ауторовом сведочењу и чине целину.

Теми јеврејског лутања и страдања писац приступа указујући на несрећу своје јеврејске браће, која је прво наговештена кроз приче и предања, нејасне слутње и nelaгоду, а потом кроз ратну судбину јасно дефинисану логорима, гасним коморама, јамама, рацијама, маршевима смрти. Судбинско страдање се и након ових монструозних догађаја наставља и у мирнодопском времену, јер је након холокауста живот за оне ретке преживеле остао немогућ, обележен искуством трауме, страхом, усамљеношћу, још јаснијом свешћу о неизвесности своје судбине у том свету безумља и зла. Пратећи појединачне ликове, Тишма у својим романима вешто анализира различите друштвене околности, указујући на обрасце и трагајући за архетипским у свом времену. Стога, сматрамо да је веома важно пратити еволуцију теме, трагати за њеним коренима, развојем, начинима анализе. Тишмина привидна хладноћа, али и бескомпромисност у изношењу истине која се тешко може поднети, јесу дубоко мотивисани свешћу о томе да причање приче о холокаусту не сме да престане.

Вођени овим сазнањем, у редовима ове дисертације, пратили смо однос аутора према осетљивој теми јеврејског (и другог) страдања, испитујући везу аутобиографског и фиктивног, истичући опажања до којих је аутор дошао бавећи се феноменима савременог света, у тешким ратним и послератним временима. Покушали смо да сагледамо начин на који аутор разуме све страхоте које су неодвојиви део савременог друштва: зло, насиље, мржња која вреба и појављује се у тренуцима страха, лудила, слепила, свеопште дехуманизације. Испитивали смо и истицали стилске поступке и литерарна решења које аутор користи да би пренео уверљиву, веристичку причу која погађа својом огољеношћу.

Закључци истраживања – које се одвијало у неколико фаза – преточени су у делове (поглавља) студије. На самом почетку, говорили смо о општим одликама и особеностима

прозе Александра Тишме, водећи се ауторовим аутопоетичким текстом *Ненаписана прича*. У овом невеликом делу, Тишма је обаснио своје опредељење за тему, осећање обавезе и дужности да о јеврејском страдању говори, увиђајући да је то оно што он као појединац може да учини. Тако, истовремено истиче улогу књижевног дела и смисао литерарног стварања, а за нас ствара прилику да детаљније говоримо о односу историјског и личног у приповедачком опусу писца. Осим тога, *Ненаписана прича*, из пера самог аутора, објашњава однос према животу, пореклу, јеврејству, литератури, који ћемо даље учавати у конкретним романима.

Наредно поглавље рада односи се на *Дневник* Александра Тишме и аутобиографију *Сечај се вечкрат на Вали*, које сматрамо обавезном допуном, незаобилазним штивом које је потребно читати – паралелно с романима. Познато је то да је Тишма посвећени писац дневничких белешки, да су истинољубивост и аналитичност, које красе приповедача, уочљиве на свакој страници *Дневника*, које аутор бележи од своје седамнаесте године, па све до смрти. На тим страницама записује своја размишљања и дилеме, своје снове, лектуру коју чита, однос с породицом и самим собом, што нам све заједно открива дугогодишњу борбу с проблематичним идентитетом и – у вези с тим – приповедачким лутањима. Читајући ова два дела, анализирали смо: интересовање за еротско у његовом делу и с тим у вези чежњу за додиром, за блискошћу, припадањем које се покушава остварити телесним путем. Пратили смо поглед на друштвена дешавања (и њихов рефлекс на живот и дело Александра Тишме), увек дат из прикрајка, јер је аутор само посматрач, изузет од учествовања у догађајима, уздржан од потребе да заузме неку страну. Вођени овим трагом, задржали смо се на објављивању важног текста *Меридијани средње Европе*, којим је Тишма, критикујући средњоевропски свет, скренуо пажњу на себе, али још важније, самом себи указао на тему којом ће се најистрајније бавити. Зато је посебан сегмент овог поглавља посвећен управо трагању за темом – од тематског лутања, до *Књиге о Бламу*. Након ослобађања *јеврејства у себи*, писање тече лакше, једноставније, дела се нижу, а за њима – признања и награде. Зато последња одредница ове целине говори о смислу и сврси књижевног стварања које се одређује као својеврсно враћање дуга (као у случају малог пса) и јасно развијена свест да књижевност може делотворније и одговорније да трага за истином, него историја и статистика.

Две наредне целине окренуте су детаљнијој анализи конкретних дела, романа *Књига о Бламу* и *Употреба човека*. У сваком од њих пратили смо развој приче, судбину ликова, предодређеност те судбине, однос ликова према пореклу и породици, немогућност да достигну срећу, трагање за љубављу, друштвене околности у којима се прича одиграва, специфичности средине, најаве погрома, страхове, злочине, а након свега – заборав који, иако је претећа опасност, нужно долази.

Специфичан начин приповедања Александра Тишме свакако је предмет анализе, јер су директност, истинољубивост, згуснутост, изостајање дескрипције, мозаичка структура дела, преплитање прошлог и садашњег, јединствени и препознатљиви, али су истовремено и последица недвосмисленог опредељења за трагање за истином.

Последње поглавље рада аналитичком и компаративном методом указује на повезаност романа Александра Тишме с другим ауторима јеврејског порекла, блиских просторно и временски (Д. Киш, Ђ. Конрад, Д. Албахари, Џ. М. Томас, Ласло Вегел, Филип Давид). Тим поводом, дефинисали смо неке од заједничких тема: проблематичан идентитет и у вези с тим зебњу и страх, трагање за истином, реконструисање света који је некада изгледао чврст, а тако лако нестао, запитаност како је до холокауста дошло, проблематизовање постојања хуманистичких идеја на којима је свет почивао, затеченост човека пред најездом зла, опирање забораву, непостојање. Мотив који више од било које теме повезује ове ауторе дефинисан је свешћу о томе да књижевност мора да настави с причом о страдању, да сведочи и изнова подсећа на оно што се догодило, у име човечности, у име жртава, у име будућности и достојанства живота.

ПРЕГЛЕД ВЛАДАЈУЋИХ СТАВОВА И СХВАТАЊА У ЛИТЕРАТУРИ:

Приповедачки опус Александра Тишме заузима значајно место у послератној књижевности јер на одговоран начин приступа теми ратног страдања приказујући догађаје на аналитичан, сурово реалистичан, неморалиштући начин, трагајући за истином, као суштином која мора бити изречена. Несвакидашњи приступ теми, веровање у причу, веристички, али модеран начин приповедања, бескомпромисност у приказивању догађаја, задирање до самог дна људске патње, издвојили су овог аутора у, разноврсном и делима обимном, приповедачком кругу послератне прозе. По речима Предрага Палавестре „Од већине српских писаца Тишма се разликује управо по томе што је мање огњевит и драматичан, лишен патоса и ратничког историјског беса, повучен у страну и склоњен од бујице главних токова, који чак и својим таласима у плићаку могу да сруше и измене цео велики живот покорног „божјег црва” или малог мрава. Тишму не привлаче велике, свеопште трагедије подргреване патосом, већ њихови маргинални одједи који продиру у тескобу самотника, уплићу се у мале личне мистике појединаца и у душама невољника остављају празне љуске промашених и покрадених живота.” (Палавестра 2005:23)

Читајући научне радове који се односе на књижевни опус Александра Тишме уочили смо да су они усмерени ка проучавању најважнијих тема и приповедачких одлика овог аутора, али да остављају простора за даља истраживања у обе сфере, као и за могућа компаративна читања са другим ауторима (пре свега ауторима јеврејског порекла) која су до сада ретка.¹ У, приметимо, ипак необимној литератури која проучава дело овог аутора стављен је акценат на тематску анализу, анализу књижевноуметничког поступка, карактеризацију ликова, однос историјског и биографског, прихватање зла као чињенице, на смисао постојања књижевног дела у свету бесмисла и зла.

Кроз научне радове се у први план истиче условљеност историјског и личног, те ауторово двоструко порекло, и с тим у вези судбина јеврејског народа као најважнија тема Тишминих романа, уз коју иде испитивање идентитета, кривице, греха, зла, страдања,

¹ Интертекстуалном читању Тишминог дела приступила је Оливера Радуловић истражујући поетичке сличности са делима Данила Киша и Давида Албахарија, на темељима светих књига и средњеевропске културе; Јован Попов указује на неистраженост у књижевним релацијама Тишма-Киш; Владимир Гвозден наводи на поетичке подударности између Тишминих *јеврејских* романа и Томасовог дела *Бели хотел*: Јанош Бањаи о вези између *Бесудбинства* Имреа Кертеса (које је Тишма и превео) и *Употребе човека*.

трагање за љубављу и блискошћу. О овим темама, њиховој еволуцији и транспоновању у књижевно дело заправо највише пише сам аутор у свом *Дневнику* и аутобиографији, а потврду тога препознајемо у ликовима романа о чијим тешким и непредвидивим судбинама читамо. Стога се *Дневник* и аутобиографија истрајно консултују, али са значајно различитим размишљањима о намерама ауторових бележења.

За израду ове дисертације од непроцењивог значаја је зборник радова посвећен Александру Тишми (*Повратак миру Александра Тишме*) у коме су сабрани есеји еминентних критичара који се односе на готово целокупан опус писца (проучавају се све фазе Тишиног стваралаштва, поезија, драма, приповетке, романи, преведена дела). У њему су сабране студије које разматрају кључна питања: од проблема идентитета, преко двоструког порекла до јеврејске теме, затим приступ теми, приповедачки манир, књижевно-стилска обележја, те анализа ликова и њихових поступака, као и општи скептицизам који извире из прочитаних романа. Стога је *Повратак миру* полазна тачка, али и главно упориште за аналитичко читање Тишиног дела. Осим наведеног зборника постоје бројни текстови расути по књижевним часописима, дневним листовима и другим зборницима (именовани у списку литературе на крају ове студије) који само потврђују актуелност и значај теме, али и указују на недостатак обимније, обухватније студије о делу једног од најзначајнијих послератних аутора.

Трагање за идентитетом је тема о којој су писали готово сви аутори уочавајући да је двоструко порекло које Тишма носи у коренима одредило његов живот колико и његова дела. Стога се и кроз ауторове записе у *Дневнику* и кроз романи читају кључне одреднице јеврејске теме: стид због порекла, тескоба, усамљеност, неприлагођеност, предосећање катастрофе, слутња о неминовности страдања.

О Тишиној јеврејској теми истрајно је писао Владимир Гвозден указујући на дубоко мотивисану потребу аутора да одговорно, са осећањем дужности приступи књижевном раду. Гвозден подсећа на двоструко порекло, на расцеп у пишчевој личности, на стид због порекла који је од Тишме и направио писца и усмерио га, у већ зрелим годинама, ка књижевности холокауста. У есеју *Тишина књижевност расцепа* (2005) Гвозден бележи да су „Тишмини романи, романи некога ко није би жртва холокауста, али ко се препознавао као неко ко је дужан да о тој жртви сведочи, да кроз ту жртву трага за

властитим идентитетом.” (Гвозден 2005: 85). Дуготрајно трагање за темом неодвојиво је повезано са пищевим трагањем за сопственим идентитетом јер је литература средство уз помоћ којег су се превазишли стид и nelaгода, будући да их је надмашило осећање дужности да сведочи о страдању јеврејског народа. У овом и у наредном есеју (*Тишма међу нама* (2011) Гвозден потврђује сазнање да је јеврејска тема Александра Тишме испрва била само *слутња* од које се бежало јер је указивала на проблеме, али јој се и враћао досежући након пресудног путовања у Аушвиц до себе самог, а потом и до књижевног опредељења. На сличан начин размишља и Предраг Палавестра уочавајући да је дубоко осећање тескобе одредило лични и професионални идентитет аутора и довело до настајања најзначајнијих романа. У књизи *Јеврејски писци у српској књижевности*, указујући у кратком тексту на место Алекснадра Тишме у кругу писаца јеврејског порекла, он истиче да је у његовом делу јеврејска тема приказана без огњевитости и беса, без одлика карактеристичних за балканске ауторе, већ је смирена и сталожена и када приповеда о најгнуснијим тешкоћама, у маниру несталог средњеевропског духа чији је Тишма неодвојив део. Ову тезу Палавестра допуњује у већ помињаном зборнику посвећеном делу А. Тишме (*Јеврејска тема Александра Тишме*), говорећи да је конкретно осећање стида и кривице европског порекла. „Европа почива на јудеохришћанској цивилизацији која је добрим делом заснована на митологији кривице и греха.” (Палавестра 2005: 20) те наводи чувене речи Андрићевог Карађоза о свеопштој кривици указујући на простор и културу страха и тескобе из које су поникли Данило Киш, Александар Тишма и Ђерђ Конрад. О *Страдању Јевреја у стваралаштву Данила Киша, Александра Тишме и Давида Албахарија* писала је Оливера Радуловић упућујући на поетичке сродности међу овим ауторима са средњеевропског простора, потврђујући тиме значај и неистраженост теме. Она указује на биографске и литерарне везе међу ауторима, на јеврејски архетип присутан у њиховом делу, на могућности интертекстуалне анализе као и на свете књиге (*Тора, Талмуд*) које се налазе у подтексту дела ових аутора. Читање др Радуловић указује на бројне могућности новог читања и интертекстуалног повезивања дела ових аутора.

Даље, продубљено и аналитички о теми холокауста пише Драган Кујунџић у есеју *Сазревања, издисаји. Јевреји и Холокауст у делима Александра Тишме* (2011). Подсећајући на арноовске принципе аутор указује на место Александра Тишме у књижевности

холокауста која се манифестује кроз развијену свест о томе да литература има дужност да сведочи о историјској катастрофи. Тумачећи судбине и поступке конкретних ликова у роману *Употреба човека* Кујунџић скреће пажњу на проблематичан идентитет самог писца који се препознаје кроз судбине његових јеврејских ликова, највише Вере и Роберта Кронера. У редовима овог аутора читамо више о смислу постојања књижевног дела у бесмисленом свету у коме је, како се испоставило, све могуће. Дужност књижевности је да непрекидно подсећа на оно што се догодило подвлачећи притом непријатно сазнање, о ком читамо у Тишминим романима, да је човек звер, монструм, спреман на све. Запитаност Кујунџића усмерена је ка вечној дилеми: може ли литература да учини више од сведочења? На ово питање као да се надовезују Јанош Бањаи и Младен Шукало. Правећи везу са романом Имреа Кертеса поводом чињенице да је Аушвиц преломна тачка у европској култури, Јанош Бањаи у есеју *Александар Тишма и Имре Кертес: Бесудбинство употребљеног човека* истиче да је јеврејска тема Александра Тишме саставни део културе која настаје на темељима Аушвица подстакнута тешком зебњом од заорава и етичком обавезом да се причање о холокаусту настави. У том смислу ови аутори настављају са причањем опирајући се замкама заорава које су озбиљна претња за будућност. Шукало у *Наративна устројства идентитета у дјелу Александра Тишме* на самом почетку указује да је „промишљање властитог идентитета једно од опсесивнијих интересовања животне и стваралачке биографије Александра Тишме” (Шукало 2005: 60), потврђује ово размишљање кроз ауторове дневничке белешке, али и кроз поступке појединих ликова у романима, оних за које сматра да имају највише сличности са самим аутором (Мирослав Блам, Средоје Лазукић и Вера Кронер) јер су носиоци исте тескобе и егзистенцијалне стрепње. Тумачећи њихове поступке и размишљања, опстајање у суровом свету у коме живе, аутор есеја указује на њихову предодређеност пореклом, на немогућност да умакну судбини која има је давно одређена.

Из обимног стваралачког опуса Александра Тишме, за тему ове дисертације одабрани су романи *Књига о Бламу* и *Употреба човека*, којима се уједно највише бавила и књижевна критика, посматрајући неретко овда два дела као целину. Након тематског лутања преточеног у поезију, приповетке, па и роман (све скупа представља својеврсну припрему за оно што ће уследити) делом *Књига о Бламу* настала је прекретница која је Александра Тишму одвела у тематски круг јеврејства и донела му веће интересовање

читалаца и критике. Ту је отворена прича о трагичној судбини новосадских Јевреја и једином преживелом Мирославу Бламу. Трагање за идентитетом, испитивање сопствене припадности, осећање усамљености, издвојености и потреба за припадањем, за љубављу, обојила је овај роман и отворила (никад до краја испричану) причу о јеврејском страдању. Иста тема, али шири простор, са већим бројем ликова и претежно ратно време карактеристични су и за најпознатији Тишмин роман *Употреба човека*. У њему аутор наставља приповедање о ратном страдању, али наставља и испитивање расцепљености која мучи ликове и неумитно утиче на њихове одлуке и приклањање различитим странама. Даље се, дубље и експлицитније испитује феномен зла кроз колективне и појединачне судбине, мучења, понижења, силовања, логоре, нагон за преживљавањем. Кроз преплитање различитих животних прича овде уочавамо ратно страдање и судбину и других етничких група. Због свега наведеног, делимо мишљење да се ова два романа тематски надопуњују и чине својеврсну целину, те их је пожељно аналитички објединити.

Читајући романе *Књига о Бламу* и *Употреба човека* критика се највише усредредила управо на анализу ликова, њиховог проблематичног идентитета који мучи све Тишмине јунаке јеврејског порекла, али и оне двостругог порекла код којих је осећање збуњености и страха још израженије. Аутори се слажу да проблематичан идентитет води ликове у самоћу, издвојеност, патњу, али и у погрешне одлуке, најчешће кобне по њих саме. Она од рођења присутна потреба да остану уздржани, спутава их да припадају ма којој групи, стога најчешће остају неприлагођени и у оквирима сопствене породице. Пратећи судбину јеврејских ликова у роману *Употреба човека* Светозар Кољевић утврђује да ове ликове мучи тзв. јеврејски синдром, немогућност прилагођавања и суштинског припадања некоме/нечему. У тексту *Слика јеврејских судбина у Тишмином роману Употреба човека* Кољевић указује да се јеврејски синдром усмерен на бригу о преживљавању толико јак да се сели и на друге ликове нејеврејског порекла (на Резу Кронер, Милинка Божића, Средоја Лазукића) јер је време у коме Тишмини јунаци живе небезбедно за све. Сви ликови су у потрази за сигурним простором, за уточиштем које у суморном свету у коме обитавају не може да постоји. На то као да се надовезује Гојко Божовић који и сам наглашава промашеност и изгубљеност Тишминих јунака, без обзира на порекло и простор на коме живе. Истичући да је Тишма истински познавалац људске психологије који прати „драму човекове унутрашњости” Божовић тумачи тешке судбине

ликова потврђујући да за њих, као ни за читаоце романа, нема утехе (*Употреба човека или драма без катарзе*) и да је изостајање утешног објашњења и какве-такве наде специфичност Тишминих књижевних дела. О Тишминим ликовима проблематичног порекла писао је Владимир Гвозден (*Тишмина књижевност расцепна*), који је указао на идентификацију ликова са неким/нечим другим (са непријатељем, злом, књигом) као покушајем бежања од порекла и неумитне судбине. Поистовећивање се успоставља као средство преживљавања у свету безумља у ком су се нашли јунаци романа *Употреба човека*. Допринос даљем читању истог дела даје Владислава Гордић Петковић (*Женски ликови у Тишминој прози*) пишући о женским ликовима којима је заједничко осећање празнине и усамљености (адекватна времену у коме живе), без обзира на порекло и године. Оне трагају за зрелом и узвраћеном љубави, али служе мушкарцима само за забаву и остају интересантне све док су сведене на тело, док су тајна, ослобођена прошлости, идентитета, информација, дакле блискости. Ауторка залази у тумачење еротске стране ликова, указујући на чињеницу да је еротска димензија увек наглашена, значајна, да неретко одлучује о животима Тишминих јунака.

Незаобилазна тема Тишминих романа јесу управо љубавни и еротски односи ликова у роману, тема која заузима доста места у литератури јер је наглашена у већини пишчевих дела (О томе пишу Г. Божовић, В. Гордић Петковић, Ч. Мирковић). Уочено је да сви ликови чезну за љубављу, сви имају потребу да негде и некеме припадају, да досегну своју срећу у оквиру складног, функционалног породичног дома, али нико од њих у томе не успева. Осим тога, њихове жеље најчешће траже реализацију кроз телесно, јер је оно мање опасно, мање компромитује. Тело се предаје другима, на уживање неоптерећено речима, пореклом, животом; тело је оклоп, оно крије унутрашњост од других, стога га је безболније нудити. Извор ових проблема лежи у питању идентитета, које, слаже се критика, наткриљује сва друга питања јер је полазна и крајња тачка у Тишминим делима. Као што каже Младен Шукало, свуда се „Осећа Тишмина заокупљеност феноменом идентитета, односно феноменима разлике, космополитизма, туђинства, ишчезлог осећања припадања” (Шукало 2005:61)

Сви ликови су у некој љубавној чежњи која је или изгарајућа чежња која распирује чула, али се не остварује, или је остварена само телесним путем, без суштинског

задовољења. И Роберт Ходел (*О односу љубав – друштво код А. Тишме*) указује на неадекватне везе које се са деструктивном упорношћу гурају, али неминовно воде у пропаст, док Гвозден поводом романа *Књига о Бламу (Мукотрпно оживљавање истине)* примећује да је еротско увек кобно, у додиру са злом, чак и када се приказује као потенцијално спасење, оно суштински разара човека. Са друге стране, Чедомир Мирковић (аутор који је истрајно пратио Тишмин књижевни рад пишући о сваком новом делу), потврђује опседнутост ликова телесним везама и указује на чињеницу да је еротско једини покретачки мотив који нагони јунаке на акцију, даје мотив за живот и наду да за њих ипак негде постоји срећа.

Напоменули смо већ да се у *Дневнику* и аутобиографији *Сечај се вечкрат на Вали* налазе именоване и промишљане књижевне недоумице од стране самог аутора, те се ова дела доследно консултују и у стручној литератури приликом извођења одређених закључака. Често се узимају као полазна тачка за читање романа, али у овом погледу постоје значајна размимоилажења. Она се односе на размишљање да ли ове исповедне форме треба посматрати као фикцију, као продужетак, допуну, приповедачког рада започетког романима и приповеткама. Тим поводом су изнесени ставови да догађаји испрличани у *Дневнику* нису аутентични већ су део пишчеве допуне ставова, али и догађаја/сцена приказаних у конкретном књижевном делу. О томе пишу Иван Негришорац, Ђорђе Писарев, Татјана Росић, Роберт Ходел, износећи сумњу да аутор може добровољно себе приказивати у тако огољеном и неретко непријатном светлу: као особу без осећања, без емпатије, суштински себичну, без пријатеља, без топлих и похвалних речи према људима из своје непосредне околине. Друга група аутора чија размишљања делимо, узимају ова дела као пример развијене ауторексисије (Владимир Гвозден, Гојко Божовић, Јован Попов) цитирајући Тишмине дневничке белешке приликом доношења закључака тражећи у њима потпору. Искреност и бескомпромисност присутна у *Дневнику* одговара оној присутној у романима и део је истог трагања за истином која не зна за компромисе. Аутора занима истина сама по себи, досезање до ње у свим аспектима живота, а потом сазнавање шта после. Свакако су *Дневник* и аутобиографија неодвојив део приче о настајању Тишминих најзначајнијих дела, сведоче о дуготрајном и болном трагању за темом које је у неодвојивој вези са трагањем за самим собом, стога нуде основ за даље интерпретативно читање.

Када говоре о препознатљивом, јединственом приповедачком маниру Александра Тишме, критика је сложна у оцени те истиче ауторову директност, карактеристичан, реалистички стил, лишен алегоријског, стил прецизан и јасан, експлицитан у приказивању насиља и зла. Владимир Гвозден указује да је то стил карактеристичан за тзв. књижевност холокауста која има за циљ да остави неподношљив утисак, једини примерен описаним догађајима. Низање догађаја лишених дескрипције, описивање дешавања кроз исказе, исповести, писма и дневнике (форме укључене у романе Александра Тишме), доприноси аутентичности и наглашава монструозност злочина самих по себи. Чедомир Мирковић закључује да се током дугог приповедачког стажа стил Александра Тишме држао истих принципа са једва малим модификацијама јер је аутор сигуран на који начин треба да пише и у времену када није сасвим сигуран у тему коју обрађује. И Предраг Палавестра и Милица Мићић Димовска се слажу да у делима Александра Тишме прича има апсолутни примат, она диктира темпо и одређује начин приповедања, на плану прошло-садашње или диктира мању или већу згуснутост догађаја. Палавестра даје јасно објашњење да аутор има апсолутно веровање у причу, примећујући да су Тишмини романи исприповедани без узлета и падова, у истом тону без обзира на садржину.

Велики број аутора (М. Пантић, В. Гвозден, С. Кољевић, П. Палавестра, Г. Божовић, В. Цидилко, Д. Кујунџић) се слаже да је главна тема, чак главни јунак Тишминих романа управо *зло* и да аутор осећа дужност да кроз литературу говори о злу као чињеници која је саставни део човека, увек присутно, мање или више изражено, у складу са животним околностима. „Преиспитује се феномен зла, и посебно, и егзистенцијално и метафизички схваћен однос целата и жртве, при чему доминира проницање у лик целата” (Пантић 2005:28) Зло је свуда око нас, литература има обавезу да на ту поражавајућу чињеницу изнова подсећа, али „без уверења да се књижевношћу може учинити било шта осим сведочења” (Пантић 2005: 28) Специфичност Тишмине прозе је, слажу се проучаваоци његовог дела, смиреност са којом износи ово сазнање, прибраност са којом указује на оно што се догодило, наглашавајући чињеницу да су све монструозне ствари, сви злочини, логори, ужаси, притисци, репресије, човекових руку дело. Аутор за ово поражавајуће сазнање не тражи оправдање, не залази у објашњења и моралисање, он констатује да је свет такав какав јесте, да је човек напросто спреман на најбезумнија дела. У приказивању злочина и душевне патње Тишма је незаустављив,

бескомпромисан, Милица Мићић-Димовска (*Прецизност слика у Тишминим делима*) сматра да је готово једини аутор који има смелости да силази до самог дна и проговори хладно и прецизно шта је тамо затекао. Све је то скупа последица интересовања за рушилачку страну човекове природе како то објашњава Чедомир Мирковић (*О Александру Тишми, књижевно-критички и дневнички*) или последица „општег скептицизма и егзистенцијалне стрепње” коју у Тишминим романима препознаје Славко Гордић. Зло је неминовност, чињеница, стални пратилац живота, има га у свима, у свим околностима, не само оним ратним, него и тзв. мирнодопским временима у којима зло и даље постоји само има притајени, скривени облик, перфиднији, али једнако опасан. Тишма прати све случајеве, аналитички приступа феномену зла, не одустаје, не ублажава већ иде за истином која нема алтернативу и како закључује Гојко Божовић, Тишмине приче и јесу толико потресне јер су одустале од утехе, човек је остављен сам са собом и својом природом, без оправдања и објашњења за своје поступке. Стога „наша свакодневица, не само историја, јесте кафкијански процес против наше субјективности, она је замак у којем смо се нашли без своје воље, а из ког нема излаза пре смрти.” (Божовић 2005:172)

Свако ново читање романа Александра Тишме даје допринос ауторској основној замисли, да причање приче не сме да стане. Свако ново читање нас подсећа на стварност коју живимо, на чињеницу каква је човек звер када се нађе у свету мржње и нетолеранције коју сам креира. Свако ново читање нас удаљава од замке заборавља која може бити и фатална у свету декаденције у којем живимо. Романи Александра Тишме остављају много простора за нова читања и анализе резервисана за оне који желе да досегну истину трагајући за одговорима на питања која морају бити постављена.

НЕНАПИСАНА ПРИЧА КАО КЉУЧ ЗА ОНЕ НАПИСАНЕ

(О ОПШТИМ ОДЛИКАМА ПРОЗЕ АЛЕКСАНДРА ТИШМЕ)

Када говоримо о романима Александра Тишме, можемо прићи теми читајући његово невелико дело названо *Ненаписана прича* (настало и прочитано поводом приступања аутора Војвођанској академији наука и уметности), јер ова специфично уобличена беседа представља и тематски, и стилски, и идејно све најзначајније одлике Тишмине прозе; у њој је дат својеврсни резиме литерарног стварања, с јасним освртом на његову сврху. Написана 1986. године – када је ауторова потрага за *кључном* темом окончана, стилски облик дефинисан, а улога књижевног дела јаснија – она представља рекапитулацију написаног, уз образложење докле се у литератури стигло.

У питању је дакле необична аутопоетика, специфично литерарно разјашњење, јер нам у *Ненаписаној причи* аутор на једноставан начин, препознатљивом нарацијом говори о мотивима литерарног стварања. У сугестивној приповести о посети крзнару и о малом псу ког су пред његовим очима убили јер је остао без ноге и јер нема више своју „псећу сврху”, аутор каже следеће: „Није било тешко закључити шта ми је сметало у том тренутку доживљајног света: сметало ми је што сам на убиство малог пса тако лако, тако без речи пристао. Што нисам, уместо да гледам и ћутим, покушао да заштитим малог пса, наговоривши крзнаревог сина да га поштеди, или, ако бих се уверио да то није могућно, што нисам и ја изашао у двориште кад и крзнарев син и малог пса подигао на руке, сакрио га у недра и, спречавајући крзнаревог сина да му приђе, отрчао с њим да потражим најближег ветеринара, да га он превије, па потом сео с њим у неко возило и однео га кући, да га негујем до излечења.” (Тишма 1989:23) Неангажовање у случају судбине малог пса персонификује онај део ауторовог живота који је провео као посматрач, пасивно, без снаге и могућности да се у дешавања укључи. Аутор нам разоткрива и даље проблематизује неспособност да нешто од наведеног учини, да делује као човек, по људском, општем, и личном, моралном, нахођењу. С друге стране, он не може ни да заборави на судбину несрећног пса, нити на своје срамно повлачење. Једино што је у стању да учини, једино на шта је спреман јесте да то неделовање, ту пасивност, покуша да надомести литерарним стваралаштвом, питајући се може ли то бити адекватна надокнада. „Јесам ли ипак

поступио како ваља? Помирио сам се са погибијом малог пса и то помирење надокнадио одлуком да његову погибију опишем?” (Тишма 1989: 23)

Александар Тишма у овој невеликој причи у први план ставља кључну тему својих најбољих дела, тему зла, увек присутног зла, неодвојивог од човека, тему уз коју се даље нижу бројни проблеми: улога злочинца, налогодавца, али и изузетно тешка и осетљива улога посматрача злочина. На тај начин, аутор поручује да у догађајима нема невиних, да је одговорност на свима, да је улога појединца далеко већа него што се то најчеће мисли, а кључно питање након свега што се догодило, питање којим се бави литература јесте то на који начин ћемо да носимо то бремене зла и на који начин желимо да описане догађаје сачувамо у сећању.

Иако нема непосредно искуство ратног страдања (али има искуство трауме), Тишма у својим најбољим делима изражава осећај списатељске дужности да говори о темама које су обележиле ратно и послератно време, његову породицу и средину из које је потекао. Писање тако постаје неки вид враћања дуга, дубока потреба да се нешто ипак учини, у оквирима могућег, само да се не заборави, да се о злоделу не ћути, већ да се о начињеној неправди проговори јасно, чисто, из свих углова. (Судбина посматрача у кључним догађајима обележила је лични и професионални живот Александра Тишме и након година лутања, довела до литерарног и моралног разрешења. Списатељско деловање наметнуло се као замена, као надокнада за некадашње неделовање, као један облик искупљења за оно што није учињено. На тај начин, аутор на овом месту, али и у својим делима, проблематизује улогу појединца, ма ког појединца у личним и друштвеним дешавањима).

Међутим, причу о малом псу не може да напише дуго (никад је заправо није написао, али је се одмах сетио приликом писања беседе), јер „књижевно писање, за разлику од писања писама или упутстава, није само претакање света стварности у речи, него се јавља као преобликовање, као претварање, то јест поновно материјализовање света стварности, у нову стварност” (Тишма 1989: 13). Управо из тог разлога, рекапитулација догађаја нарочито је болна, а ревидирање улоге појединца у догађајима додатно

проблематизовано. Зато Тишма жели да пише (и ову, и све остале приче) са (привидне) дистанце, без саучешћа, без литерарних украса, објективно, истинито, с доста детаља, као да нам о догађајима не приповеда већ нас о њима извештава, прецизно и ефектно.

У дневничким и аутобиографским белешкама, осврћући се на своје литерарно деловање, Александар Тишма потврђује да је целог живота трагао за оним најдубљим и најтрагичнијим подацима из своје историје, прошлости, породице, да их преобликује као писац, кад већ није могао деловањем да их промени. То постаје његова списатељска дужност и како сам каже „моја неспособност да делама према томе како осећам је и моја одлука да ту неспособност превазиђем писањем”. (Тишма 1989: 24)

Живот Александра Тишме обележило је искуство преживљавања рата, рације, прогона, а доживљена траума исцељивала се стваралаштвом „оживљавањем и обликовањем истине, у духу вере да је књижевност способнија да изрази истину и позадину догађаја него историјске студије”. (Гвозден 2011: 15) Зато полази од догађаја који су му познати, којима је био сведок, који су судбински обележили његову породицу и новосадску средину ратних и послератних времена. Осим поменутих догађаја, аутора суштински (пред)одређује и двоструко порекло које се манифестује у његовој свести, па и у његовом делу као болно неприпадање, као „бол и стид због (свог) полујеврејског порекла и (на) стид због тог стида”. (Тишма 2001:62) Осећање етничке nelaгоде даље води ка изопштености, а она ка доброј опсервацији, неопходној за Тишму као писца. Ове две чињенице, ратно искуство и обележеност пореклом, сплеле су се и одредиле не само подручје интересовања, него и начин приповедања, као и свест о томе коју улогу има књижевно дело у васпитно-исцељујућем процесу. Писање је доживљено као дужност, као прилика да се поставе она питања која, на крају крајева, *морају* бити постављена.

Ипак, тема јеврејског страдања у Другом светском рату (као најважнија тема у делима Александра Тишме) кристалисала се постепено у ауторовој свести. Дуго је покушавао да своје литерарно уточиште пронађе у мање блиским, општијим темама, бежећи од сопственог идентитета и самоспознаје. Тек након судбинског путовања у Пољску и посете концентрационим логорима, схвата да од трауме не може побећи, и да је оно што се најнепосредније односи на његову средину, његову породицу, напослетку на њега самог, уједно и оно о чему мора писати. Из комбинације личног и историјског

формирала се јасна свест о томе како приступити теми, те се обавезује да нужно „треба писати о суштинским збивањима или не писати ништа. Суштина мора да се огледа у свакој појединости. Или то бива и ако човек неће?” (Тишма 2001: 199), пита се аутор.

За централни догађај својих романа и полазну тачку за преиспитивање света узима страдање новосадских Јевреја које прати кроз најтеже догађаје током ратног периода: стрељања, прогоне, логоре, као и Новосадску рацију која је, на његове очи, однела хиљаде (тачан број жртава још увек је непознат) Јевреја, Срба, Рома, па умало и ауторову драгу баку. „Био је то ударац маљем у главу, та рација.” (Тишма 2000: 27), сећа се аутор. Након тога, нестао је безмало читав један „стари” свет, свет новосадских Јевреја, и даље, средњоевропски свет, какав се више неће вратити. Тишма, као писац Новог Сада и Војводине, пажљиво бележи, из искуства пажљивог посматрача и неуморног шетача, све догађаје, видљиве и невидљиве, познате новосадске улице, тргове, палате, некадашње продавнице, атмосферу војвођанске паланке која нестаје пред најездом новог доба.

У својим најзначајнијим романима (*Књига о Бламу*, *Употреба човека*, *Капо*), говорећи о холокаусту, проблематизује догађаје на више поља, анализирајући: злочин сам по себи, однос према злочину – и целата и жртве, а нарочито оних преживелих. Интересује га њихова улога у догађајима, преиспитује тежину њиховог опстанка, али и терет, кривицу због тог опстанка, када се избегнута смрт доживљава стидно, погнуте главе, као грех. Питање кривице нужно је повезано с питањем етничке припадности, темом која раздире биће и јунака и аутора и која се у Тишминим делима испољава као болно трагање за идентитетом. Јер се у причи о новосадском ратном страдању кристалише и јеврејска тема до које стиже тек када је, на личном плану, досегао до голе искрености. „У питању је било моје јеврејство, половина мога бића, које сам покушавао да забашурирам, најпре као млад човек коме је оно сметало да се саживи са средином, а затим мање свесно, и као писац који је своје ликове настојао да учини општим, етнички необележеним, стопљеним по себи са окружењем. Мирослав Блам је, међутим, био Јеврејин, неко ко одступа, ко се разликује, ко се туђи и ко баш тим разликовањем и туђењем даје догађајима окупације, у чијем центру је рација, смисао који није само историјски.” (Тишма 2000: 172) Али то није само прича јунака *Књиге о Бламу*. Ликови Тишминих романа су посматрачи, пасивни ликови којима живот немилосрдно управља. Они су неприлагођени усамљеници

који имају жељу за припадношћу, за усидрењем, за утапањем у целину. Код ликова полујеврејског и јеврејског порекла та је потреба израженија, по природи ствари, удвостручена, а у ратним околностима доведена до врхунца, али остаје незадовољена.

Све наведене муке спајају се и преплићу у широку тему Тишминих романа: прогони, насилништво, незадовољеност у љубави и та етничка разнобојност (карактеристична за Војводину), у којој јеврејство ипак носи неко трагично обележје, односно. додатну тежину. О томе говоре дела: *Употреба човека, Вере и завере, Капо, Школа безбожништва*, које с *Књигом о Бламу*, како каже Тишма, чине петокњиже.

Често се каже да је главна тема дела Александра Тишме зло, и то схваћено као чињеница, као неодвојиви део човека, зло подстакнуто ратним хаосом у коме ред и закон више не постоје, а човек показује своје скивено лице. То је тема којом се аутор најистрајније бавио. И пре него што је као своју кључну тему одредио ратно страдање, Тишма је показивао интересовање за насиље и злочин, и о њима писао налазећи реалну потпору у новосадским судским процесима шездесетих година. Злочина и злочинаца има свуда и на свакој страни и он иде тим трагом, испитујући прототип злочинца, као и околности у којима се рађа. Писац прибрано бележи све изопачености људске природе, сву дехуманизованост и деструктивност, не би ли нас суочио с реалистичким приказом тога ко смо и какви смо. Дужност писца и јесте да нам беспошtedно приказује управо то преживљено, огољено зло, не би ли се тако спречило заташкивање и ублажавање злочиначких дела. Илузија да опасност од зла тренутно није на снази, гура нас у заборав и небрижно окретање главе од суморне прошлости. Међутим, једино суочавање са злом, његово раскринкавање води ка коначном исцељењу и спречавању неких будућих катастрофа.

Тишма није човек колектива, групе, он не разуме одушевљене гомиле и њима не припада, он пише истине ради, себе ради, посматрајући и тог човека у својим романима као појединца, и у улози жртве и у улози злочинца. Његова дела апсолутно наткриљује присуство етичке свести, зато је човек у Тишминим делима морално поражен, јер није скупио храбрости, није нашао у себи довољно човечности и разума да предупреди зло. Зато нам се, док читамо о догађајима који чине основу романа Александра Тишме, непрекидно намеће питање: Где је за то време био човек? У свету у коме престају да важе

сва морална у логична правила, сва хуманистичка стремљења су поражена, или остају слаба и неупотребљива.

Хладном и прецизно вођеном анализом, Тишма нас суочава са сазнањем да су насиље, зло и деструктивност укоренили у човеку, да су они део човекове природе која се активира у тренутку који се некад тешко може предвидети. Насиље чучи као притајена звер која се, најчешће подстакнута опасношћу, разгоропади. Упркос тежини сазнања, Тишма нам га саопштава мирно, као да није затечен приликама у свету, већ констатује да је свет напросто такав. И када говори о највећим страдањима и најстрашнијим жртвама, код њега нема узлета ни падова, нежности ни плача, само помиреност са чињеницом и горка констатација да је човек спреман на СВЕ.

Александар Тишма посматра и анализира догађај у целини, улогу појединца, насилника, жртве, масе, прибрано реконструише дешавања на глобалном и индивидуалном плану. С подједнаком пажњом, прати одјеке, последице погрома, ту душевну празнину, неверицу, као и неминовне промене које се на дневном плану догађају и које доживљава као дешавања у неком новом, туђем свету. Да би догађаји били приказани што истинитије, верније, аутентичније, лишени су сваког сувишног казивања, дигресија, објашњавања, изношења личног суда. Интензивно ређање слика, тешких сцена насиља и безумља у складу је с јасном тежњом књижевности холокауста да на читаоце остави неподношљив, дакле, аутентичан утисак, јер су размере описаног страдања неподношљиве и нужно воде у сазнање да утехе нема.

У прилог веродостојности иде и простор у коме се догађаји одигравају. То је најчешће препознатљива новосадска средина, њене улице, тргови, верски објекти, хаустори, близина Дунава, али и сточни вагони, логори (Јасеновац, Аушвиц), потом, Београд, Шумадија, Немачка. Међутим, дело Александра Тишме несумњиво буди асоцијације на Нови Сад, Новосађане, нестали дух Средње Европе, што потврђују његове речи. „Ја сам животом везан за Нови Сад. Јер, иако сам рођен у једном селу код Суботице, у Хоргошу, то је била случајност. Наиме, моји родитељи су већ становали овде у Новом Саду и моја мати је ишла тамо само да се породи, код своје мајке, па ме је сасвим мало довели. Према томе, место мог живљења је Нови Сад. Како сам за то место везан? Када

замишљавам улицу, ја морам да замислим новосадску улицу, јер сам ту одрастао, те сам улице познавао. Када замишљавам кућу, такође замишљавам новосадску кућу, када замишљавам стан онда су то новосадски станови. Када замишљавам лето, мене то неминовно подсећа на топлоту у овој равници, на ту спарну топлоту без заклона, али ме подсећа и на Дунав, коме човек иде да се од те врелине некако ослободи. Када мислим на јесен, онда мислим на новосадску јесен пуну влаге, магле, кошаве. Када мислим на зиму, то не може бити у мојој уобразиљи нека друга зима него каква је овде. Дакле, мени служи тај завичај као позорница за кретање о којем ми говоримо. Иначе, надам се да ме завичај више од тога не закупуља, надам се да нисам за њега везан у толикој мери да бих га видео изобличено, да бих га видео ружичасто. Може бити да га видим ружнијим него што јесте, зато што ми је веома досадио.” (Гикић 1993: 27)

Препознатљив простор у коме обитавају ликови Тишминих дела само доприноси истинитости и додатно улива поверење у аутора. У прилог аутентичности иде и чињеница да је велики број ликова из Тишминих романа стваран, да је многим од њих додао лична искуства, личне особине, страхове, жеље, размишљања. Неретко, у романима препричавају се они догађаји о којима смо читали у *Дневнику* или се његова размишљања приписују конкретним књижевним ликовима. У романима овог аутора стварност и фикција представљају равноправну интерпретацију догађаја, јер фикција је само надоградња стварности, њен неодвојив део. Овакав однос према коришћеном материјалу (као и све остале одлике досада наведене) у функцији је бескомпромисног трагања за *истином* која се успоставља као окосница Тишмине прозе. Он жели да је, без обзира на последице, у литератури прикаже, открије, сазна и зато каже: „Знам ако будем писао да ће се то исплатити, само ако будем писао поштено – истину.” (Тишма 2001: 199)

Исплатило се вишеструко, јер је књижевно дело Александра Тишме пронашло читаоце и тако постало средство, начин којим ће се – сведочењем о срамним делима, трагањем за истином, суочавањем са истином – трагати и за смислом постојања у времену безумља и зла. Међутим, упркос апсурдном свету у коме је све дозвољено, аутор се не чуди, не згражава пред злом и монструозношћу, он их хладно констатује, а потом преиспитује као чињеницу свог времена. Зато су Тишмине приче сурове, беспштедне,

документарно подржане, представљене као факта, као истина једног доба. Осим тога, тежња ка веродостојности налик фактографији, карактеристична за свеукупну књижевност холокауста, произлази из дубоке потребе аутора да нагласи значај и тежину самог догађаја, тако што ће он, лишен свега дескриптивног, изнова на себе подсећати и одигравати се у свести читалаца.

О теми страдања у Другом светском рату (и Јевреја и других етничких група) много је написано, а Тишмина дела и даље дају свој допринос постављајући питања о томе шта се заправо десило, шта конкретно желимо да чувамо у сећању, и како човечанство, али и уметност треба да се носе са страшним догађајима из прошлости. Иако у својим делима истрајно показује да је зло неуништиво и непобедиво јер је део човека, аутор жели да нас суочи с тим сазнањем упркос егзистенцијалној стрепњи коју оно носи. Књижевност холокауста подстакнута је страхом од заборава, до ког никада не сме доћи, али мора доћи до етичког преиспитивања улоге сваког појединца, сваког од нас. Романи Александра Тишме нам нуде суочавање с прошлошћу, као једини делотворан облик моралног преиспитивања, па нека након свега, упркос убеђењу да књижевност не може да уради ништа више сем сведочења, остане макар сведочанство о томе ко смо.

О РОМАНИМА АЛЕКСАНДРА ТИШМЕ, ЊИМ САМИМ

(ДНЕВНИК И АУТОБИОГРАФИЈА, КАО ПОЛАЗНА ТАЧКА ЗА ЧИТАЊЕ РОМАНА)

„Једина моја храброст је: да будем другачији, но она је поникла из неспособности да будем исти” (Тишма 2001: 478)

Читање целокупног дела Александра Тишме мора неизоставно тећи паралелно с читањем и тумачењем његовог *Дневника*. Из више разлога.

Тишма је *Дневник* писао непрекидно, предано током читавог свог *приповедачког* живота. Прва бележења почео је већ са седамнаест година, од тренутка одлуке да ће да постане писац, и писао га је све до своје смрти, готово свакодневно. Први део *Дневника* објавио је за период од 1942. до 1951. године (до издавања *Ибикине куће*), а други део обухвата раздобље од 1942. до 2000. Назначене године и догађаји потврђују то да је централна тема његовог дневничког размишљања, па и исповедања, управо писање. Први део говори о времену у коме почиње да размишља о књижевном стварању и о себи као приповедачу (Тишма је од почетка јасан у уверењу да ће да постане писац или – ништа), а завршава се оним моментом у коме је замисао остварио, када је – по сопственом веровању и званично – постао писац објавивши приповетку *Ибикина кућа*. Дакле, први део говори о томе како је постао писац, а други о томе како се носио са свим приповедачким искушењима и изазовима, лутањима и дилемама.

Дневник нам пружа ту изузетну могућност да пратимо како се развија Александар Тишма као писац. Из дана у дан, он пише о себи, о себи као писцу, као будућем писцу, о томе шта чита, како резонује, како види себе и своју околину, идентитет и простор у коме живи, књижевност и сврху уметничког стварања. Притом, ми откривамо како се дефинише и уобличава његов стил, али и сложен и дуготрајан процес тематског опредељења, од лутања до проналажења *своје* теме.

Када је реч о начину на који ће писати, Тишма није имао великих дилема. Опредељење за објективно, реалистично приповедање настала је готово одмах када и определење за приповедачки рад. Зато је објективност очекивана, она извире из сваког записа, али се током година тај стилски облик бруси, кристлише и то управо у овим белешкама и прецизним опсервацијама изнесеним у њима.

И на крају, постојање *Дневника* Александра Тишме (пристајање на дневнички концепт) непосредно указује на ауторово определење за истину која мора бити беспштедна, неселективна, за истинитост која иде до краја у свим сегментима живљења. Ствари се морају назвати правим именом да бисмо знали шта оне заправо представљају. О догађајима треба писати отворено, јасно, без увијања и без сувишних детаља. Све наведено потврђује ауторова спремност да о свом интимном, породичном и друштвеном животу говори јавно. *Дневник* Александра Тишме писан је са истом оном веродостојношћу и педантношћу, са оним стилем карактеристичним за његову прозу, с једнаком решеношћу и определењем за трагање за истином. Истина је у *Дневнику* изречена у свим аспектима. И када пише о приватном животу, о јавном животу, о друштву, о приповедачком раду, о историјском, о еротском. Она је на неки начин покретач, повод за писање, она нагони аутора напред, тера га да разложи, да поново размисли, да завири још дубље не би ли одгонетнуо стварне мотиве, стварне разлоге за поједине појаве, догађаје, осећаје – не би ли открио *голу истину*. Шта год да је предмет размишљања (ту дилеме нема) аутор ће писати веродостојно, без уношења личног суда, без јасног вредновања приказаног.

Истинитост се тако од почетка утемељује као својеврсно решење, као кључ, пут до исправнијег, поштенијег, квалитетнијег живота. Тек уколико до истине досегнемо, ако се с њом суочмо, можемо наставити даље, с миром. Томе у прилог говоре и ауторова дела као и судбине његових јунака, жртава изгубљених у свету обмане, лажи и заборав.

И у другим аспектима начин писања у *Дневнику* наликује оном приповедачком: прецизно изражавање, мало дескрипције, трагање за јасним изразом, преплитање личног и фиктивног, повезаност сна и јаве, тако да поједини записи остављају утисак да је исповедна проза равноправна с романескном прозом, што изнова потврђује неодвојивост, јединственост ових књижевних облика. Уосталом, од првих дневничких записа јасно нам

је да није реч о класичној дневничкој форми, већ о уметничкој, фикционалној творевини која је неодвојив део једног ширег, обимнијег приповедачког опуса.²

Стална тема Тишминих дневничких забелешки јесте литература коју чита. Чита много, непрекидно и поводом прочитаног прави белешке, на српском, мађарском или француском језику, те тако сазнајемо о књижевном укусу и књижевним ставовима нашег аутора. Ретко износи децидиране вредносне судове, али поводом одређених књижевних дела разматра поједина питања и проблеме који га и самог муче. Познато је Тишмино одушевљење Прустовим романима, о којима у *Дневнику* с дивљењем пише, поводом којих усмерава своје приповедачке потенцијале и ревидира неке ставове. И у својој аутобиографији *Сечај се верчат на Вали* описује сусрет с Прустовим делом. „Открио сам да су књиге које сам намеравао да напишем већ написане.”(Тишма 2000: 50) Такође наводи: „Био сам згромљен тим открићем... Да одустанем од позива коме сам тежио? Да заборавим шта сам прочитао? Та дилема ме је мучила месецима.”(Тишма 2000: 51) Са делом француског аутора Тишму повезује више ствари, од којих бисмо овом приликом истакли објективност у приповедању, опредељење за детаљ, као и стављање акцента на чулност, на еротску везу између мушкарца и жене. Изненађен је бешчулношћу у мушко-женским односима, односно начином на који се то у литератури најчешће приказује. Сматра да је све погрешно, лажно, извештачено, моралишуће. Само је код Пруста другачије, Одета је целим телом присутна у Свановој љубави, на начин за којим и јунаци Тишминих дела трагају и чезну за физичким складом. Телесне жудње покрећу јунаке на деловање, оне су најјачи, често и једини покретачки мотив, што их не чини мање људима, напротив, чини их само истинитијима. С друге стране, недосегнутост љубавних ужитака делује погубно по ликове, одређује и усмерава живот у нежељеном правцу, јер их гура у непромишљене и погрешне одлуке.

² О односу стварност/фикција у случају *Дневника* Александра Тишме доста је писано, не само у контексту тумачења његовог књижевног дела у коме се *Дневник* узима као полазна тачка, већ и у контексту размишљања да је читаво ово исповедно дело фикција, без дословног ослоњања у стварним догађајима, својеврсна ауторова игра чији је циљ да нагласи сву сложеност и необичност ауторове природе (у овом случају, природе књижевног лика).

За Александра Тишму је најважнија, истакли смо то више пута, управо та истинитост (по сваку цену, ма каква била) у приказивању. Њега занима гола истина, без изрицања вредносних судова, без згражавања и осуде. Путем својих дневничких и приповедачких бележења, он жели да је освоји, да мукотрпним, понекад немилосрдним поступцима допре до ње, а потом да ју само прибрано констатује, показујући да су сва лица истине само део људске природе. Због тога, не привлачи га морализаторска литература, осуђујућа и декларативна, јер у њој препознаје оно извештачено и неискрено од чега бежи.

Да ли смо спремни да поднесемо истину? Колико је она далеко од оне представе о истини коју имамо? Шта настаје при сусрету с њом? Одговоре на ова питања можемо тражити у Тишмином приповедачком опусу, јер је он писац за кога несумњиво знамо да не лаже.

ТЕЛО КАО ИДЕНТИТЕТ

(ЕРОТСКО У ДЕЛУ АЛЕКСАНДРА ТИШМЕ)

„Има, међутим, једна средина која ће ме увек интересовати, и држати у треперавом узбуђењу докле год будем здрав: то је свакако стениште промискуитета.”
(Тишма 2001: 356)

У дневничким белешкама можемо најистрајније да пратимо Тишмино интересовање за еротско, интересовање једнако присутно од првих до последњих страница. Готово све жене с којима се сусреће добијају своју белешку у еротском контексту. То је заправо најважнија, можда и једина оцена: њихова чулност, сексуално општење, предавање телесним ужицима, начин на који то чине – све је значајно. Аутора генерално жене воле, иако многе повређује јер му веома брзо досаде (у суштини, њега не занима много даље од тела, ни њихова прича, нити њихов шарм или нека игра коју играју; за њега нису пресудне ни лепота, ни памет, већ управо оно еротско што у себи [не] носе), а оне баш због те недостижности – иду за њим. Поједне особине жена код Тишме изазивају презрење о коме неретко говори; нарочито га до беса доводе разне игре, претварање, потреба да се прикрију, прикажу бољима, финијима, честитијима него што јесу, затим навика да манипулишу, да користе сексуални чин за подмиривање рачуна и да се подају прорачунато, смишљено, кад је за то време. Претворност и лаж јесу општи предмет презрења у свим аспектима живота.

Када говори о еротском у женама, Тишму највише занима само предавање партнеру, за које је пожељно да буде потпуно, назадрживо, до краја. Аутор трага управо за тим; за том женом, спремној да се природно, једноставно, истински, а опет страсно и безрезервно *пода*. Литерарно трагање за еротским задовољством иде још од романа *За црном девојком*, где јунак приче трага за девојком с којом је једну ноћ провео, доживљавајући невероватну телесну хармонију, задовољство, склад телесних функција. Иако ју је те вечери делио с још једним мушкарцем, и с њом није проговорио готово ни речи, он годинама чезне управо за тим телесним препознавањем као неким (испоставиће се као јединим могућим) видом блискости. Покушава да исто пронађе у бројним другим девојкама, али њихови додири за њега остају хладни, далеки, без задовољства. За истим

стварима чезну његови најупечатљивији јунаци – Мирослав Блам, Средоје Лазукић, Роберт Кронер. Њиховим животима управљају телесни нагони, они чезну за еротским складом, али га не доживљавају, њихово трагање је неретко кобно, у додиру са смрћу и страдањем.

Стапање с другим бићем, другим телом, представља припадање некоме, и још више од тога, *способност* (којој се тежи) да се некоме до краја припадне. Будући да је сам аутор (као и Мирослав Блам уосталом) отуђен, далек свима, обележен неприпадањем, телесно општење успоставља се као једини вид блискости. Таква блискост би га чинила, или га чини, више човеком, више налик другима и даје јасније контуре његовом, доста мутном и, суштински гледано, усамљеничком животу. Она је потреба која би можда да га одреди као *човека*, да умањи његову издвојеност и омогући му лакше повезивање с другима.

У контексту еротских тема, неретко ће нам Тишма преносити искуства с проституткама које од ране младости радо посећује. Куповина и продаја љубави јесте стална тема или мотив у његовим делима, где се изнова потенцира телесно, а проблематизује емотивно. Тако је од *Ибикине куће*, преко романа *Које волимо*, *За црном девојком*, па све до романа *Књига о бламу*, *Капо*, *Употреба човека*, *Вере и завере*. У *Дневнику* аутор отворено износи и ставља на анализу свој однос према тим женама, с којима налази највише сексуалног задовољства, јер управо у тој трговини њему је све јасно. Она не обавезује, емотивно не захтева, а управо у тој лишености свега личног, у том беспоговорном, извесном подавању без наговарања, дуговања, манипулација, компромиса, он проналази задовољење.

Осим тога, проститутке га подстичу на забрањене ствари, на опасне игре које нуде додатна задовољства. Тако, препричава нам готово бизарну ситуацију у којој он тражи повраћај новца од проститутке, представљајући се као детектив, показује им легитимацију, те ужива у њиховом страху, па им тобоже прашта да би му се подале. Интересантно је то да и у овом случају Тишма преиспитује хладно и разумно своје мотиве, трагајући, као и увек, само за истином, а недуго потом закључује: „Право је једино што се потпуно доживљава: писање, секс; све остало је лаж или пушта, истинита, права досада.” (Тишма 2001: 560) Занимљив је и несвакидашњи, пре свега, начин на који приступа овој, увек „клизавој” теми, јер се „аутор бави еротским страстима и сексуалним

доживљајима а да, притом, ниједног тренутка не посеже за порнографским призорима нити за ласцивностима.” (Мирковић 2005: 115)

О најстаријем занату говори и дело *Које волимо*, кратак роман о проституткама. У центру пажње је десетак жена које се баве продавањем сексуалних услуга. Њихове судбине дате су кратко, смењују се из поглавља у поглавље, а оно што Тишму занима јесте превсаходно однос тих жена према послу то јест према сексуалном чину који је некад нужда, а некад право уживање. Овде се испитују начини полног општења, у којима је за успешно обављен посао подједнако битан и начин плаћања, и профил муштерије, али и амбијент (најчешће собичак, уредан/неуредан) у коме се све дешава. Треба истаћи и то да еротско у Тишминим делима није само себи циљ, оно је део човекове личности, путем којег откривамо људску природу, и то онај њен прикривени део, јер нас демон ероса води у непознате пределе, откривајући читав један нови свет људи и навика. Тако се у роману *Које волимо* „отвара постепено један рудаментални свет обележен свим врстама похотљивости и алавости, свет суров и безосећајан, свет пожуде и користољубља”. (Мирковић 2005: 115) Појачана сексуална жеља није изолован део човековог бића, она је само део одређеног односа према свим аспектима живота, те се пожуда испољава на свим нивоима, јер је она покретач.

Наведена размишљања се селе из дневничких белешки у романе и постају опсесивне мисли управо оних ликова, интелектуалаца грађанске оријентације, чије је животе обележила наглашена чулност директно повезана с немогућношћу прилагођавања (Лазукић, Блам, Кронер, Ламиан, Рудић). Они трагају за женом која ће им подарити еротска уживања лишена речи, неоптерећена животним проблемима који обавезују и терају на вербално зближавање. Жена остаје интересантна све док је тајна, сведена на телесно, све док однос није угрожен речима које обавезују и разбијају магију. Такве су Доминика из романа *Употреба човека*, Марија из дела *За црном девојком*, Кронерова Реза пре брака, а и сам капо Фурфа, иако у далеко комплекснијем контексту, трага за једном таквом женом.

Куповином и продајом љубави зарад очувања голог живота Тишма се бавио и у контексту ратних прича, на посебно осетљивом простору, у коме и еротско и демонско у човеку постају наглашенији. Тема проституисања проблематизована је и у оквирима

логорашког живота у логору Освјенцим код Кракова. У овом, жицом ограђеном простору, проституција постаје начин помоћу којег се живи, средство којим се зарађују дани, неизвесни у свом трајању, али одређени нешто бољим условима за живот. У *кући радости* у Аушвицу одбране жене дају све од себе да задовоље уморне војнике жељне забаве, чине све да се допадну и обезбеде себи даљи опстанак у нечем што више личи на пакао, али се ипак зове живот. Нагон за животом их одржава у тим немогућим условима, даје им натприродну снагу, али истовремено, за оне ретке преживеле, постаје образац понашања и на слободи, на којој заувек носе терет страха и дубоко укорено сазнање да се морају жртвовати да би живеле. За Веру Кронер тај насилни живот у који је гурнута – од породичне збрке, преко логорског страдања, до слободарске празнине – обележен је трајањем кроз телесно, што постаје њено главно обележје, референца за преживљавање.

Јунак романа *Капо*, Вилко Ламиан, човек који је из страха постао злочинац, током свог логорског живота има бројна сексуална узбуђења, а након рата има проблем сексуалне дисфункције. Сексуалност у Тишминим делима увек је на граници са страдањем и умирањем, проблематизована дубоким психолошким мотивима који покрећу ликове на деловање. Аутор жели да нас упозна с различитим облицима телесног општења, с различитим мотивима и девијантним, али ипак људским импулсима који покрећу појединца на сексуално (и друго) деловање. Све људске потребе, тајне жеље и страхове Тишма приказује отворено, истинито, суочавајући нас с њиховим постојањем које често не желимо да видимо.

Жеља за забрањеним у љубави, како нам аутор сам открива, извире из сложеног и необичног карактера који аутора гони да у животу, па и у литератури, чини оно што се не сме. Изузетно је интроспективан, притом рационалан и према себи критичан, а опет сопственим бићем до те мере опседнут, да је свестан своје себичности, али неспособан да ју коригује, макар ублажи, да делује зарад других. „Неспособност да волим основа је моје унутрашње пустоши. Пустош покушавам да сузбијем јединим додирима за које сам способан – јер је у њима моја жеља права – додирима са женама. Али како ни у тим додирима нема љубави нити је они рађају, после њих поново настаје пустош, која позива у нове додире. Тај круг је манија, са свим немирима и незадовољствима маније.” (Тишма 2001: 587)

ДРУШТВЕНИ ДОГАЂАЈИ: ПОГЛЕД ИЗ ПРИКРАЈКА

(ОПШТЕ И ПОЈЕДИНАЧНО)

Иако почиње писање Дневника у најтежим временима (1942), обележеним догађајима који ће касније бити у фокусу његовог књижевног интересовања, Тишма рат готово да не помиње. У аутобиографији *Сечај се верчат на Вали* објашњава да је разлог за то предострожност, јер је *Дневник* у сваком моменту могао пасти у руке властима, те се стога окренуо унутрашњим доживљајима и писао о личном, интимном свету. С друге стране, Тишма у готово свим друштвеним дешавањима, па и током ових кобних година, остаје по страни. И док други младићи непосредно пред рат и током рата имају јасно политичко мишљење, њега само интересује коју ће књигу прочитати и како ће постати писац. Генерално, не дели колективна осећања, колико год она племенита била, као да се гнуша свега масовног, групног, обележеног гомилом. Рат је провео сам са собом, само у себи, како каже, па га ни долазак мира не усхићује као друге. Не занима га ништа колективно, не припада ниједној струји, партији или фракцији, не може да нешто заједничко прихвати као своје. „Тачно је да не могу да живим за друштвени напредак црпећи снагу из победа радничке класе. Још увек бих више волео да стојим над општом несрећом и да је оплакујем, неголи да помажем у изградњи срећнијег живота.” (Тишма 2001: 106)

Ни догађај о коме ће касније доста писати, Новосадска рација, не налази значајније место у ауторовим дневничким белешкама. Превасходно је то последица предострожности, али и Тишминог гледања на сва дешавања током ратних година, која као да остају несхваћена, необрађена, да би се годинама касније обнављала у пишчевој свести и коначно постала предмет литерарне елаборације. Говорећи о свом животу, скоро педесет година касније, он каже да све оно што се дешавало око 1941. године „спадало је у домен тежњи и уверења који су мени били туђи до те мере да нисам умео о њима ни размишљати”. (Тишма 2000: 21) С те временске дистанце, након већ исписаних романа у којима ће говорити о овој теми, Тишма нам говори о општим околностима у којима се погром десио (сетићемо се да је и Тишмина вољена бака Терез Милер била одведена на Дунав, али је и враћена, о чему је и сведочила у исповедној прози *Истинита прича*), о

патролама које су рацију спроводиле, и с тим у вези о сплету околности од којих је зависила судбина многих породица, о комшијским односима, и – можда понајвише – о занемелости пред таквом врстом злочина, о неприпремљености човека на зло. „Био је то ударац маљем у главу, та рација. Она је показала до које мере је спремна да се испољи мржња поробљивача, мржња изазвана ничим другим до непристанком нас који смо били поробљени да то будемо на начин како је поробљивач замислио.” (Тишма 2000: 21) Аутор се тада присећа и атмосфере која је у граду владала. „Када је после три дана рација била обустављена, по улицама на смрзнутом снегу црвенела се крв, по зидовима су се лепили комадићи мозга прснули из глава разваљених мецима, градом се ширио шапат о познаницима који су страдали.” (Тишма 2000: 21) Па ипак, о свим аспектима злочина више сазнајемо из романа него из дневника и аутобиографије, јер се роман који сведочи о оваквим злочинима, исписан с привидном хладноћом, објективно и прибрано, лишен саучешћа првог лица, успоставља као најпогоднија форма.

Зато нам о судбини Новосађана, током три дана рације, највише говоре животне приче Естере Блам, Вилима и Бланке Блам, Љубе Кркљуша и других, неименованих суграђана, испричаних кроз призму вечног сећања Мирослава Блама и његовог накнадног преживљавања овог догађаја. Сви појединачни ликови осветљавају догађаје из једне перспективе, а заједно – преносе аутентичну слику страдања (коју је Тишма базирао на искуственим, доживљеним причама своје баке Терез Милер).

За Александра Тишму карактеристично је одсуство, тачније, отклон од свега масовног, националног, фолклорног, народског, а наглашено интересовање за војвођанско подручје, али оно клонуло, нестало, средњоевропско подручје. У записима у Дневнику аутор поступно долази до сазнања да жели управо о томе да пише: о несталом европејском духу, о пропасти читавог једног света коме је и сам припадао, а који је отишао у неповрат, смењен неким туђим, непрепознатљивим, остављајући становнике неснађеним и трајно зачуђеним. Сличне мотиве препознаје само у делу Исидоре Секулић: „Чим сам прочитао првих тридесет страница 'Кронике паланачког гробља', схватио сам то дело као идеалан пример за моје замисли. То је књига слободна од свега фолклористичког (израз би се нетачно могао заменити народним). Социјално у њој је општељудско и проблеми су дигнути на европски ниво, али кроз све њене редове и речи струји Балкан,

Бачка, паланка, чаршија. Кроза све: кроз ритам речи, покрета, па чак и дијалога.” (Тишма 2001: 57/58)

Питање личне среће, свега појединачног (залагања, морала, размишљања) наглашено је у Тишминим дневничким белешкама. Зато и живи као странац у времену социјализма. Чланство у Партији (из које ће недуго по пријему бити избачен) смета му, по природи ствари, не може му одговарати; то је дужност које се прихвата невољно и под притиском, а гнуша је се, као што се гнуша партијских односа и партијског морала (на начин који ће о тој теми говорити речима лика Средоја Лазукића), али о томе, из страха од одмазде, не пише у *Дневнику*. И у ратним и послератним временима, он мисли о истом: само о писању и женама, као да спољна дешавања не допиру до њега. У суштини, једино га писање истински занима, он за себе говори да је писац и у времену када ништа не пише и не објављује. Јер и други, лични, а опет друштвено прихватљиви догађаји, остају занемарени, као да све губи значај пред задовољством писања, те стога не налазе своје место на страницама дневника. Женидба је поменута успутно, такође обављена без истинске жеље да се породица оснује. Тишма прати конвенције да се не би издвајао, да би остао неприметан. Осим тога, он нема којој другој страни да се приклони, на коју страну да се ослони, па да из те позиције наступа, ван конвенција. Страх га је женидбе, али и мајчиног савета да се не сме живети без одговорности. Управо је то оно што код њега изазива највећу тескобу – обавеза одговорности за неког или нешто, јер је усамљеник по природи, занима га са само писање (опсервација, контемплација) и једино томе може да се посвети. Свака врста припадања и обавезивања, па било оно и породично, изазива тескобу произашлу из јеврејског синдрома обележеног лутањем и странствовањем, па и у сопственој породици (о овом питању више у делу о трагању за идентитетом).

Мрзи глупост, нискост, осредњост, диви се једноставности, прихватању (заправо способности прихватања) живота онаквог какав јесте. Оваква размишљања селе се у његове романе, где надаље добијају своје елаборације у судбинама главних ликова, одређених бременим тешког времена у коме су се затекли. Они су и сами далеко од нареченог идеала, склони претераном размишљању, слабом деловању, обележени самоћом (Мирослав Блам), задивљени особама које зраче једноставношћу (Јања, Попадић), које

покушавају да освоје, надајући се да ће њихова неоптерећеност поништити нелагоду коју у себи носе.

Послератни период у ауторовом друштвеном ангажовању, али и изреченим запажањима, остаје истоветан оном ратном – без учествовања, узлета, без борбе за неку *ствар*. На догађаје који следе гледа хладнокрвно, разумно, у складу са сопственим бићем, његовим пореклом и реалним околностима, у којима и даље није безбедно износити размишљања супротна владајућим ставовима. С временом, ипак, Тишма скреће (увек спорадично) у коментарисање друштвених дешавања, али тражећи у њима оно литерарно, инспирацију за писање, повод да прича настане. Тако се пита, на пример, посматрајући свет у коме живи: „Да ли фактографски описати илузије и смицалице једног скученог, поједностављеног начина живота (партијаца и њихових противника), у коме врхунски морални проблем представља: треба ли неког потказати и да ли је неки потказани крив или је кривљи онај који потказује?” (Тишма 2001: 294)

Сва размишљања усмерена су ка одабиру теме о којој ће говорити лако, са задовољством, остварујући сврху књижевног стварања. Све дилеме у вези с тим указују на јаку интроспекцију, испитивање сопственог бића, из чега ће, на крају крајева, настати његова најбоља дела.

МЕРИДИЈАНИ СРЕДЊЕ ЕВРОПЕ

„Путујем по свом ширем, мало заборављеном себи”

За рецепцију дела Александра Тишме од великог је значаја путопис *Меридијани Средње Европе* (написан октобра/новембра 1961. године, поводом путовања у Пољску) који је неплански скренуо пажњу на неке осетљиве теме, а њему самом – отворио пут ка оним литерарним сферама које ће остати његова трајна књижевна преокупација. У њему аутор делимично разоткрива своју, како каже, ниским поривима склону личност, али је његова критика далеко више усмерена на друштво, на подручје Средње Европе, чије је и сам део, а које види као простор еминентног зла. Путопис је аутора, без његове намере, довео у центар пажње друштвене јавности, а све у контексту разматрања одговорности и морала поводом изречених ставова. Сва дешавања у вези са овим текстом отварају оне теме којима ће се Тишма надаље бавити: злочини (зло у човеку), кривица (појединачна), истина (трагање за њом) и сећање/заборав.

Наиме, нарушавајући потребу да остане неприметан, у *Меридијанима Средње Европе* аутор не одолева потреби да, након судбинског путовања у Пољску и обиласка концентрационих логора, говори о лицемерју друштва у коме живи и да постави питање кривице и одговорности за почињене злочине. Сусрет с местом страдања толиких жртава које су због свог порекла обележени као нељуди, недостојни живота, за Тишму представља сусрет са самим собом, са својим пореклом, с местом на ком је и сам могао скончати. Након овог путовања, окреће се свом бићу, својим коренима које је толике године прикривао и на том широком простору трагања за идентитетом – проналази и свој извор за стварање.

На самом почетку текста, аутор наглашава да ће говорити о путовању на које креће не као странац, него као домаћи: „Нисам се ја то отиснуо ни у каквом апстрактном западном правцу, него по терену Средње Европе, терену чије одлике у мени одјекују као кораци у кући где се живело. Путујем, у неку руку, по свом ширем, мало заборављеном себи.” (Ређеп 2006: 114) Управо ће враћање себи навести аутора да изнова

призове у сећање догађаје из своје околине, из своје породице, ратне догађаје, злочине, покоље, прогоне и рације, и да о њима говори, разоткривајући улогу конкретних чинилаца у свему томе. Путовање у Пољску навело га је на размишљање о прошлом и садашњем, довело је до ревидирања догађаја из прошлости и свођење рачуна у погледу тога где смо то (после свега доживљеног) данас. „Јеврејство, које се у мојој свести, преко појма Галиције, са Пољском неразлучиво везује, а кога у Пољској више нема. Нема га у Лублину, који нисам успео да посетим а у коме је некад – знам из литературе – све врвело од црних кафтана, и шешира, и кудравих зулуфа и грлених гласова и живе гестикулације. Нема га у Варшави, где је по једна вишеспратница гета пружала заклон читавом племену – сада на месту гета стоји огромна празна пољана са једним стереотипним спомеником у средини и новоградњама у позадини. Нема га, јер је у Пољској од сваке стотине Јевреја остао по један – 40 хиљада од 4 милиона – а тај један не тражи да обнови стару заједницу са преосталима него бежи од ње, јер га она подсећа на гасне коморе.” (Ређеп 2006: 125) Путујући по Средњој Европи, сада измењеној, непрепознатљивој, Тишма осећа обавезу да подсети на то каква је некада била. Зато помиње некадашњу шароликост, буку и вреву, који значе живот и који са собом носе толеранцију и лепоту различитости. Данас, на месту те буке зјапи празнина; затиче једноличност, баналност, страх, отуђеност, тескобу. Где је и уз чији пристанак нестао читав један свет?

Осећајући сопствену кривицу, као кривицу одговорног појединца, Тишма примећује кривицу читавог друштва, једног система који је на страдање својих сународника – пристао. Зато у путопису понајвише пише о својој огорчености што ту Средњу Европу више не препознаје, и што је још горе, не разуме је, првенствено због њене улоге у ратним и послератним временима; зато, ту улогу и преиспитује: „Средња Европа која је себе изузела од одговорности овог века пуног неправди и насиља; која је пред побуном своје дивље, невоспитаније браће унаоколо, у последњем тренутку учинила вешт корак уназад и затворила врата, можда и очи, пред стихијом која је запретила да и њу запљусне.” (Ређеп 2006: 137)

Јавно изговорена истина и постављање тешких питања која су већ морала бити постављена донели су Тишми проблеме. Текст је дочекан с прекором, о њему се говори на састанку Комунистичке партије, док у страху од последица, око њега настаје претећа и

злокобна ћутња. Међутим, путовање у Пољску вишеструко је важно за лични и професионални живот аутора, јер га је јасније окренуло теми јеврејства и јеврејског страдања. Након тога, као да се много тога разјаснило: „Разумем сада и своје неповерење према свету, страх од њега, потребу да се удаљим, да не будем уочен: све то потиче из јеврејског комплекса, који сам усисао из ко зна којих ситуација или речи у детињству, и доживео осетљивије од оних којих се то стварно тицало. Јевреја у мојој породици.” (Тишма 2001: 510) Он у дневничким белешкама све чешће и све даље анализира сопствено јеврејство, порекло свог стида, корене своје усамљености, последице сопственог неприпадања, сматрајући да је то рефлексивна дуализма који у њему постоји и сталне узнемирености да би као полујеврејин свакога момента могао бити угрожен. У ауторовој свести, након пресудног путовања, преплићу се лично и историјско и јасна слика о обе ствари као да се отвара пред њим, те постаје јасније свестан да је тема страдања, јеврејског страдања, управо она о којој би он био *дужан* да пише. Дужан и себи, и свом пореклу, и литератури.

Када се бука око *Меридијана* стишала, Тишма се повукао и наредне друштвено-политичке догађаје поново оставља без коментара. Док су поводом студентских демонстрација 1968. године сви у знаку неких опредељења, он чека да еуфорија прође, заклоњен у свом писању. Страно му је припадање било каквој идеологији, груписању, али и даље од тога, не прија му екстремизам, страсно и гласно заступање ставова, ватрено држање на некој страни. Осећање неприпадања одредило је и лични и професионални живот Александра Тишме. То је његова предност као аутора, то је повод да књижевно дело настаје, његов извор писања, али – с друге стране – и хендикеп, пре свега, у приватном животу; та издвојеност, немогућност да припада нечему, због које остаје усамљеник, болно свестан свог положаја. Корен неприлагођености све јасније види у свом дуализму, али и у породичним релацијама где ниједна страна није била наглашавана. Након путовања у Пољску, аутор све дубље и све истрајније преиспитује породичне односе, сопствено одрастање и трагове другости у самом себи. Јеврејство није било јако јер је мати прешла у хришћанство, и он је тако крштен, али није било јако ни српство које зато и није потиснуло јеврејство, због природе његовог оца (веселе, али не и чврсте, одлучне). „Из крила таквих људи сам ја израстао. Па у шта сам могао израсти? У Србина? У Јеврејина? Било би могуће и једно и друго да је моја природа изискивала опредељење,

тежила искључивости. Али ја сам, напротив, увек био склон компромису, искључивост ме је одбијала, можда плашила. Одговарало ми је да будем нешто неодређено и да се тако понашам.” (Тишма 2000: 15)

То није било тешко у многонационалном Новом Саду, бити неодређен, па ипак, Тишма одувек осећа мањак српства као неку врсту хендикепа који му не дозвољава да се утопи у средину, да се с њом сроди и да се тако осећа сигурним, безбедним. Током читавог одрастања, па и касније, током литерарног сазревања, аутор дуго гледа на свој дуализам са стидом, сматрајући га маном и потенцијалном опасношћу. Зато непрекидно изражава жељу за припадношћу, за усидрењем, али опет мало чини да ствари исправи, сматрајући то неком датошћу, генетским кодом – дакле, тешким за кориговање. Зато с резигнацијом констатује: „Нигде нисам успео да се утопим сасвим, нигде да зађем сасвим.” (Тишма 2001: 60) Издвојеност, као што смо већ учили, подстиче способност анализе и опсервације, што постају основна обележја његовог приповедачког рада, у ком, напослетку, и проналази уточиште.

ОД ТЕМАТСКОГ ЛУТАЊА ДО КЊИГЕ О БЛАМУ

„Знам ако будем писао да ће се то исплатити, само ако будем писао поштено – истину.” (Тишма 2001: 199)

Пут до коначног опредељења за тему, за јеврејску тему, био је дуготрајан и проблематичан. Током свих ових година, све до *Књиге о Бламу*, Тишма стално пише (*Широка врата, Бегунци, Које волимо, Насиља*), пише на разне теме, околиша, али под утиском да пише на силу, натегнуто, сматрајући да би писање морало тећи глатко, без толиког напора. Ретко је задовољан написаним, а ни књижевна критка га не бодри. Замерају му недостатак локалне боје, неку израженију везу с тлом, што је последица суштинског неприпадања које аутор свуда осећа. Замерке су упућене непознавању језика, лошем стилу, али и ликовима који нису довољно разрађени, нису комплексни. Ликови се коментаришу као бледи и неуверљиви, обични до мере општости, неупадљиви, етнички необележени, самим тим – без дубине и аутентичности. Али он их жели учинити што општијима, неприметнима, особама које се не истичу и не одређују припадањем. Тишма се на личном плану сасвим свесно ограђује од свог порекла, али се несвесно, или мање свесно, таква размишљања селе у његове приче и добијају елаборацију у бледим, необележеним ликовима.

Тако, дуги низ година, аутор готово да не напредује, непрекидно пише, али је незадовољан учинком, па трага за темом, својом темом, оном која се тиче и њега и целог света, темом удаљеном од дневних друштвено-политичких или романсираних захтева публике, темом о којој ће са лакоћом, *из себе* писати. „Где, дакле, тражити тему? Грађанин је изгубио своју самоувереност, коју је раније било могуће рушити, а неграђанин, анархиста, боем, комуниста – навукао се на плићак конформизма.” (Тишма 2001: 247)

Дневничка бележења нам пружају ту ретку прилику да заиста пратимо како се развијају књижевна искушења. „Дневник није толико приказивање објективне стварности, него много више далекосежно фикционализован текст; он је израз младог човека који кроз своје записе оформљује слику самога себе као будућег писца.” (Ходел 2005: 45)

Након путовања у Пољску и посете концентрационим логорима, аутор се и јасно (сам пред собом) опредељује – „једино што је за мене било живо, што ме је узбуркало и продрмало су Јевреји у Аушвицу, то јест они мртви чије сам испражњене баракe, губилиште, нагомилане острижене косе, наочаре, кофере, дечије ципелице и крематорије видео у обиласку, и један живи, а то је био ћелави секретар који нас је онамо отпратио, а онда замолио за дозволу да с нама не уђе у логор, јер је у њему изгубио скоро све своје сроднике.” (Тишма 2000: 168) Тек је директни сурет с местом страдања милиона људи подстакао Тишму да се ослободи својих стега, свог стида, да ослободи своје порекло, своје приповедачке потенцијале и да – из суштине своје људскости – говори о теми страдања Јевреја, дајући на тај начин допринос књижевности холокауста. Чини се као да Тишма тек тада освешћује значај свог порекла, као и чињеницу да од њега не треба бежати (да се од њега, на крају крајева, не може побећи), већ да ће управо то порекло, његова издвојеност и усамљеност постати повод за писање најбољих дела. Иако од дечачких дана осећа „бол и стид због свог полујеврејског порекла и стид због тог стида” (Тишма 2001: 62), сада схвата да је то његова база, његова тема, да треба писати из личног искутва – онако и из онога што о животу зна и из онога што он у животу *јесте*. Тако се аутор, свакако окренут себи самом, враћа на само извориште, у коме властито порекло, приказано као својеврсна обележеност, издвојеност, као повод за повлачење пред светом, постаје стваралачки мотив, уобличава се као конкретна тема и то тема од општег значаја.

Читав живот Александра Тишме одређен је пореклом које га води у усамљеност или намеће потребу да се с другима стопи, да остане непримећен, да се прилагоди, све док се као писац не сети да „тим прилагођавањем, наравно, уметник престаје, јер он и јесте неприлагођеност, или продужене неприлагођености из детињства у зрело доба, које му омогућује да се троне над лепотом и ружноћом свакодневља”. (Тишма 2001: 519) И додала бих још и то – које му ставља на терет обавезу, обавезу оног изабраног, да говори о своме добу, да сведочи о тешким темама с намером да их истакне у литератури, да их отргне од неумитности заборава и тако посредно делује за будућност. Сличну мисао уобличава и Давид Албахари у својим есејима на тему јеврејства: „Бити Јеврејин значи да сам добио да носим терет, добродошли терет могло би се рећи, јер у томе се заправо крије суштина

писања: писање бележи искуство о ношењу тог терета, оно помаже људима да скину тај терет са својих рамена, макар на кратко, и да увиде да, упркос тежини и патњи, постоји неки смисао на крају пута.” (Албахари 2004: 71)

Подстакнут оваквим размишљањима, Тишма се даље пита: „Је ли ико позванији него ја да опише душу Јеврејина?” (Тишма 2001: 185) Уосталом, „Треба писати о суштинским збивањима или не писати ништа. Суштина мора да се огледа у свакој појединости. Или то бива и ако човек неће?” (Тишма 2001: 199)

Пошто се окренуо *својој* теми, све постаје знатно лакше, пише једноставније, страственије, квалитетније. А сам се себи чуди како се није овој теми окренуо и раније, те даље истражује дубину и корене свог неприпадања, лични отпор према властитом пореклу у коме се одувек слуги нека другост, опасна и упадљива. „Питам се колика је то снага стида и претварања била потребна да ми не пусти ни у близину памети идеју о Јевреју као јунаку мог романа (...) А колико би то било пријатно, и поштено, постати јеврејски писац. Заузети искрен став према средини и тачно рећи шта и зашто од ње добијаш, а чега се лишаваш. И како би ме то ослободило упоређивања и зависти.” (Тишма 2001: 395) Мисао да пише о судбини Јевреја испоставља се као својеврсно откриће, те тако аутор и у *Дневнику* почиње да размишља о себи као Јеврејину, преиспитујући управо сопствена осећања, пре свега, осећање туђинства и трајне напоре да се оно забашури. „Расни стид, они први шокови од спознаје да сам биће које може сваког часа да буде због свог порекла извргнуто подсмеху или кићењу, затим стварна моја издвојеност у којој сам васпитан у породици, створили су јаз између мене и света који ме окружује (у садашњем случају балканско-српског, док је у Пешти то био други свет, али исто тако туђ). Ја се не уклапам у његов ’начин’, странац сам, али странац без пасоша, тако да према средини немам ни однос са одстојања, пошто ми недостаје ослонац на страни са које бих се према њему односио. Могу само да изврдавам, па то и чиним: претварам се да је њихов начин и мој начин, да имамо исте мисли и осећања (домољубље, славе, песе, успомене – фолклор). Све то наравно док не доспем у неки шкрипац. Или сам у ствари стално сам у шкрипцу – у бојазни да моје туђинство не буде откривено. Морам да се штитим. Али не и да се борим, јер бих борећи се морао да иступим у име нечега, а ја немам у име чега да иступим, сем у

име себе, а то је врло мутно, врло страно свакоме, и свакоме, вероватно – премда можда егзотично – непријатно.” (Тишма 2001: 212)

Размишљајући непрекидно о себи, Тишма је у својим свакодневним записима у Дневнику одувек свестан своје посебности, издвојености, немогућности да се утопи у масу и да буде као други. Ипак, „Бити литерарни описивач своје издвојености прилично је бесмислено. Издвојеност, неприпадање, јесу болести које се лече писањем – наметањем себе друштву. Сам тај акт је дакле надокнада; у њему опет наметати свој проблем значи дуплирати га без потребе, а не моћи продрети даље, у општа питања човечности, природе.” (Тишма 2001: 300) Надаље, каже: „Пишући роман треба да интензивирам јеврејство у себи, своју општу отуђеност и уздигнутост, ту и слабост и јакост 'изабранога', али изабраног за патњу; осетљивога на све што други пропуштају да проосете.” (Тишма 2001: 271)

Тако, Тишма се коначно приволео једној страни, оној јеврејској, од које је дуго бежао, тугујући што није више налик хришћанском, српском свету чији му се живот чини једноставнијим. Приближавајући се јеврејској проблематици, аутор је свестан тога да би тему морао боље да познаје, да зађе дубље у суштину ствари, у комплексност јеврејства и сопственог порекла. „Има много тога што још треба да освоји моје *знање*. Цео јеврејски комплекс, на пример, једна је мутна, осетљива гужва у коју се досад нисам усуђивао да такнем.” (Тишма 2001: 374) Поред знања које треба освојити, аутор смишља и различите начине на који би приступио теми: да пише о Јеврејима у Новом Саду, да почне од њиховог садашњег неприсуства, а да их потом призива у сећању; пада му на памет и нова верзија *Бегунаца*, где би главни јунак био Јеврејин који се оженио хришћанком и тако спасао (све ове идеје ће се заправо испреплетати у *јеврејским* причама Александра Тишме и постати њихов неодвојиви део, спојене с дневничким, аутобиографским искуством, постаће основа саме радње, нарочито оне у роману *Књига о Бламу*).

Писац је изузетно интроспективан, аналитичан, а притом истинољубив, свестан своје егоцентричности и тога да писање мора да извире из њега самог, из личних проблема, страхова, патњи. „Можда сви пишу због патњи од нечега; ја сам у том случају писао због патњи од себе. Нисам патио што је свет такав какав је, него зато што сам ја такав да је свет према мени такав. Није ме мучила смртност, него моја будућа смрт; нису

ме озлојеђивале расне разлике, него моја расна мањевредност; нису свађе међу родитељима, већ моје патње због тих свађа, није неравноправност људи, већ моја немогућност да их надвладам.” (Тишма 2001: 374) Управо стога, анализирајући сопствено порекло и свој однос према њему, учача да оно мора бити основа романа, у доброј мери аутобиографска основа, преко које још ближе прилази оном истинитом у литератури и животу.

Коначно, сва претходна, вишедеценијска размишљања довела су до *Књиге о Бламу*. „Роман који ћу писати треба да буде моја комплетна исповест, исповест Јеврејина или полујеврејина који не може да се определи за акцију, јер му тле не проговара. Њега силе на акцију с једне стране Срби (на побуну), а с друге Јевреји (на бекство), а он остаје између. Време догађаја треба да буде време када сам имао погинути – окупација.” (Тишма 2001: 485) И даље: „У питању је било моје јеврејство, половина мога бића, које сам покушавао да забашурим, најпре као млад човек коме је оно сметало да се саживи са средином, а затим мање свесно, и као писац који је своје ликове настојао да учини општим, етнички необележеним, стопљеним по себи са окружењем. Мирослав Блам је, међутим, Јеврејин, неко ко одступа, ко се разликује, ко се туђи и ко баш тим разликовањем и туђењем даје догађајима окупације, у чијем центру је рација, смисао који није само историјски.” (Тишма 2000: 172)

Најзад, Тишма је задовољан, пише једноставно, лако, *из себе*, а претходне књиге као да су биле само припрема за ову, коју није био кадар написати због стида. Зато каже „Пишем *Књигу о Бламу*, први пут нешто на неплански начин, баш како ми ћуд налаже, без узора, без рачуна, сасвим изворно.” (Тишма 2001: 519) И даље: „Писање *Књиге о Бламу* је као низање коцки. Целу фигуру која се састоји од коцки само назирем, а коцке слажем само по нагону, сад једну овакву, сад једну онакву, каква баш осећам да треба да се нађе на овом или оном месту.”(Тишма 2001: 522)

Настајање *Књиге о Бламу* определило је аутора – и на личном и на књижевном плану; ослободивши свој ум етничког стида, аутор се више одређује, јер сада има позицију из које наступа, постаје слободнији и готово укљученији у актуелна дешавања. „Као они двополници чији се организам дуго колеба док се не определи за женскост или за мушкост, и ја сам, тек сад постао Јеврејин. Када је пре неки дан Тито покушао да убиство

израелских олимпијца подведе под сумњу као акт неке непознате стране силе којој треба изговор за даље прогањање Арапа, у мени је ускључала против њега срџба као ретко кад у југословенским конфликтима.” (Тишма 2001: 562) Ослобађање свог порекла ставља га у позицију у којој до сада није био, неку одређену позицију, која доноси сигурност, потеклу из свести о себи самом, а потом и могућност све чешћег иступања у јавности у име нечега.

Коначно, као кључна последица досезања до истинитости, 25. новембра 1972. године настаје следећа белешка у Дневнику: „Ишла је *Књига о Бламу*. Са великом сликом мог повијеног профила, са експлицитним објашњењем издавача, она најзад ставља под пуно светло моју јеврејску компоненту.” (Тишма 2001: 563)

Након успеха романа *Књига о Бламу*, аутор пише одлучније, сигурније, свестан разних могућности које јеврејска тема нуди, и понајвише свестан значаја да о тој теми говори; да *баш он* о тој теми говори. Недуго потом (а сазнаћемо, у једном даху и врло брзо), написао је роман *Употреба човека*, а потом и дела *Вере и завере*, *Капо*, *Школа безбожничтва*.

У роману *Употреба човека* аутор се (како каже, први пут) одваја од сопствене судбине и сопствене природе, ширећи причу, имајући храбрости да постане описивач туђих живота. „Није тачно да је *Употреба човека* исто што и *Књига о Бламу*. Ово сада је прва књига, први текст где не описујем себе.” (Тишма 2001: 582) Мада је и даље усредсређен на судбину Јевреја, нарочито новосадских Јевреја, отварају му се и нови модели приповедања. Прича се све више згушњава, догађаји се нижу, бројни догађаји, све гори до горе, судбине ликова се преплићу, форме приповедања се динамично смењују, дескрипције је све мање, са жељом да се оголи само дешавање, да се зло и насиље нагласи. *Употреба човека* управо најексплицитније указује на опредељење аутора да прикаже само голу истину, беспоштедну истину и да постави питање где је место појединца (сваког појединца) у описаним догађајима, с циљем суочавања с прошлим догађајима, а с дугорочним постигнућем отрежњења и незаборава.

О ПОТРЕБИ И СМISЛУ КЊИЖЕВНОГ ТКАЊА

„Живим за своје физиолошке потребе, у које код мене спада и писање.” (Тишма 2001: 453)

„Врло рано је Тишма питање писања и литерарног ангажмана посматрао као питање слободе – он посматра литературу као средство самоостварења, еманципације од средине, друштва, па чак и језика.” (Гвозден 2005: 77) Читаоцима *Дневника*, тог дивног примера развијене ауторексисије, готово од првих страница јасно је ауторово опредељење за литературу као средство којим се може досећи слобода.

Несвакидашња је ауторова изричита, бескомпромисна намера изречена у раној младости да ће да постане писац или ништа друго. У дневничким записима јасно уочавамо непрекидну потребу за писањем, али и читањем, континуитет интересовања за књижевност. У његовом животу су писање и потреба за књигом трајни, заузимају увек апсолутно прво место због чега неретко породичне ствари трпе, док друге сфере интересовања остају краткотрајно предмет његове пажње. Сам у неком моменту своју потребу за писањем назива анималном, а потом додаје „живим за своје физиолошке потребе, у које код мене спада и писање”. (Тишма 2001: 453)

Тишма пише о разним темама: насиљу, љубави, смрти, злу, страховима, о јеврејској тематици, о Новосадској рацији, и пише из личних мотива, са осећањем дубоке одговорности према себи самом, према сопственом пореклу, али и литератури, која је за њега сам живот. Његов приповедачки рад изражава веровање да књижевност може боље, верније, ефектније да искаже истину, него историјске и друге научне студије, те је стога обавеза писца да непрекидно подсећа на преживљено и на тај начин поставља питања која морају бити постављена.

Осим тога, аутора мучи и осећај кривице, осећај карактеристичан за преживеле у масовним страдањима, као и стални страх да би се нешто слично могло поновити. Како о

томе размишља Владимир Гвозден: „Тишмини романи, романи некога ко није био жртва холокауста, али ко се препознавао као неко ко је дужан да о тој жртви сведочи, да кроз ту жртву трага за властитим идентитетом.” (Гвозден 2005: 85) Зато пише са жељом да о прошлим догађајим остане (још један) забележен траг, јер је ова тема вечна, те свако дело даје само допринос сазнавању истине која води ка отрежњењу и потенцијално, даље, ка спречавању будућих погрома. Пише, свестан да би неки будући догађаји лако могли да личе на оне описане уколико бисмо се приклонили неоптерећујућој стихији заборав. Истина је општа колико и појединачна и аутор је открива у својим романима, проналазећи своје место у догађајима о којима приповеда, позивајући друге да учине исто.

Истрајност уверења да књижевност може да учини више од историјских списа (као и истинитост тешких слутњи) препознајемо у уводном делу аутобиографије *Сечај се вечкрат на Вали*, написане 1991. године, где нас Александар Тишма подсећа на све, толико пута помињане догађаје, с горком констатацијом да су се они брзо, чак брже него што смо могли претпоставити, понављају. „Зима је, крај 1991. године, држава у којој сам проживео век распада се, а моја Мама, мој последњи предак умрла је недавно, и то тако што јој се меморија, а то значи личност, растакала, чилела је, нестајала.” (Тишма 2000: 5) Овим речима доводи у везу две кључне опасности: зло и заборав. Због тога нас изнова, полако и до детаља, подсећа на страдања, на систематски прогон и страдање Јевреја (и других етничких група) током Другог светског рата, али и на оно трпљење након тога, на даља страдања надовезана на претходна, на нове погроме правдане неким новим идеологијама, тобоже хуманистичким принципима. Јер недуго након холокауста, када је сећање избледело много брже него што се могло замислити, настају нови прогони, једнако страшни, једнако обавијени бесмисленом реториком о правди и бољој будућности, о великим плановима и вишим циљевима, који стоје као доказ о поражавајућој ограничениости људског ума, о злу дубоко укорењеном у човеку, о ком је Тишма непрекидно писао. „Оно што се током година сазнало о Голом отоку указује на то да је то био радни кажњенички логор са једном југословенском специфичношћу: од кажњеника се захтевало да ревидирају, то јест, да измене оно своје мишљење због кога су кажњени. То је било нешто што ни проналазачи савремених концентрационих логора, Енглези, нису захтевали од својих противника, антиколонијалистичких побуњеника, ни СС ОД Јевреја и комуниста, ни НКВД од противника стаљинизма.” (Тишма 2000: 118)

Сада, у време када је аутобиографија настала, неколико деценија касније, дешавају се нови злочини, прогони, диктатуре, као последица неке нове (или старе) острашћености, што све скупа упућује на оправданост слутњи о којима, и због којих своје романе пише Александар Тишма. Нове идеологије граде и разграђују државе, руше и подижу системе, не бирајући начине ни средства, ослобођени сећања на претходне догађаје и несвесни сумрака свести људског рода чији су неодвојив део.

Због свега поменутог, Александра Тишма се опредељује за начин писања који је у потпуном сагласју са избором теме и сврхом књижевног стварања, и који је, испоставиће се, једини могућ. Верујући у то да у литератури не треба измишљати нити конструисати, већ да је довољно описати чињенично, он поступно, педантно говори о злу које је увек и свуда присутно, само је некада притајена а некада разјарена звер. У страху од заборавља, суочава нас објективно, чисто, јасно, без мистификовања, сложене симболике и недочитаних крајева с догађајима који су се десили и који нам изнова прете. Приповедачка техника је таква да не оставља никакву сумњу у истинитост онога што је речено, као ни у сврху поновног приповедања о догађајима. Аутор констатује, прибрано и хладно, све оно чему је био сведок, наводећи нас управо оваквим једноставним, а згуснутим, и догађајима засићеним казивањем, да схватимо ко је заправо починитељ, ко је све одговоран, ко је целат, а ко жртва и, што је најважније, где је наше место у свему описаном.

Током година приповедачког рада, његов стил се само мало мењао, могло би се рећи тек модификовао. Увек је то брутално реалистично, интензивно казивање, па – иако се прича појачава – у самом ритму причања нема узлета ни падова. „Гледано споља, ту нема ни патоса ни драме; унутра, међутим, ври као у гротлу, док на судбине неумитно пада прашина људског заборавља.” (Палавестра 2005: 22) Упркос унутрашњем страдању, споља се речи нижу веристички интензивно, одмерено, без олакшања и катарзе. „Тишма верује у причу и зато пажљиво, прорачунато, рекло би се чак хладно, гради односе у причи, распоређује јунаке, води фабулу, исцртава карактере, осенчује места и предмете и сугерише расположење духа што треба да остане након испричане приче.” (Палавестра 2005:22)

Техника приповедања вођена је унутрашњим потребама, дубоким осећањем тескобе и јасном намером аутора да у широком потезима, беспошtedно приђе истини, ма како она тешка била. Његови романи се не баве изрицањем судова, не нуде решења, нити одговоре на питања, већ – говорећи истину – суочавају нас с болним догађајима из прошлости. А шта ће из тога произаћи, питање је за сваког читаоца понаособ, јер је читалац позван да сам доноси закључке и изриче мишљења, а не да их већ готове цитира.

И на крају, иако говори о општем злу и бесмислу, о потпуном поразу човека, писање приче, само њено ткање суштинска је потрага за смислом – баш због свести о бесмислу. Будући да је за њега књижевни рад својеврсна „прерада живота”, Тишма напорно у својим делима размишља о томе где је место књижевности и која је њена улога, трагајући за голом истином, па чак и по цену сазнања да јој нема места.

КЊИГА О БЛАМУ ИЛИ СТИД ЗБОГ ПОРЕКЛА

(ЕТИЧКИ И ЕГЗИСТЕНЦИЈАЛНИ НЕМИР)

У *Књизи о Бламу* етичност је опсесивна тема главног јунака, која га раздире и уништава. Блам је Рацију преживео, али је његов цео живот бедан и мучан, јер је сачињен од трагичне рекапитулације историјских дешавања, оживљених тешким сликама породичног страдања. Он је неизузетна личност по свему, сасвим просечан, и као такав, случајним сплетом околности, успео је да буде један од ретких преживелих Јевреја. Многи јунаци Тишминих дела су управо такви: пасивни, малодушни, слабе личности, „који постају књижевни јунаци управо зато што не могу да буду друштвени јунаци”. (Тишма 1990: 5) Он живи у прошлости, док је садашњост за њега само болно подсећање на кривицу које се није способан ослободити. Блам изражава немоћ у сваком смислу, егзистенцијалну, моралну, сазнајну; али све наткриљује стид који осећа због своје немоћи, због сопствене структуре, због несагласности с временом у коме живи, због дисхармоније између спознаје шта би требало чинити, и онога што он може да чини. Његово стално преиспитивање уједно је и трагање за одговором на питање како су се догађаји заиста одиграли и како би се – у одређеној, већ преживљеној ситуацији – данас деловало, како би се морало деловати.

Судбина преживелих, у Тишминим делима, приказује се сложеним процесом огољеног самоиспитивања, којим се трага за истином, да би се потом резигнирано констатовало да битне одлуке у кључном моменту нису биле донете и да оне ни данас не би биле донете. Због тога, живот након погрома не прихвата се као дар, већ остаје неподношљив јер – осим тога што је оптерећен сећањем на страдање – оптерећен је и страховањем да се сваког часа тако нешто може поновити. У *Књизи о Бламу* преживелог мучи грижа савести јер је за разлику од своје јеврејске браће избегао холокауст. Мучи га спознаја да је зарадио право на живот сопственим неделовањем, кукавичлуком, или сплетом случајних животних околности. Блам је у рату био посматрач, а сада, у миру, он и даље посматра тај рат, оживљава га у свести, преиспитујући сопствену кривицу. „Као учесник у тешко разумљивом, неумитном процесу, који се догодио, али се у његовој свести непрекидно обнавља, он је осуђен да надживи стид, јер људски аргумент је

немоћан у дехуманизованом свету, али не у имагинарном далеком свету, већ у непосредном свету, који сам ствара и у којем је осуђен да трага за утехом због сопственог (не)деловања како би освојио и одбранио право на живот овде и сада.” (Гвозден 2011: 5)

Мирослав Блам је човек који непрекидно промишља, посматра и веома прецизно дефинише све што се око њега дешава, одлазећи често и даље од стварног, у слутње, конструкције, дописивање догађаја у сопственој свести. О догађајима говори конкретно, али детаљно, они се асоцијативно смењују, развијају, враћају и претресају, све подстичући једни друге. Блам је пасионирани шетач који ходајући терапијски пружа кораке, испитујући тако своју душу, своје осећаје, своју кривицу пре свега. Пун је самопрекора, јер је свестан свог живота, својих грешака и пропуста, зна шта би се могло учинити у датом тренутку, шта би било исправно, али он за то нема снаге, ни моралне, нити физичке. Најтеже му је да заузме неки став, да иступи у име нечега, јер нема ту врсту припадања која би му омогућила простор из ког иступа. Зато одлази у контемплацију, у шетње, непрекидно бежи и тим дугим ходањем по, сада измењеном, Новом Саду испитује све оно што се дешава у њему и око њега. Региструје све промене, а један случајни улични призор повод је да се призове у сећање и изнова доживљава неки мучан догађај из прошлости.

И тако, пратећи мисли главног јунака, кроз прошлост и садашњост, плете се ова прича у комплексно приповедачко клупко, садржано од бура и смираја, трагедија и спасавања, о којима сазнајемо првенствено од Мирослава Блама, али и кроз судбине других ликова, чија улога овде ипак остаје споредна. Тишмине приповедачке способности су изузетне, а модерни приповедачки поступци дубоко мотивисани потребом да се дође до истине која је једнако важна за прошли тренутак, као и за овај данас. Прошли догађаји, непрекидно призивани у садашњости, постају њен неодвојив део јер су је условили, за њу су директно одговорни. Читање романа Александра Тишме захтева непрекидно враћање и путовање на линији напред–назад, док покушај да се роман сортира редом, како захтева временски ток, или по одређеним тематским сегментима остаје готово немогућ. Аутор је толико спретно исплео мозаичку структуру романа, да се она не да разбијати на парчиће и спојити у хронолошке редове. Стога, ово аналитичко читање такође одговара дубоко мотивисаном начину приповедања. Осим тога, роман је заснован на прошлом колико и на садашњем плану; они су за главног јунака исто, јер се напоре одвијају у његовој свести,

те је распоред поглавља и ретроспектива доживљеног таква, редоследом збркана, асоцијативно вођена. Управо стога, на пример, поглавље у ком се веристички описује масакр прекинуто је причом из свакодневице лишене јасног сећања. Сlike се ређају од страхотних до умирујућих, од губилишта до музичког концерта, од логора до породичних прилика. Контрастни призори имају своје упориште у сазнању да су сви део исте приче, те да зато заузимају место тик један уз другог, јер се роман, баш као и живот сам, једино тако може издржати.

ПОДРАЖАВАЊЕ ЖИВОТА (МОДЕЛ ТРАЈАЊА МИРОСЛАВА БЛАМА)

Прва поглавља романа *Књига о Бламу* указују на препознатљиве карактеристике Тишмине прозе – јасност и прецизност у изражавању, избегавање велике дескрипције и елиминисање непотребног, те је и почетак романа такав. Тачан и разоткривајући по главног јунака.

Уводна слика одмах упућује на колебљиву, несигурну природу лика и уводи нас у његов дом. Мирослав Блам станује на мансарди палате Меркур и поноси се тиме, али се истовремено и осећа нелагодно јер је стан добио туђом заслугом. Нелагода и непријатност су, схватићемо, стални пратиоци Бламове личности, његово основно емоционално стање. Сва су осећања ограничена, подељена, ниједна радост није потпуна, ниједно задовољство до краја доживљено, не без уплива самопрекора, нелагоде, сумње и стида, који су дубоко укорењени у самој личности, на које се надовезала чињеница да ниједну срећу Блам није досегао сопственом заслугом и залагањем. Немогуће је да се Мирослав Блам нечему искрено, страшно и до краја радује. Свако племенито осећање спутано је, наткриљено осећањем кривице и свести о ништавности сопственог бића. Сваки тренутак опуштености је кратак и намах прекинут тескобом као основним осећањем које је једини сигурни пратилац његове личности, јер је део његовог порекла, његовог јеврејског порекла у коме одувек препознаје опасност.

На почетку романа, Тишма посеже за већ поменутом техником приповедања, које ће се најистрајније придржавати: приповедање о садашњости и асоцијативно враћање у прошлост; што је, испоставиће се, приповедачко решење дубоко мотивисано Бламовим доживљавањем света у коме су и прошлост и садашњост – једно. Прошлост се заправо није завршила, догађаји нису остали заробљени у давном времену, већ су део садашњости, те се равноправно с њом изнова одвијају, преживљавају и вреднују. Сваки аспект садашњости нужно подсећа на мучну прошлост које се Блам није способан ослободити.

Сада, на самом почетку дела, он мисли о томе шта би било да *поново* дође потера, како би сада, како би *овај пут* реаговао. То је и опсесивна мисао Бламова, (пред)одређена његовим пореклом, трајним страхом од прогона, лутања, страдања. За њега нема

спокојних тренутака јер га је прошлост, изречена у родослову његове породице, научила да сваког часа може бити одстрањен из друштва као непожељан. Зато, када размишља о прошлим догађајима, Блам размишља о садашњем тренутку, јер прошлост данас и даље управља његовим животом. Осим тога, њега не интересују дешавања сама по себи, већ у њима преиспитује законитости по којима су се одиграли, преиспитује сопствене поступке, раслојава их и анализира. Његова свест иде од контемплације о друштвено-политичким околностима и његовој улози у њима, до поновног сазнања да је неспособан да у било којим околностима делује другачије. Блама тишти *свест* о томе да другачије није могао, да другачије ни сада не би могао; свест о томе да се *провукао* кроз живот – тада, да би сада живео овај бедни живот мислећи само о једном. С једне стране, захвалан је на животу који му је поклоњен и зна да он, такав какав јесте, другачије није могао поступити, док – с друге стране – управо због тог поклоњеног живота пати и животари, мучен болним самоиспитивањем.

У сплету прошлих и нових догађаја, у наслућивању нових катаклизми (а, мисли он, нека потеря опет мора доћи, по логици историјских дешавања, томе не може бити крај), Блам размишља о својој будућој улози у светлу нових околности које подразумевају чињеницу да сада има породицу, да не сме и не може да делује само за себе и у своје име. Конструишући у свести евентуалне догађаје, он увиђа колико је садашња ситуација комплекснија, а да је он једнако неспособан, те даље размишља о томе да ли је могуће да он сада, као *глава породице*, заштити неког, да се искрено и до краја заузме, па и жртвује за некога. „Уопште је свака позадина погубна ако је жива, ако ти је везана за откуцаје срца, за нерве, ако чини са тобом заједницу. Меци више не гађају само тебе и ти чак не можеш да се бациш на тле, иза заклона. Заклона нема кад си оптерећен љубављу, а потеря те следи: то је безизлаз, предсобље жртвеника, ка коме се крећеш, гуран, без повратка, погнуте шије.”(Тишма 1990: 10) За њега нема илузија, он је себе свестан. Од самог почетка, па све до краја романа пратимо његову оптерећену личност, неспособну да делује у садашњости, али и да се реши прошлости, свесну сопствених слабости, сопствене немоћи и трајне застрашености у којој се и породични заклон не доживљава као срећа и мир, као благослов и награда, већ као потенцијална опасност.

Немогућност заорава и проналажења мира последице су Бламовог порекла, јеврејског порекла због којег он остаје издвојен, неприпадајући, по страни, али мучно свестан, и одувек свестан опасности која (за)увек вреба.³ Блам показује симптоме типичне за преживеле, којима живот након холокауста постаје неподношљив, оптерећен уверењем да ће се десити нови погром. Они који су једном због свог порекла били проглашени за нељуде, за недостојне живота, они не могу више да пронађу ниједан рационалан аргумент на основу кога би веровали да је живот добронамеран и гостољубив.

³ Судбинско, вишевековно страдање Јевреја, лутање и странствовање, увек несигуран живот, осећање дубоке тескобе доминирају делима тзв. јеврејских аутора. Осећање егзистенцијалне стрепње стално је присутно у Тишиној породици; аутор сведочи о томе да је његова бака, Терез Милер, која је и сама преживела Рацију, и о свом искуству сведочила у мемоарској прози *Истинита прича*, до своје смрти често пропитивала децу и унуке да ли их неко дира.

НОВИ САД, НЕКАД И САД

У читавом роману *Књига о Бламу* аутор нас проводи улицама, трговима, дућанима и насељима Новог Сада, о којима сазнајемо у контексту прошлог и садашњег, а који су даље повод да прича настане, да се шири и усмерава у временском оквиру, правећи платформу за даље приповедање. Напоменули смо то да је Блам (као и сам аутор) страствени шетач; у препознатљивим новосадским призорима он види и прошлост и садашњост, види читаво своје биће онакво какво је било и овакво какво јесте. Шетња познатим улицама представља једино уточиште и сигурност, бег од муке, од стварности, прошлости, порекла, брачних проблема, али је и бег у познато и виђено: она је потреба да се буде сам, да се препусти да га улице носе, да неприметан зарони, нестане у вијугавом корачању.

Данашње, послератно окружење не одговара јунаковој природи (као што не одговара ни ауторској), нити спознаји о томе како свет треба да изгледа. Зато, са резигнацијом, коментарише нове трговине, нове улице, нов начин живота. Ни у чему новом (напослетку, ни у новом, поклоњеном животу) Блам не налази задовољство нити уживање. Он живи у оном прошлом свету, неспособан да га се отресе, ослободи, те за њега чињеница да је преживео и да се данас овде налази значи само нову патњу, а свака шетња, сваки призор, може бити повод за потиштеност. Закључује да ништа више није исто: ни *те* улице, ни тргови, ни трговине, ни људи, ни односи међу њима. Практичност је заменила некадашњу предусретљивост, а ужурбаност доскорашњу уљудност. „То значи напредак ка безличности. То пресеца унутрашње спорење са некадашњим тамним, напетим лицима, колутавим очима, грленим гласовима, који су, хвалећи са прагова мазно своју робу, подсећали на понижавајуће средство. Сада, очишћене од прошлости, трговине су и за њега постале место хладне купопродаје. Молио бих то и то. Колико стаје? Хоћу или нећу. Али у исто време он не може да не пати над предузимљивим светом, коме је, ма како невољно, припадао.” (Тишма 1995: 24) Ламентирање над прошлим временима последица је жаљења за свим оним неповратним, што је на тако болан начин нестало. Истовремено, Блам није био део ни тог несталог света, није му вољно и до краја припадао, јер се вечито од свега туђио, али се у том свету свакако осећао безбрижније, боље,

сигурније. Није припадао предузимљивом трговачком јеврејству, од њега се издвајао, али му је тај свет нудио лагодан живот, без оптерећења и размишљања о егзистенцији. Сада, јасно перципирајући ситуацију у којој је био и у којој је сада, он пати за тим каквим-таквим (личним) миром, али покушава и да схвати *како* је могуће да је читав један свет тек тако нестао. Он жели да разуме шта се заправо десило, жели да разуме до краја и тај нестали прошли свет и овај новонастали, и да открије своје место у свему.

Ту Тишма види прилику да, напуштајући појединачни план приповедања, пређе на опште, на шири план, настављајући далеко помиренјим тоном, износећи нам причу о судбини новосадских Јевреја. Символично, прати ликове из Јеврејске улице – од броја 1 до 13, документује причу, наводи становнике поименце, те таксативно описује шта се десило с њима самима, њиховим породицама и занатским радњама. Аутор смирено бележи исход у коме су сви наречени страдали или одмах у Рацији 1942. године или су нешто касније одведени у логор Освјенцим код Кракова да би тамо били спаљени. Именовање жртве даје аутентичан печат свим овим причама, појединачност у том општем ратном страдању, указује на веродостојност комшијске приче, док начин на који су њихове судбине испричане наликује извештавању, адекватно форми за књижевност холокауста. Често помињана (привидна) *хладноћа* Тишиног приповедања служи суочавању са истином, огољеном од дескрипције и објашњења, она само даје податак, подсећајући на догађаје који се не смеју заборавити.

Ово, назовимо га тако, уводно представљање Бламовог живота аутор приводи крају сликом која управо обједињује, али и наткриљује све временске одреднице својим трајањем. Блам шетајући закључује да, кроз поменуте догађаје, једнако траје усамљена синагога чији се врхови назиру. Она – својом симболиком и архитектуром – подсећа на другост, издвојеност, али и на трајање упркос свему. „Тек у даљини, с оне стране саобраћајне цезуре, види се њен остатак, откинут свршетак, сличан тачки испод ускличника: висока, усамљена, маварским кубетима наткриљена синагога, у којој се, због њене чувене акустичности а услед помањкања верника, одржавају повремено концерти новосадског камерног оркестра и гостујућих ансамбала са стране.” (Тишма 1990: 30) Трајање јеврејског храма праћено је у роману у више различитих етапа које указују на друштвено-политичке промене које су задесиле Новосађане. Тако је синагога прешла пут

од богомоље, преко пролазног дулага у ком су смештани Јевреји пре депортовања у друге логоре, до концертне дворане у којој се, због њене добре акустике, одржавају концерти, неоптерећени сећањем на претходне догађаје који су овај простор обележили. Током свих дешавања, синагога опстаје, отворена за све, као огледало турбулентних новосадских дешавања. Мењањем своје форме и сврхе, она потврђују неумитно протицање времена, промену перспективе, мењање структуре града, али у свим етапама указују и на страшну, претећу опасност заборав, која се као сенка надвија над романима Александра Тишме.

ЖИВОТ НАКОН ХОЛОКАУСТА

Бавећи се темом страдања Јевреја у Другом светском рату, Тишма испитује и квалитет живота оних ретких преживелих, доживљај трауме и начин на који су наставили даље. Њихов живот, одувек обележен пореклом, добио је свој страхом одређен облик, путем поруке, дефинисане холокаустом, да су за живот у заједници неподобни. Поред оволиког терета, преживеле мучи и сазнање да су само случајно умакли погрому, након кога треба да наставе даљи живот у истој оној средини која их се хтела ослободити, са сећањем на страдале сународнике, често и најближе чланове породице. Тишма у својим делима показује да је живот након холокауста готово немогућ, сведен на преживљавање, одређен осећањима страха и тескобе, иако су и на том плану искуства индивидуална. Аутор истражује ову тему на широком плану, кроз ликове жртава и сведока трауме, Мирослава Блама, Леона Функештајна (у роману *Књига о Бламу*), Вере Кронер и ретких преживелих комшија (у роману *Употреба човека*), али и самог целата, капоа из Аушвица, Вилка Ламиана, који је, из страха за сопствени живот, одабрао да буде злочинац, а не жртва (у роману *Капо*). Сви ликови означавају неки од начина на који се одржава живот након холокауста, али и упућују на недвосмислени закључак да је тај сачувани живот агонија лишена перспективе за пристојан и достојанствен живот.

У роману *Књига о Бламу* главни јунак, Мирослав Блам, један је од ретких преживелих Јевреја, али није једини. Аутор спорадично уводи лик извесног Леона Функештајна и тако, ради што доследнијег откривања истине, говори о другачијој визији догађаја, моделу преживљавања, начину трајања. Бламов случајни први сусрет са овим трговцем некретнинама на почетку романа отвара прилику да више и разноврсније сазнајемо о приликама тог времена, о Бламовој породици и о судбини других јеврејских породица током рата.

За Блама је овај сусрет изразито непријатан и само продубљује унутрашњи сукоб. Он испрва оклева, размишља о томе како да му приђе и да ли да приђе да се распита за преостали новац од продаје очеве куће. Када се усуди да то и учини, једноставност, функционалност и отреситост Функештајна (у две речи му каже да је све исплаћено) само подстиче Бламову несигурност. Тога је највише свестан сам јунак; насупротив његовој

пасивности, постоје људи сличних судбина, са сличном оном прошлошћу која на њега делује паралишуће, људи који имају решења, практични су, спретни, окренути стварном животу.

Блам дуго не успева да се ослободи сећања на тај непријатан сусрет, јер сусрет преживелих не може бити пријатан, он само отвара ране, наглашава њихову преживелост у односу на смрт толиких других, обнавља осећање кривице и сазнање да су, само стицајем околности, *овај пут*, умакли. Овакве мисли воде Блама у некадашњи крај, на Трг Војводе Шупљикца где се некада налазила њихова породична кућа, а одатле – у детињство. Сећа се ретких растерећених тренутака када се у том парку са школским другом Чутуром верао по дрвећу, брао глогиње, а то подсећање нам, у успоменама начету свест Бламову, уводи још једног лика који је још једна особа у поређењу с којом Блам одмерава себе и своје слабости. Сви ликови и догађаји служе да се Блам у односу на њих одреди, тако и пријатељ из детињства, који је јуначан и окретан, спреман да храбро стане у заштиту блиских људи. Блам ће и надаље, у тренуцима неодлучности, призивати у свести Чутуру као својеврсног заштитника или особу која би умела да реши проблем. Зато и сада конструише разговор с Чутуром о Леону Функештајну, на тему породичне некретнине. Блама не напушта мисао о том сусрету, јер је то заправо разговор са сопственом савешћу и оним што није а требало је бити урађено, у име родитеља, у своје име, у име правде. У овом имагинарном разговору, насупрот компликованој контемплативној Бламовој прилици, сада стоји отресити, за живот способни Чутура, пријатељ из детињства, који показује како је лако нешто учинити, потребно је (само) кренути у акцију. Све оно што у Бламовим размишљањима делује немогуће, Чутура с лакоћом спроводи у дело. „Слажеш ли се да ту ствар узмем у своје руке. Ја не осећам никакве унутрашње опреке према том човеку, као ти. Сем тога, за разлику од тебе, сматрам се обавезним да злочин осветим.” (Тишма 1995: 23)

Тако нам прва Бламова шетња, а с њом и описани догађаји, сусрети и разговори, прошлост и садашњост, аутентично допуњују психолошки профил главног јунака, на сваком кораку суоченог с проблемима из прошлости, јер се проблеми крију у њему самом, у њему су остали заглављени, изузети од заборавља или утихнућа које време са собом доноси.

ГИМНАЗИЈСКИ ДАНИ, ОПИПЉИВА ИЗДВОЈЕНОСТ И ЈАСНЕ СЛУТЊЕ

Кроз читав роман слике се асоцијативно нижу, сећања подстичу једна друге, али на плану разумевања личности Мирослава Блама свака нова слика или свако ново сећање само још више утврђују његову несигурну и смушену, сумњичаву и пасивну природу. Нису то Блама таквог направиле историјске прилике и животне недаће, он је такав одувек, од времена када се с Чутуром пењао по дрвећу, до дана када Малој подгрева млеко за доручак. Нелагода је одувек у њему, забележена у коренима, у породици, пореклу, јер Блам, као и његов отац, као и други пре њих, означава оне уздржане, непрактичне Јевреје, свесне своје другости коју разумеју као опасност којој се не умеју одупрети, само чекају моменат када ће бити однекуд прозвани, а потом удаљени, након што ће њихова другост бити изложена јавности на увид и процену.

И гимназијски дани су за Блама били мучни. Провео их је у сталном грчу због свог порекла, од тога да не буде ухваћен, раскринкан, доведен у ситуацију да мора да се сналази. Он је једини Јеврејин у разреду, усамљен – и у етничком и психолошком смислу. Његове одувек присутне слутње, а сада јасније дефинисани страхови поводом сопственог порекла, добили су реалну потврду у беседама професора руског порекла, емигранта Јевгенија Раковског (мали, низак, никакав, с бучним идејама које ватрено пропагира) који говори о кризи словенства, коју је омлитавила јеврејска нација, због чега се залаже за државу строге дисциплине, налик Спарти. „Беседио је о кризи Словенства, чију најмоћнију грану, Русију, изједа трулеж большевизма, та идеологија осредњости и назнаљачког просташтва, коју је у њу усадила, да би је разорила, јеврејска нација, расута по свету као што су сви паразити расути, раширени по једром биљу. За сузбијање зла, он је проповедао ново, борбено друштво, по узору на древну Спарту, где се негују снага, одлучност, храброст, а уништава мекуштво, слабост, подлога плутократске јеврејске пошлости.” (Тишма 1995: 48) Ове речи, годинама након гимназијских дана, након окончања Рације, обнављају се у свести нашег јунака и, сасвим логично, мада закаснело, надовезују се на све зле слутње и најаве прогона (најотвореније од старог Ерлиха, али и од других мање експлицитних упозорења), а сада служе реконструисању догађаја и трагању за истином.

Мирослав Блам је и као гимназијалац ћутљив и пасиван, али интелигентан и интуитиван, те зна да ће доћи дан када ће професор свој гнев излити на њега. То се и деси у тренутку када је помогао другу из клупе шапнувши му одговор, па је професор полетео да га удари, али га је спасао Чутура, његов заштитник, све оно што би Блам волео да буде, миран, сталожен, храбар и одлучан момак, већ тада комуниста, већ тада на некој страни, са ставом, решен да покуша да нешто учини за себе и за друге. Од младићких дана, па надаље, Блама су спасавали други, пријатељи, познаници, супруга, стицај околности.

Након овог догађаја, Чутура постаје симбол заштитника, недостижан идеал, па зато Тишма често завршава причу довођењем Чутуре у неку конструисану ситуацију с циљем да он, такав какав јесте, и данас помогне Бламу, да нађе начин на који би се решило питање освете и трагања за кривцем. Разговор с Чутуром заправо је разговор с другим, жељеним, а недостижним собом. У једном таквом имагинарном разговору, у динамичној форми која разбија наративну структуру, где се разговори и искази сведока смењују, Чутура наводно по Новом Саду тражи Лајоша Кочиша (најдиректније одговорног за смрт Вилима и Бланке Блам) и обавља ону дужност коју би требало да заврши сам Блам. Пријатељ из клупе задатаку приступа ревносно, једноставно, темљно, распитујући се унаоколо и довијајући се на разне начине да уђе у идентитет траженог, показујући да су решења ипак могућа, само је питање ко их спроводи.

Потрага за Лајошом Кочишем отвара тему одмазде и проблематизује однос целата и жртве, постављајући питање шта добијамо осветом и да ли је то пут ка задовољењу правде. За Мирослава Блама то свакако није, његово је опредељење усмерено ка мукотрпном откривању истине и то је она врста правде коју аутор сугерише указујући на то да њено достигнуће води ка најдалекосежнијим циљевима (који подразумевају правду за све), спроведеним појединачним суочавањем с догађајима.

ИНТИМНИ ЖИВОТ МИРОСЛАВА БЛАМА, ОД ЛИЛИ ДО ЈАНЕ, ОД СПАСЕЊА ДО УНИШТЕЊА

Насупрот спољашњој пасивности, у унутрашњем свету Мирослава Блама постоји читав узаврели свет, активна жеља и потреба да буде вољен, прихваћен, да се неке коначно и до краја разоткрије и – као такав, свој – неке и припадне. Паралелно са спољашњим дешавањима, са животним околностима који укључују страдање и погроме, читаоци непрекидно прате и тај буран интимни живот јунака, његове еротске чежње, дубоко мотивисане његовим пореклом и проблемима који га у вези с тим муче, ради јаснијег разумевања његове личности кроз односе са женама. Телесне жудње, ти јаки импулси, још од гимназијских дана управљају појединим Бламовим поступцима; они ће га и спасти сигурне смрти и омогућити му трајање, али трајање у заједници лишеној љубави и блискости, далекој од оних сањаних идеала.

ЛИЛИ ЕРЛИХ, ПРВИ ЉУБАВНИ ЗАНОСИ И ПРВА ЈАСНА УПОЗОРЕЊА

Трагајући у прошлости за одговорима на нека питања, покушавајући да разуме свој данашњи живот, Блам се изнова враћа у рану младост, у тај нестали свет, сећајући се Лили Ерлих, своје љубави из детињства. Она је, како је Блам описује, *претерана*: спонтана, опуштена, отворена, страсна, не мари ни за шта. То све скупа нервира Мирослава Блама. Свака особеност, упечатљивост, наглашеност му смета, чак га оптерећује, јер и од њега тражи неко ангажовање којим не може да се деранжира и тако ризикује да буде разоткривен. С њом се поигравао, утољавао тек откривене и разбуктале телесне страсти, али није ју коначно задовољио, не на онај начин који би му пружио пуноћу за коју већ тада зна да постоји. У Лилином добронамерном понашању, у њеном необавезном чаврљању не препознаје оно фатално еротско за којим чезне, које би га увукло у себе и овладало његовим животом, дајући му коначно неки печат. Њена сексуалност није она кобна сила која би га увукла у себе и свог обузела, није она сила због које се страда, већ је безазлена девојачка страст, изнедрена њему за љубав, без аутентичних корена у њој самој. Мирослав Блам не препознаје искрену љубав и топле намере своје пријатељице, оне га не

занимају, јер то није оно за чиме трага. Њега не интересује блискост, макар не она заснована на вербалној пажњи, њега занима она телесна блискост, остварена као разумевање без речи које оптерећују. Он жели неми споразум с другим бићем, складан и нераскидив, стога – и недостижан. Лили му је зато донела само ново искуство, и јасније сазнање за чиме чезне, али и прве озбиљне проблеме (турдноћа и прекид трудноће) пред којима Блам остаје затечен и које ће неко други (Предраг Поподић који ће се у више наврата уплитати у његов живот) у његово име решити, док ће се он са стране посматрати тај добродошли расплет.

Прича о даљој рођаци Лили, с друге стране, открива причу о почецима страдања, о недвосмисленој најави холокауста, о упозорењима преко којих се олако прелази. Њен отац Ефраим Ерлих јасно упозорава на време које долази, опомиње да Јевреји треба да се уче на грешкама, изненађен што се не уче на претходном искуству, што су наивни и пасивни. „Тврдио је да овдашњи Јевреји, па и Бламови, грдно греше што се не користе искуством раније угрожених, уништених; наводио пример својих зналаца Бечлија, који су – не помакавши се – сачекали да их нацисти најпре избаце из њихових фабрика, радњи и станова, а потом лишене средстава и утицаја, одведу у логоре и уморе глађу. ’Говорио сам и њима: бежите! али они су остали, нису ме послушали. А зашто? Зато што нису имали вере у себе, што су сматрали да ће пропасти ако се одвоје од својих персијских тепиха и кристалних лустера.’ Затим је са таквом подобношћу описивао опустеле јеврејске домове и развлачење њихових драгоцености да се Бланка Блам, ропски поклоник кућанства и кућевности, стресла од ужаса...” (Тишма 1995: 39)

Све ове злослутне приче Бламови с гнушањем одбацују од себе, да би врло брзо доживели исту ту судбину од које су са ужасом окретали главу. Тишма у Ерлиховом обраћању нуди део одговора на питање зашто је и како читав један свет нестао: зато што није имао вере у себе, али је имао вере, наивне вере у човечанство, у људе, у поредак, у цивилизацију, сумњајући да се нешто тако икада може десити; да је ико способан да учини ужасе који ће их ускоро све покосити. О томе сведоче судбине Кронерових, Лазукића, Божића, Кркљуша у роману *Употреба човека*. Тако размишља и породица Бламових (Вилим Блам једноставно воли живот, наивно верује у људе и људскост,

игнорише зло, није спреман на акцију), стога пречују и понуђену могућност да спасу децу, те Мирослав Блам остаје у Новом Саду, иако га Ерлихови зову да избегне с њима. Неверица и неприпремљеност, та одбрана здравог разума од надлазећег зла, оставља читаве групе људи да седе скрштених руку и до последњег часа живе у убеђењу да зверски поступци нису за људе. Непристајање ума на зло, веровање у хуманистичке принципе држи људе у животу, оно је основа на којој живот почива и зато је се већина најтеже одриче, без обзира на слутње и упозорења. Читаоци Тишминих романа имају разумевање за ту неверицу и паралисаност, јер ко би могао да буде припремљен на масовно уништење, на логоре, крематоријуме, јаме.

Управо због тога, већина писаца јеврејског порекла на тему холокауста највише описује запрепашћеност и паралисаност човека пред најездом пробуђеног зла, а потом надљудске напоре да у том непознатом свету пронађе неки смисао, неко оправдање (јер, побогу, неки разумни разлози за такве поступке морају постојати) и сачува голи живот.

Након холокауста, сва уверења су пала у воду, свет не почива на истим идејама на којима је раније почивао, јер су оне тако болно поражене.

ЈЕЛИСАВЕТА ЧОКАНАЈ. ОНО ЕРОТСКО ЗА КОЈИМ СЕ ТРАГА.

Оно за чим Блам трага у еротском смислу упознао је сасвим случајно у породичном дому, још као младић. Наиме, у дворишту породичне куће, на тргу Војводе Шупљикца, живи Јелисавета Чоканај, ћутљива, не приметна, изузетно вредна жена, са хромом ћерком. Има ожењеног љубавника, бахатог нерадника Лајоша Кочиша (који ће касније бити одговоран за смрт Бламових родитеља; код Тишме су сексуалност и смрт увек близу) због којег мора да ради још више. Младом Мирославу Бламу комшиница несвесно пружа незаборавне тренутке чулног задовољства, будући да је из вечери у вече из прикрајка посматра како се купа. Упркос каснијем полном сазревању, већем сексуалном искуству, ово ће за њега остати најинтензивнији еротски доживљаји коме ће се у мислима често враћати. Блам у самом чину прања, у њеним покретима осећа ону истинску, аутентичну

путеност, неискварену страст, ослобођену нечијег присуства. У том чину препознаје оно предавање које са Лили није осетио, а које је код Јање слутио и залудно му се толике године надао.

„Блам је готово зајецао: није никад слутио, и поред свих жељених нагађања, да се испод оних незграпних хаљина, може крити тако нежно, скоро вредовно саздано тело. Кожа удовичина била је бледа, глатка, на млечно светлим бутинама испупчено затегнута, а на грудима, које су биле несразмерно мале, дрхтаве, скоро прозачна и као срамежљиво скупљена двама крваво црвеним печатима пљоснатих, ситно збораних брадавица.” (Тишма 1995: 70) Уживање у непатвореном чину комшинициног прања постаје ритуал. „Није могао замислити вече без наге представе, а кад би се оно завршило, остајао је незадовољен, раздражен, прижељкујући следеће, сутрашње.” (Тишма 1995: 71)

Описана еротска слика даје јасније обресе Бламовим фантазијама и детаљније објашњава јаз који данас постоји између њега и његове супруге Јане, јаз између замишљеног идеала и остварене везе. Та природност, то аутентично, истинито понашање, страшном јачином привлачи Блама, јер је сам миљама далеко од било какве ослобођености, од предавања и препуштања; управо стога, његова чежња за тим идеалима је већа. У прилог тези да у Тишминим романима еротско и иде увек уз смрт и страдање, јесте и чињеница да су ове младићке опсесије последња слика чисте безбрижности у роману јер се убрзо све променило. Након сцене купања, интимне и приватне, аутор се окреће општим дешавањима и оним сликама које се на спољашњем плану дешавају: рације, стрељања, смрти. Само је код Јелисавете Чоконај све остало исто као и раније: рад, труд, бешумност, потом купање и дочекивање љубавника. Код Блама, међутим, ствари су кренуле битно другачијим током. Естерина смрт, страдање родитеља, па упознавање с Јаном, опсесивна чежња да је сломи и придобије за себе, чежња крунисана браком, као формом којом није задовољена ниједна жеља супружника. Наречене еротске фантазије нису добиле своју реализацију, оне остају заробљене у уму и телу Мирослава Блама, без прилике да се задовоље.

ЈАНА. ЕРОТСКО У БРАКУ.

Бламова личност, с једне стране, склона је изразитој пасивности, контемплацији и сметености, а наглашеној чулности и чежњи за тим да му се неко потпуно и до краја преда, с друге стране. Еротска димензија личности увек је предмет испитивања у Тишминим делима; његови јунаци пасионирано трагају за задовољењем сексуалних жеља, а то трагање успоставља се као окосница њиховог живота. Демон ероса управља њиховим животом и неретко нагони на погрешне одлуке које се огледају у фаталним изборима. Осим тога, Тишмини јунаци – трагајући за еротским задовољењем – трагају за идентитетом, сматрајући да их остварење фантазија спасава садашњег живота у коме су болно усамљени, без могућности да с другом особом остваре суштинску блискост. Сви ликови имају или имагинарну или конкретну особу за којом чезну, која је у њиховој свести означена као особа која доноси задовољење сексуалних нагона са свом пуноћом телесног односа коју прижељкују. Ништа мање од те пуноће, од тог склада њих не задовољава, те одлазе даље, трагајући за њом, или остају заробљени у својој неоствареној чежњи, крај особе која те жеље презриво одбацује. Остварење телесне хармоније с другом особом за њих значи предавање неке, без речи и свог терета које оне са собом носе, а истовремено представља и крај њиховог тескобног живота.

У роману *Књига о Бламу*, предмет јунакове опсесивне чежње јесте његова супруга, Јања, која му остаје недостижна, неухватљива, далека. Његове потребе не само да остају нездовољене, упркос брачним заветима, него и додатно распирују његову жељу, као и урушено самопоуздање, будући да и у том (толико значајном) сегменту живота доживљава неуспех. Осим тога, парадокс се крије у чињеници да му је брак с Јаном спасао живот, сачувао га у животу, али животу лишеном све оне среће за којом је чезнуо, то је брак осуђен на самоћу и контемплацију, брак у коме еротске жеље, иако на дохват руке, остају недостижне.

Тишма уводи Јањин лик у роман директно, одмах у загрљају другог мушкарца, описујући на посредан начин брачни живот, али овај живот сада, да би нам накнадно објаснио како је до везе уопште дошло. Причи о болном тренутку у коме је открио Јањину прељубу, када ју је из трамваја видео с другим човеком, изузетно упечатљивој,

истовремено трауматичној и страсној, неколико пута ће се у роману враћати; она је вишеструко карактеристична за Бламов карактер, указује нам на његово резонување стварности, на (не)способност акције, али и на изузетну дар опсервације.

„Блам је у њима одмах препознао своју жену Јању и Предрага Попадића. Сазнање да га она вара са тим човеком запарало му је утробу као нож, пресекло му дах, скоро га онесвестило, али он није викнуо, није скочио на ноге да јурне за трамвајем, него је наставио да седи наслоњен на седишту и да их посматра искрећући главу докле год је трамвај крај њих клацкао. Призор њиховог загрљаја, тамо на пустој улици, испунио га је, упркос ужасу, нехотичним дивљењем, које је готово прелазило у ганутост. То је био загрљај опроштајни, видео је он – по њиховом држању, по бестрасности, чак блаженој опуштености њихових тела – у том загрљају се огледа засићеност, везаност сећањем на протеклу близину. која је била срећна. Срећа је зрачила из целе њихове појаве, срећа заборава, задовољности здравог нагона који се истутњао и који им је још грејао тела, срећа немарна према околина, према сивилу хладног дана, према свакидашњици града којим промиче трамвај са прозоблим, забринутим путником. Та срећа се тако сликовито, готово опипљиво разликовала од његове несреће да је Блам, и поред бола који је осећао, могао да је издвоји, изложи у себи као леп предмет, недокучив у своме складу, коме се може дивити иако зна да га никад неће имати. Схватио је у том тренутку да никад неће имати Јању такву, а да је таква Јања управо она коју је прижељкивао док јој се удварао; но у том схватању, било је поред туге и олакшања.” (Тишма 1995: 25)

Блам схвата да је то *оно* (*оно* врхунско чулно задовољство коме сам тежи) за чим је он чезнуо, оно што она другом (и то не било коме) даје, али тек сада, тек након ове сцене, може самом себи да објасни шта је то што је код Јање годинама тражио. Припадање, препуштање, стапање, јединство. И тада, упркос свом болу који осећа, Блам осећа и олакшање које потиче из сазнања да тога има, да оно што он тражи заиста постоји, да је чак опипљиво, видљиво голим оком, да није само његова илузија коју годинама прижељкује.

ПОРОДИЧНИ ЖИВОТ БЛАМОВИХ – НЕКАДА И САД.

ЗАМРЛЕ РЕЧИ И ЗАПРЕПАШЋЕЊЕ.

О садашњем брачном животу Бламових аутор сведочи уводећи нас у његов дом. Тишма нам нуди детаљан опис ентеријера, распоред предмета и соба, али и мисли и покрета који чине окосницу заједничког живота. Све је једнако важно, јер су сви заједно, и бића и предмети, сведоци једноличног, отуђеног живота брачних другова. Сањане еротске жеље Блам није досегао, напротив, Јања га доживљава као ствар, обраћа му се кратко, по нужди, преносећи информације у заповестима. „Међу њима двома су праве речи, речи позива, или објашњења, давно замрле; затро их је он сам после виђења из трамваја, занемевши, уместо сваког покушаја да је задржи, у знак да прихвата њен опроштај. Речи које међу њима још трају површне су, скоро подругљиве у својој чињеничности.” (Тишма 1995: 74) Он је тога свестан, свестан исто колико и спознаје да је и даље жели, онакву каквом ју је замишљао, какву ју је видео, онакву какву не може да је има. Жели је исто онако као што прижељкује нешто немогуће: да може да буде други човек, способан да живот осмисли, да нешто важно учини, Јању задовољи. Разговор се води само око детета, око Мале, коју Блам пази, али слути да она није његова кћи. То сазнање, међутим, уместо са зебњом, прихвата као олакшање. „Не, закључује и сад, нема у њеним цртама ничег његовог. И то га умирује. Може да јој се диви, као успелој творевини која израста пред његовим очима, уз његово учешће и помоћ, а ипак без пристрасне родитељске наклоности. Да је крхкија, тања, да носи на кожи и коси његове тупе боје, на образима његове дубоке сенке и затворен израз, било би му жао, можда чак и болно. Бринуо би га садржај и дубина тих црта, тих сенки, тражио би у њима, иза њих, познате обрасце, прекинуте, уништене споне, као на оном лицу препознатом у јутрошњем сну. Овако, то лице га не обавезује. Схвата га као други свет, свет других мисли, других недоумица.” (Тишма 1995: 77)

Блам осећа олакшање што дете неће наследити његово порекло и карактер о ком са зебњом размишља, његову непродуктивну медитативну природу, неспособност да се активно укључи у живот. Истовремено, Блам мисли на шире, не само на непосредну генетику, већ на порекло, на припадност широј традицији, јер те особине нису само његове, нису оличење појединачног, већ се показују, доказале су се, као особине етничке

групе којој припада, целог оног изумрлог света чији је некад био део. Радује га сазнање да ће Мала бити ослобођена тог сложеног терета сачињеног од стида, издвојености, страха од лутања и страдања, од сазнања да јој се на сваком кораку може десити нека непријатност.

У складу с концепцијом романа чија се фабула одвија на плану садашњост–прошлост, да у свести једно призива друго, породични односи данас асоцијативно воде до некадашње породице Бламових и то је прилика да сазнамо о његовим родитељима, као и о судбини Мирослављеве рођене сестре Естере, па даље, о приликама у Новом Саду за време окупације. Тако нас аутор, коначно, доводи и до средишњег догађаја – Новосадске рације. У овом сегменту, дакле, сазнајемо о широј породици Бламових, јер нас то сазнање даље води у јасније сагледавање Бламовог живота, његових избора и ношења с њима.

Према својој сестри јунак има исти онакав однос који има према Чутури, осећање задивљености и неког дубоког поштовања помешаног са сазнањем о сопственом кукавичлуку. Естера Блам, на први поглед тиха, повучена, педантна, добар ученик, помало чудна, у себи крије (сасвим одступајући од породичног васпитања и традиције) неочекивану снагу и спремност на велике жртве и смеле акције. Те особине су за њене родитеље и брата потпуна непознаница и они, окупирани сами собом, не уочавају промене које се њој дешавају. Њихов отац Вилим Блам, као Јеврејин, изгубио је посао новинара и био деградиран у сакупљача огласа. Пропада начисто, и морално и материјално, много пије; рачуни се гомилају, али он и даље, као непоколебљиви хуманиста, с наивном упорношћу, верује у скору пропаст хитлеризма и победу људскости и разума (тако ће и умрети, зачуђен пред оним што му се дешава, несучен са стварношћу, неспособан за акцију).

Некако у то време, у њихову кућу улази подстанар, човек акције, човек новог доба, нове, свеже, предузимљиве крви која не почива на традиционалним вредностима, човек који не гаји сентименталност према разумним уверењима, већ без дилеме, у лету, решава све врсте проблема, налазећи увек своје место у безумном времену у ком се затекао. То је Предраг Попадић, дете са села, син богатог оца, уредан, дотеран, способан, самоуверен, спреман да зграби живот и искористи прилику која му се пружила. Обожава жене и

непрекидно их доводи у кућу, сналази се у свим ситуацијама, за њега не постоји колебање нити сумња у сопствене могућности. Има бројне везе и познанства (он је пронашао лекара за Лилин побачај), лако проналази решења (он је Блама спасао рације, предложивши *паметну* женидбу), за њега нема забрањеног (постао је љубавник Бламове мајке, а касније ће бити љубавник и његове жене).

Александар Тишма с доста пажње описује односе у породици, нарочито међу Бламовима, јер су те релације пресудно утицале на формирање личности Мирослава Блама. Аутора занима из каквог је крила потекао његов протагониста, у каквој је клими живео и које је примере имао и утицаје добио приликом одрастања. Посматрајући свеукупне околности, Тишма даје скицу ликова, а као да највише пажње обраћа управо на прељубу. Прича у вези с побачајем Лили Ерлих зближила је Попадића и Бланку Блам и они су постали љубавници. Романса је потрајала месец-два, а он ју је потом, очекивано, заменио другом. Повређена женска сујета довела је до тога да се све разоткрије: настала је општа драма у кући, свађа, сузе, оптужбе, али су се родитељи ипак измирили. Сва проблематична дешавања уносе додатну дестабилност у кући у којој свакако постоји свеукупна исцрпљеност као најавна још тежих дешавања. Уосталом, и само брачно неверство последица је предратне приче која у све породице уноси раздор и дестабилизује дотадашње вредности, које ће у наредним месецима и годинама бити потпуно урушене. Свакако, треба приметити и то да и отац и син имају неверне жене које одлазе за способнијим и окретнијим човеком на положају. Ни један ни други нису у стању да воде своје породице, да преузму улогу заштитника, да буду стваран ослонац у кризним тренуцима, јер обојицом управља случај. Упркос овим сличностима, треба уочити и то да је однос Бламових родитеља ипак пуно здравији, јаснији, одређен децом, заједничким проблемима, разговорима. Њих двоје су из истог етничког, религиозног и друштвеног миљеа, те су брачне разлике највише карактерне, тек једним делом проузроковане околностима.

Љубавни раздор у породици тек је најавна опште трагедије која ће се десити. Ратне околности су турбулентне и непредвидиве, немогуће преко ноћи постаје стварно, све се мења и окреће наглавачке, а највише понашање људи и њихове позиције. Тако, Попадић сада постаје главни уредник новина у којима ради Вилим Блам и има прилику да утиче

још једном на њихов живот. Улога Попадића непрекидно се креће на релацији уништитељ–спасилац и у старијој и млађој генерацији Бламових. У томе се крије додатно бреме које се мушким члановима породице ставља на терет (Вилиму, Мирославу), јер нису у прилици да одбију услуге које им нуди љубавник њихове супруге, што додатно урушава њихово самопоштовање, као и поштовање средине у којој живе.

Естера више не учи, стално избија из куће, чита само илегално штампане брошуре; нагло одраста, значајно се мења, а да то нико у породици не примећује, иако су промене, макар посматране из овог угла, биле јасно уочљиве. Упркос јасним претњама и најавама, упркос кореним променама које су се већ десиле у њиховој кући, и оним које се тек припремају, Бламови као да и даље не схватају шта се то догађа, као да су слепи, обневидели, па се искрено чуде ономе што их је снашло. Као увертира у болно, али већ закаслело, отржењење, послужила је расправа са ћерком која је, одједном ће им постати јасно, прерасла родитеље, поставши свеснија живота који им се пред очима одвија.

„Једне ноћи уопште није стигла кући, те су се Блам и Бламовица растрчали по познаницима, а потом позвали болницу – узалуд; зазвонила је на капију тек ујутру, сасвим рано, по самом завршетку полицијског часа, у својој летњој хаљини и са сандалама обувеним на босе ноге, дрхтурећи, сва мусава од земље; кад ју је Бламовица узела засипати питањима и претњама, одсекла јој је нека ћути, јер о њеном ноћном изостанку не сме знати нико ако желе да им главе остану на раменима.” (Тишма 1995: 89) Али Бламовима ни то није било доста, јер не могу у својим помало расејаним и наивним главама да схвате шта се с њом дешава. Тако ће остати до самог краја, чак и када им је 1941. године јављено да је Естера убијена приликом хапшења, Бламови не верују да је то она. У тој храброј, бунтовничкој природи не препознају траг своје крви и васпитања, нити ову информацију могу да повежу са актуелним дешавањима. Затеченим родитељима објаснили су ко им је заправо ћерка и додали уз то да ће на њу можда једног дана бити поносни.

За обраду ових информација, као ни за понос, нису имали много времена, јер су три месеца потом, током полицијске рације, и сами ликвидирани, поново зачуђени и опхрвани баналним стварима, попут спремања довољно топле одеће и адекватне припремљености за „пут”. Истовремено, те баналности о којима с горчином читамо означавају непомирност

са судбином, неприпремљеност на зло, хватање за сламку спаса, веровањем да заиста крећу на неки пут са одредиштем. Естера је тако остала изузетак у породици, она се издвојила чињењем, побуном, приближила се Чутури, док је њен брат, Мирослав Блам, веран породичним навикама – вечно успаван и неспреман. И баш у томе се крије иронија на којој аутор инсистира, да се – упркос свој пасивности и неделовању – једино он извукао. Не, он је заправо *извучен*, и тога је данас Мирослав Блам болно свестан, свестан толико, да нема мира у свом поклоњеном животу. У том контексту, аутор проблематизује улогу конкретних околности, личног залагања и пуког случаја, у спасавању једног живота. И у другим романима Александра Тишме (*Употреба човека, Капо*) намеће се закључак да су појединачни напори, ма колико били јаки и упорни, заправо смешни и недовољни, да животом управља случај, и да се у томе крије највећи апсурд који чини живот тешко подношљивим.

Док је Бламова породица страдала, он је започео самостални живот, оженио се хришћанком и лешкарио код куће. Женидба јесте изрежирана, смишљена, она је својеврсна превара, подвала систему, али не од њега самог, јер Блам нема ту ширину, оштрину ума, нити храброст тако смелог размишљања. То је за њега уредио (поново) Попадић који (као и Чутура) решава ствари уместо њега.

„Следећих дана, док је Мирослав Блам лежао у једном дворишном собичку са шакама под главом, чекајући да се Јања врати са посла у комшилуку, Попадић је у његову корист обавио мноштво телефонских и неколико усмених разговора, после којих му је, преко Вилима Блама, поручио да дође у 'Наше новине'. Узео је такси и одвезао се њим у православну општину, где их је свештеник већ чекао под одеждом, а одатле у агенцију 'Ути', да прими наименовање за калкуланта. Излет је завршио заједничким повратком Бламовој привременој кући, где се Попадић лично осведочио о скученим приликама свога штићеника и где је први пут видео Јању. Подстакнут и једним и другим, испословао је за младе стан на мансарди Меркура, а за Јању, нешто доцније, стално и редовно намештење у једном ресторану.” (Тишма 1995: 91)

Тако ће Бламов спасилац постати и његов супарник, заневши се Јанином лепотом, која ће у загрљају другог мушкарца изродити све оно о чему је њен супруг годинама сањао. Попадић живот схвата једноставно, практично, са весељем, хедониста је. Због тога

и воли да помогне. Осим тога, он нема принципа, нема морала, нема породицу, те је стога ослобођен битног терета који спутава акцију, ослобођен гриже савести, анализе и преиспитивања (па ипак, Тишма нам одмах [још у годинама Попадићевог узлета и сјаја] смирено скреће пажњу на то да ни то није довољно, да ће – упркос свим вештинама и способностима – и сам Попадић доживети пропаст, ону јадну, бедну пропаст, коју су и Бламови доживели, јер ће и сам скончати *као псето*, од стране новог, тобоже, праведнијег, хуманијег поретка који је сменио претходни поредак).

Приповедајући о породичним догађајима, Тишма заправо, као и до сада, приказује трагедију једне куће, али и анализира узроке због којих су се догађаји одвијали баш на описан начин. Аналитички прилази овој тематици, покушавајући да је исприча са што мање емпатије, не би ли се она (прича), огољена, открила у својој суштини, ослобођена наслага времена и саучешћа. Продрети у суштину проблема значи прићи ближе одговору, доћи до истине, до оног момента одакле се даље не може, нема куда. Расложњавање породичне трагедије уједно означава и шире, општије трагање за одговорима на питања ко смо и какви смо, може ли се побећи од зла, прети ли нам нови погром, како одговорити на зло, који је прави начин...

Приводећи породичну причу крају, Тишма приказује како се живот, у непредвидиво ратно време, заиста поиграо с Мирославом Бламом. Иако је изгубио читаву породицу, ипак је добио нову породицу, нову жену, нову веру, нов стан и посао, сачувао живу главу на раменима, а да за то ни прстом није мрднуо. И више од тога: Мирослав Блам то није ни тражио. Као и до тада, као и од тада, ствари су се одвијале мимо њега, без његове контроле и жеље. Призивајући догађаје у асоцијативном низу, бркајући их у овакав мозаички распоред, Мирослав Блам данас, шетајући слободно новосадским улицама, може само да констатује да је својим нечињењем, повлачењем пред животом подбацио – и као син, као брат, као пријатељ, као супруг. И то је његова највећа мука, његово бreme, терет преживелог који остатак живота проводи мучен грижом савести због тог поклоњеног живота у коме само себе испитује шта је могао да учини за друге.

БЛАМ НА ПОСЛУ – КАО ПАЊ

Пословно, радно окружење Мирослава Блама додатно истиче његову пасивну природу, ношену приликама, одлукама и вољом других, фигуру која егзистира стицајем околности, а не сопственом вољом. Описи се ређају, све један тежи од другог, све један тачнији од другог. „Своја поподнева Блам проводи седећи у 'Интерконтиненталу'. Седећи као пањ, као камен, као заборављен предмет, фосил једног прохујалог историјског доба. Што он збиља и јесте, будући овамо докотрљан ветром климе која је у међувремену нестала, климе окупације, оштре, гневне, али ублажене за њега, Јеврејина који се покрстио и оженио хришћанком, те стога изузет од уништења.” (Тишма 1995: 43) Мирослав Блам, именован као пањ, и данас, као и јуче, као и у доба рације, не одпредељује се на неко деловање, њега воде околности којима други управљају, котрљајући његову судбину као наречно дрво.

И у радном окружењу Блам проналази особу спрам које вреднује сопствену личност и којој потајно завиди. То је Славко Јуришић, сналажљив човек који плива како струје историје захтевају. „Славко Јуришић Јуриша, пре тога партизан, пре тога општински писар у Срему, пре тога несвршен богослов.” (Тишма 1995: 44) Он се Јуришићу диви; његовој одлучности, практичности, снази, решености, лишености сумње, вагања. Насупрот колеги, он је и на послу, као и другде, повучен, тих, неприметан, без амбиција. „Не прихвата се сложенијих послова које му нуде, остаје међу рачунима, актима, за истим старим столом, ушанчен, повучен, у сенци, отаљавајући са загриженом упорношћу једноличан посао.” (Тишма 1995: 44)

Тако се Мирослав Блам сврстава у ред оних *невидљивих* чиновника из светске литературе које нико не примећује, заклањају му светло, стану испред носа, понашају се као да га нема. Све то га боли, али нема амбицију да нешто промени, да се против тога побуни, да се некако истакне; он је прихватио сопствени положај. И више од тога: сам га је одабрао као својеврсну казну, али одговарајућу и заслужену казну, као живот достојан његове личности. Истовремено, Блам у животу нема ништа конкретније, стварније од свог посла, па се овде осећа присутним, постојаним, јер ако га и игноришу значи да он ипак постоји, зато је посао „...за њега не само извор једа, већ и извор уопште, подстрек уопште, подстрек да нешто осећа, нешто истинито и конкретно, животно и реално, подстрек да

себе не сматра неправим или сувишним или непостојећим”. (Тишма 1995: 46) Уосталом, то је само природан наставак оне понижавајуће атмосфере игнорисања коју свакодневно доживљава у сопственом дому, а која му једнако даје доказ да заиста постоји.

НЕДОСЕГНУТИ ИДЕАЛИ

Свеукупни приповедачки приступ само потврђује сазнање да Блам стално и у свему види одраз, рефлексију сопственог живота и његових големих проблема. Оптерећен је собом, сопственом судбином коју не уме да преокрене, али ни да је до краја разуме, упркос непрекидним контемплацијама. Тако, на пример, када на улици запази неку породицу, одмах уочава слогу и хармонију која међу њима постоји; знајући да он то неће никад имати с Јањом, јер је себе свакако осигурао на неуспех. Као да је себе осудио на посматрача туђе среће, на посматрача своје несреће, на посматрача уопште.

Блам не уме да размишља ван оквира поређења, јер све оно што му скрене поглед, свака прича, сваки приказ, свака особа, повод су за равнање себе, за размишљање о сопственој судбини. Тако је пред баком која продаје воће ганут јер она за њега оличава веру и вољу, свет кога више нема, некадашњи свет који је нестао у њему самом. „Блам мора да се заустави, ноге га саме коче, као да је и сам стар, болестан, заморен дугим чекањем, надом. Вуче га наниже сила теже, да падне на колена, да челом додирне тротоар и да зариди, не над бакином худом судбином, над њеним нецењеним, непримећеним заузимањем, њеном жртвом, већ напротив, над њеном вером, која је држи приковану ту пред капијом, на крај хрпице плодова – том вером која је, чини се Бламу, вера читавог једног минулог света, њега самог који је њен остатак. Та вера се показала једном, безуспешном, јер је свет који је њоме живео поубијан и заборављен, прегажен временом и новим асфалтним тракама, јер је, ево, он последњи њен сведок, њен зналац и тумач, али једино у себи самоме. Бака то није, она је преживела и сачувала веру. Она, можда чак припада онима који су убијали, или је убијање мирно гледала, можда га и одобравала. Но, у овом тренутку, она за Блама оличава тај потонули свет усрдне вере, и он му се кроз њу враћа, ликовима ишчезлих трговаца и мешетара бивше Јеврејске улице, ликовима

родитеља, сестре, сродника, ликовима грешних пријатеља и пријатеља према којима је сам згрешио.” (Тишма 1995: 35/36)

Какав је тај нестали, стари свет заправо био? Колико је вредео и на којим основама почивао? Због чега је уништен? Истинољубивом приповедачу је највише стало до тога да разуме шта се то са светом догодило, стога не пристаје да неизоставно хвали тај пропали свет, да га сентиментално велича, већ констатује да се узрок пропасти крије и у том свету самом, у његовој неспремности да се суочи с надлазећим злом, као и у његовом почивању на неодрживим вредностима, заснованим на илузијама далеких од реалног света који им се пред очима одвија.

РОДОСЛОВ ЛУТАЊА И ТРАЈАЊА

„Сенка исконског јеврејског потуцања од немила до недрага надноси се над свим оним што се дешава у Тишминим јеврејским романима” (Кољевић 2005:14)

Тишма непрекидно се непрекидно игра с редоследом, инверзира, унапред нам казује судбину јунака, а тек потом објашњава. Прво нам саопштава ово сада – као исходиште, као чињеницу, а потом испитује шта је све довело до таквог исхода. Зато нас тек почетком шестог поглавља упознаје с родословом породице, да би указао на каузалитет дешавања.

Родослов Бламових, слично као и родослов мајчине породице, породице Бланке Леви, састављен је, по обрасцу јеврејског родослова, од сталних сеоба, погрома, несрећа, трагања за бољим животом, за сигурношћу и уточиштем. У њему је исписана судбина свих Јевреја, она иста судбина која се понавља и прети да се понавља, која ће задесити Бламове родитеље и њихове савременике и због које Мирослав Блам стрепи да се таква судбина може десити и данас, судбина која је повод да ова књига настане.

Даље, пред сам крај романа, посредством Лилиних писама, сазнајемо о новијој судбини Јевреја, ван Новог Сада, сазданој такође од премештања, лутања, бежања. Цело једно поглавље исписано у епистоларној форми, што – у формалном смислу – доприноси модерној мозаичкој структури романа и поигравању с техникама приповедања; на плану разумевања приче, Лилина писма у којима је наглашен сетан, нежан, романтичан, толико *лилијевски* тон, преносе аутентично породично искуство у ратним околностима. Ипак, по начину на који су написана, писма су у потпуном нескладу с временом и околностима у којем су настала. Лили пише непрекидно од 1944. до 1951, пише на разне адресе, не престајући да тражи Мирослава Блама, да га обасипа љубавним изјавама и заклиње се на верност. Писма стижу из Рима, Швајцарске, Берлина, Хамбурга и садрже основне белешке о томе како су она и њен отац преживели ратна страдања. Промена места становања упућује на стално лутање и трагање за одговарајућим, безбедним простором за живот, али и на његово неналажење.

Безбедног простора нема јер је људска природа свуда иста, страдање и патња су део живота, бесмисао и зло почивају у човеку самом, они су у њему укорени и немају пуно везе с простором на ком се борави. Писма, надаље, сведоче и о опстајању, издржљивости, упркос препрекама и тешким условима, о сналажењу и самоодржању. Искуство ратне трауме, али и искуство преживљавања и сналажења, упркос свему, аутор је имао у непосредном окружењу; о томе је остало писано сведочанство Тишмине баке Терез Милер која читаоцима описује свој живот састављен од многих почетака, у новом окружењу, на туђем простору, у непознатом послу који се брзо савлада... То је она бака која је с Рације враћена, да би потом, сналазећи се кроз тежак живот, дочекала дубоку старост. Лили и њен отац преживели су логор, издржавали се подучавањем, лутали, гладовали, потом је отац патентирао неки изум за грамофоне који она сада продаје. Њихова борба за голи живот не престаје, они опстају упркос свему, прихватајући своју судбину као датост, као терет који помирено носе. Судбина и сналажење Ерлихових такође доноси дисонантне тонове у односу на пасивно трајање Мирослава Блама током ратних година. Осим тога, дисонантност је усмерена и на породично-љубавне односе, јер недвосмислено учачавамо топлину и оданост коју Лили за њега и даље осећа, наспрам Јањине немилосрдне хладноће. Али топлина није оно што Блам жели, њему треба предавање, поседовање немогућег, неукротивог, он рационално прави тај избор, јер, на крају крајева, бира да сам лута кроз живот који је за њега трајно одређен немогућношћу припадања.

Због тежине јеврејског родослова – илустрованог прогонима, рацијама, геноцидима, Мирослав Блам ни ноћу нема мира, јер је његова подсвест и тада, једнако као и дању, оптерећена кривицом и стидом због преживљавања. Он сања (натуралистички верно описан сан) како се диже из страдале гомиле, из покоља, крвав, изобличен из испреплетаних, патњом искривљених, мртвих тела. У сну, Блам је један од ретких који се спасао, али спасао преко лешева других, преко тела, многих тела, већ страдалих. Сан се Бламу указује као истина сама по себи, као огољена стварност, лишена лажи и (свако)дневних покушаја оправдавања. „Да баш као сан, који уме бити истинитији од стварности, дубљи, јаснији, јер лишен, издвојен од наноса што их у јаву уносе случајности. Као његов малопређашњи сан. Но, у том случају он се ипак креће између снова, од сна до сна, а све остало је само варка.” (Тишма 1995: 65)

ЈУНАЦИ БЛАМОВОГ ДОБА

Мирослав Блам се често сећа времена кад је Естера погинула и оставила код родитеља мртвачки мук, неутех, а код њега запрепашћење. Запрепаштена је цела породица, толико да и даље не могу да прихвате такав развој догађаја у сопственој породици; страно им је да такво понашање долази од њихове крви, јер је у нескладу са оним како су је васпитали, с њеним пореклом, с њима самима, њиховим погледима на живот, на свет и на друштво. Блам често размишља о њеној храбрости, фасциниран начином на који је последњих месеци живела, па и погинула. Велика Естерица снага и њено јунаштво, њена неустрашивост (поседовање и растурање забрањеног материјала, напуштање школског часа, поступање по директиви, бежање код другарице Анђе, бацање ручне бомбе) остављају Мирослава без речи, јер сестрина храброст и ангажовање никако не припадају породици из које је потекла. Њена одлучност и спремност да се жртвује за неку ствар, за себе, за друге, припадање некој организованој групи, некој идеологији уопште, страна је Бламовима.

Мирослав Блам као да завиди сестри, јер Естера, иако је страдала, имала је оно за чим Блам чезне: осећај стварног припадања нечему, некоме, утапање у неки круг, идеју; способност да се за нешто или неког, до краја и истински ангажује; осећај да је жива. Она се, као ни Чутура, не стиди, не сакрива, не провлачи се кроз живот, већ кроз њега гази са жељом да нешто покуша да учини. То је оно чему се Мирослав Блам диви, али се диви из потаје, као и увек скривено, мерећи сопствено животарење у односу на сврсисходност поменутих живота.

Да би до краја испитао Бламов однос према тзв. херојима, Тишма режира сцену у којој му нуди прилику да се покаже. Недуго након што је Естера погинула, срео је у биоскопу Чутуру коме је требало преноћиште и заклон од полиције. Блам жели да му помогне, али се наравно плаши и премишља шта да чини, много размишља, унапред конструише, предвиђа све могуће непријатне ситуације. Зна да се од њега очекује да му помогне, да је Чутура то заслужио и да је ово одлична прилика да он сам учини нешто, да се одужи. С друге стране, он се боји, а његови страхови су вишеслојни, од оних реалних, свима уочљивих, које потенцијална опасност носи са собом, до оних најинтимнијих, за

њега најболнијих. У ситуацији где би, помажући пријатељу, могао озбиљно да угрози или изгуби живот, Бламу више смета то што слути да би Чутура, уколико га доведе у свој дом, прозрео његов љубавни живот односно несклад његовог брачног односа. „Он, међутим, није желео да Чутура донесе суд о његовом животу, желео је да тај живот, и иначе осуђен на уништење, нестане без судије, без сведока, желео је да срам тог живота ишчезне са њим.” (Тишма 1995: 134) Блама мучи стид због своје неспособности, због свог порекла, због свог јадног живота, мучи га стид пред тим човеком који живот држи чврсто у рукама, а мучи га стид и пред самим собом. Свестан је да су те мисли, посматране у овој ситуацији, нечасне, себичне, те га потом га мучи стид због стида који осећа. И то је вртлог његовог живота. Овај пут, Блам налази, какво-такво решење и Чутуру одводи у стан у Доситејевој, у који је одлазио на љубавне састанке с Лили и који је још увек држао у ренти.

Након овог сусрета, Тишма нам, трагајући за одговором на питање да ли су све смрти једнаке и да ли је важно на који начин умремо, описује Чутурину јуначку смрт након ноћи проведене у Доситејевој. Приповедач извештава јасно, прецизно, без коментара, само износећи детаље, покрете и положаје тела учесника у готово филмском смакнуту. Ово издвојено поглавље, попут филмског сценарија, сугерише да је Чутурина смрт достојна његовог смелог живота, јер се он до последњег момента доследно држи идеје због које страда, не предаје се, већ борбено гине. И Чутурина и Естерина смрт само су повод да се говори о неприлагођеном Бламовом животу и његовој перцепцији догађаја.

ПЛЕСОМ ДО СПАСА (БЛАМ У ОКУПАЦИЈИ)

Мирослав Блам проводи дане окупације као посматрач људи и догађаја. Трагајући за својом, каквом-таквом позицијом, пратио је дешавања у кругу својих вршњака. По природи ствари, по сопственој природи, није могао припадати Чутуриној страни, оној страни активног отпора окупатору, па се зато приклонио страни другог школског колеге – Кркљуша и његовој групи која је тих дана живела за цез. Окупљање великог броја младих на забавама, уз музику и плес, указује на пасивни отпор свим дешавањима, на потребу за дружењем, предахом, заборавом. Тако је и Блам, током ратних дана, доспео у школу плеса где коначно ужива, тонући у ритам музике и тела, остајући тако неприметан, на исти онај начин као Средоје и Вера у *Употреби човека*, на исти онај начин како то описује Тишма у свом Дневнику. „Блама је управо то и привукло школи играња: комешање и непрестано кретање тамо и амо, могућност наизменичног надирања и повлачења, одлагања и остваривања одлуке. И сам се прилагођавао, с олакшањем, том таласању.” (Тишма 1995: 100)

Плесање му пружа могућност да припада некоме, на начин ритмичан, лак, површан и неупадљив, да се препусти групи, да пусти да га воде, а да притом остане неприметан, да се стопи с другим, без нарочите акције и улагања личног напора. Оно што је најважније, успостављена веза остварена је телесним путем, без уплива речи које оптерећују и воде разоткривању, стога се плес показао најподеснијим обликом за оставаривање Бламове социјализације.

На плесу је упознао Јању (ми тек сада сазнајемо о томе, иако знамо све о њиховом браку и отуђености која у њему влада) која је описана као опуштена, непосредна, са свима љубазна, тражена за плес, пожељна мушкарцима. То се Бламу допада. Управо та једноставност, природност коју исијава. Али она се већ на самом почетку познанства показује као прорачуната, плитка, ћудљива, превртљива. И то Блам јасно уочава. Он зна да је треба избегавати, да је треба заборавити, али не може. Жудња се у њему све више распаљује, не престаје о њој да размишља. Излудела га је *сцена на бунару* када ју је видео несређену, уморну, знојаву – природну. То је сцена која по својој еротичности парира оним интензивним еротским доживљајима приликом посматрања комшинице Јелисавете

Чоканај, како се у интими свога дома пере. Та непатворена, неприкривена, неумивена, изненада уочена, Јанина путеност буди интензивне еротске доживљаје којих се Блам не успева ослободити, а еротичност је главни покретачки мотив, заправо, *једини* мотив који нашег јунака подстиче на деловање.

Сазнајемо, дакле, да је Блам некада чезнуо за пуноћом живота, нарочито еротског, надајући се да је може досећи, док данас живи потпуно испражњено. Ипак, у томе се крије извесни парадокс, јер љубав – иако је болна, трауматична, понижавајућа – једина чини да се Блам осећа живим, држи га у животу, напетог и потиштеног, али ипак живог, тако да љубавни пораз постаје заправо победа над ништавилем. Да нема тог пораза, али и сазнања да пуноћа односа, за којом он чезне, негде ипак постоји, не би било ни њега. Ово трајање у чекању, живот у отуђеној заједници, јесте ипак живот, знак да он постоји. Иако га излуђује, иако од ње не добија фактички ништа значајно, Јања у њему покреће неку снагу, покреће, па макар и грозницу, страх, чекање, сумњу, слутњу; олакшање и захвалност што ипак дође њему кући. Колико год поражавајућа ова осећања била, она Блама чине човеком и дају му повод да траје.

Без обзира на данашњу Јањину прељубу, супружници одувек живе у нескладу, у вези у којој се тешко могу пронаћи компромиси који би помирили велике удаљености. Несклад постоји у сваком смилу, у сваком сегменту њиховог живота, али пре свега у оном, за Блама, одређујућем. Јањино порекло, иако другачије од Бламовог (испоставиће се баш због тога), њему је веома привлачно. Њена породица коју чине још две сестре, брат, увек уморна мајка, живи врло скромно, трудбенички. Међутим, наш јунак се у овој породици осећа веома пријатно и први пут у животу безбедно. Диви се њиховој једноставности, природности, неоптерећености; њих не мучи порекло, жеља за прилагођавањем и утапањем, узорима и утицајима, стрепња забележена у коренима; њих муче свакодневни егзистенцијални проблеми који се Бламу не чине толико важним, јер ова породица има оно најважније – они су своји, несумњиво и без дилеме своји (таква је Јања, таква ће и остати), свесни свог положаја и порекла, знају где припадају, али и чему теже.

Ове паралеле и поређења, целокупна Бламова размишљања на тему породице и припадања, само потврђују колико су његово порекло, етничка обележеност, образовање, знање страних језика, раскошан дом који има својеврстан терет, камен спотицања у

животу. Друштвени, као и материјални статус његове породице, иако у неком моменту цењен, Бламу лично одувек доноси само оптерећење и немир. У лагодности породичног живота никада није уживао, никада није био опуштен, без страха од будућности, без слутње да се сваког момента може десити нешто страшно, нешто погубно. Блама мучи јеврејски синдром који се огледа у немогућности припадања, у осећању нелагоде која је присутна свуда, па и у сопственој породици. Његово, наоко безбрижно, одрастање без пуно проблема и муке, Блам би радо мењао за други, скромнији живот, неоптерећен припадношћу.

Због тога, он врло брзо постаје опседнут Јањом и то је једна од ретких ствари коју истрајно жели, од које не одустаје, за шта се бори јер је у Јањи наслутио спас, па се за њу бори на начин како би се борио за голи живот. У њеној стамености коју разуме као последицу јасног породичног идентитета Блам види могућност да се и сам стопи и тако провуче. Чека је сатима, постаје њена пратња, њена сенка. Због ње заборавља на све, на своју кућу, на компликоване односе, на коренима записану замршеност. „Насупрот тој замршености, тој мочвари, издизала се сада Јања, стид разјашњен и љубављу оправдан. Јања у својој грубости, у својој ћудљивости, у својој превртљивости. Јања у својој самовољности да му се одупре или да му се препусти. Јања у својој чистоти и бестидности. Јања боса, у окраћалој хаљини своје млађе сестре, рашчупана, румена и задихана од напора; Јања уморна од рада, бледа, одбојна и гневна. Јањин тешки рад, Јањин хлеб и трешње и корпица; Јањине разоноде, неморал и неред око Јање.” (Тишма 1995: 110)

Блам је у ретроспективном сагледавању ових односа, као и до сада, остао крајње рационалан и педантан. Он јој прорачунато нуди брак, знајући да може да рачуна на своје порекло и образовање, знајући да га она не може одбити. Блама води страст и нада да у његовом животу ипак може бити нешто другачије. Опсела га је Јањина разбарушена и слободна природа за којом толико жуди, коју жели за себе, јер се нада да може макар мало тиме поништи, растерети онај терет и скученост коју у својим коренима носи. За Јању се хвата као за једину прилику која у његов живот може да унесе енергију, живост, да преусмери његово припадање ка нечем опипљивом, конкретном.

„Сад се више није усуђивао да помишља, као у почетку, да Јању он добије, савлада; читаво његово надање усмеравало се ка томе да буде макар он од ње добијен, савладан, да

га она самеле и растопи у себи, како би и сам постао неосетни део тог помало тупог, али снажног, непоколебаног живота, тих ситних радњи једне плитке али нагонски оправдане свакидашњице, круга простих кретњи речи и мисли, који су само израз општих, навиком наметнутих кретњи и речи и мисли.

Изгледао је сам себи нестваран, глумљен, клауновски извинут када је нашао речи да и запроси Јању. При том је знао, лукаво, да га она неће моћи одбити: јер је, у поређењу с њом, тако имућан, школован, тако 'фин', како су то њени, свакако, говорили. Али је истовремено био свестан колико је тим предностима обмањује: колико иза њих лежи слабости, несигурности, кукавичлука, колико незрелости, недораслости свакодневици; колико је она заслужила бољег и колико би бољег добила у макар којем од својих незграпних саиграча и удварача, колико се он, у ствари, спрема да је користи, цеди, црпе, жедан сока, жедан везаности, одређења. Међутим, чинило му се да је ово његова једина шанса – једина љубав – и он је пружио за њом руку готово жмурећи, као што се убире цвет над провалијом.” (Тишма 1995: 111)

Блам у Јани види спас, очување голог живота, могућност да траје, прилику да постоји, а такво размишљање ће се врло брзо потврдити на најконкретнији начин, јер ће му управо брак с Јаном омогућити да избегне страдање у Новосадској рацији и обезбедити даљи живот, далеко од оног жељеног, али ипак живот. Чењеница да га је брак са хришћанком спасао погрома, истина да му је супруга продужила трајање, непрекидно лебди над њиховом брачном заједницом и потврђује Бламову слутњу да ће преко Јане ипак живети.

Када је реч о квалитету брачног живота, све полагане наде су пропале – он и данас још увек чезне за Јаном, поново је чека (и даље, после толиких година, он је увек чека, променило се само место сусрета, и увек изнова стрепи да овај пут неће доћи), смушеног расположења, оптерећен судом других, осећа се као да је наг на позорници, као да свако ко баци летимичан поглед има увид у његов јадни живот. Не воли што га док стоји виде из њеног ресторана и могу да доносе разне закључке и о њему и о томе како и колико дуго чека. Јања је центар његовог света, највећа потврда његове слабости, она га непрекидно излуђује, готово као првог дана, та помисао да је нема и да је не може имати за себе, та њена превртљивост (али и начин на који зна да ју је тобоже добио за себе) терају га да

себе додатно мучи (измишља како га она сада гледа иза завесе, како се кикоће док је други милује, како му се подсмева с пријатељицама). А кад се она појави (то се напослетку увек деси), кад год је види осети олакшање, све лоше мисли нестају, паника попушта и враћа се ред и смисао. Па иако је то само тренутни осећај, захвалан је на њему. Иако је све то скупа лаж, јед, мука, понижење, овакви тренуци дају смисао животу, као да за њих живи: за то да угледа Јању како ипак њему долази. „Блам је гледа с неверицом, не више у њу, већ у себе, у своје ослобођење, усхићење, у горчину нађеног смисла за који зна да је само привремен, тренутан, да ће се расути, као топли млаз у овај прохладни дан, у капљице трвења и једа.” (Тишма 1995: 143)

Иако на реалност гледа објективно, Блам често себе мучи сулудим, нереалним догађајима, који су пројекција његовог исцрпљеног ума, конструкција која га још дубље гура у мрачне пределе сумње и страха. Страх и стид га одувек прате, заправо, управљају његовим животом, и подстакнути друштвеним дешавањима и догађајима из породичног окружења, све више окупирају његов ум и постају саставни део свакодневице. Али то је једино што Блам има, једино што га чини живим, једино што га чини књижевним ликом – посматрање живота и размишљање; свест о себи и свету око себе; покушај каквог-таквог налажења смисла.

РАЦИЈА И ЊЕНИ ИЗВШИТЕЉИ.

О централној теми дела – Новосадској рацији – Александар Тишма директно говори тек при крају романа. Све оно што је претходило, било је својеврсна припрема за описивање самог овог догађаја, јер су последице јануарског масакра далеко значајније од препричавања злочина самог по себи. Прича о Новосадској рацији дата је из две перспективе које се укрштају мозаички и стварају потпунију, истинитију слику, не само о конкретним догађајима који су рацију обележили, већ и о његовим далекосежним и дугогодишњим последицама. Једно је искуство из прошлости, посматрано у контексту приче о Бламовима, Кркљушима, Чутури и старом Новом Саду, док је у садашњем искуству све преломљено кроз призму свести главног јунака Мирослава Блама који последице рације види и даље свуда око себе.

Реконструишући причу на овај начин, аутор истрајно настоји да разуме шта се догодило, да оживи тренутке пре и после наведеног догађаја и тако прикаже оно што се заиста десило на начин документаран, привидно хладан, лишен уплива историјских и друштвено-политичких интереса. Због тога тек у једанаестом поглављу (када увелико знамо последице рације када је реч о јунацима романа и њиховим породицама), тек тада, на начин близак новинском извештавању, говори о самом догађају. Књижевност холокауста почива на уверењу да прича о злочинима мора да траје, а за њено причање пожељно је да буде лишено литерарног и сведено на документарно да би се тако и у књижевном делу постигла аутентичност. Тишма се тек у појединим сегментима романа придржава овог принципа, о догађајима приповеда смирено, без журбе, постижући тиме осећање ужаса и језе у свести читалаца.

„Јер мада је циљ рације био јединствен и договорен: да се десеткује словенско и јеврејско становништво, и мада је сваком вођи патроле била препоручена крајња безобзирност, ипак је остало на појединцима да посведоче, и у оквирима ових датих претпоставки, степен своје припадности онима који бивају десетковани с једне, и онима који десеткују с друге стране. Управо, не да посведоче, јер је степен припадности сваког од њих једној или другој страни био већ увелико одређен: њиховим рођењем, изгледом, говором, осећајним и мисаоним садржајем, а потези оловком двају високих официра само

су спојили хиљаде њихових особина у онај преплет, ону међусобну везу која ће следећих дана за сваког понаособ значити смрт или живот, убијање или праштање.” (Тишма 1995: 145/146)

Тишма с великом пажњом извештава о томе ко су били појединци, извршиоци рације, примећујући колико је управо исход масакра зависио од тог појединца, јер је свако спроводио наређења спрам сопствене савести, сопственог морала, карактера. Судбине људи зависиле су од тога ком су команданту припали, заправо, гледајући даље, не без ироније, у којој су улици и у ком броју живели. На изванредан начин, аутор сведочи о догађају који се у свом значајном делу одвијао као игра лутрије, али животне лутрије, с малим бројем срећних добитника. Већ само Бламово трајање од почетка романа сугерише то да је опстајање у животу било више ствар случаја, него личних напора и квалитета.

У овом делу приче, Александар Тишма, као истинољубиви приповедач, залази у психологију егзекутора, покушавајући да разуме њихове поступке и да одреди како су се могли у том тренутку осећати. О чему су размишљали? Које су дилеме имали? Како су на извршење наредби они сами гледали? Како на своје саучеснике, а како на жртве? Највећи број извршилаца поступа по наређењу, из страха за сопствени живот, те су на злочине присиљени и тако принуђени да са својим поступцима живе до краја живота. Постоје наравно и они патолошки типови који се наслађују патњом другог и уживају у повереном послу, обављајући га педантно. Даље истраживање ове теме аутор је наставио у књигама *Употреба човека*, *Капо*, *Школа безбожничтва*, покушавајући да сагледа на које начине се зло (које увек негде чучи) активира, покреће у кризним ситуацијама.

Бламовима је у рацији одређен потпоручник Геци, строги двадесетосмогодишњак који стриктно испуњава све прописе. Покушавајући да ради по њима, он је првог дана рације привео свега двојицу који нису имали валидне исправе, због чега се претпостављени разљутио и тражио да их сутра доведе сто. Геци је у дилеми како даље радити, али када је сутрадан на улицама Новог Сада видео гомиле лешева, он се испрва ужаснуо, али је и схватио да нема игре, да се мора деловати решено и одлучно, не онако како налажу прописи, него онако како диктира страх. Док је стигао до Бламових, био је већ као и сви други. Једна од основних метода којом су се такозвани команданти, егзекутори служили, било је тобожње распитивање код комшија одговарајуће, подобне

националности (Мађара, Немаца) о јеврејским комшијама и њиховим односима. Метод (у складу с читавом акцијом) проблематичан, апсурдан јер само изнова потврђује безначајност живота страдалих – из угла егзекутора. Судбина читавих породица могла је зависити од једног (оваквог или онаквог) исказа, од некакве безначајне комшијске свађе, зависти, злурадости, или пак, знатно ређе, од добре намере.

О Бламовима је овако сведочио комшија Лајош Кочиш: „Па можете и сами мислити. Богат свет, не воле нас Мађаре. Терка им је недавно погинула, пуцала је на нас жандарме.’ Потпоручник је одсечно климнуо главом и изашао заједно са својим људима. У дворишту, пред застакљеном верандом, већ су стајали Бламови, у дебелим зимским капутима, у шеширима, са гуменим ципелама за снег, чувани од војника који су крај њих зимљиво топотали ногама.” (Тишма 1995: 150) Апсурдност целокупне ситуације појачана је брижљивим одевањем (Бламови и сада дирљиво воде рачуна о томе да се адекватно припреме), с обзиром на то што ће топла одећа бити беспотребна имајући у виду брзину којом ће њихова судбина бити решена. Убиство родитеља Блам описује с два испаљена хица, само толико, да би одмах потом прешао на причу о Јањиној породици. Два наречена хица остављају јак утисак и занемелост пред чином егзекуције, говоре о брзини пресуђивања, повећавају утисак масовности смакнућа, сведоче изнова о значају људског живота то јест појединца. Осим тога, с два метка пала су и два живота и ту нема шта да се дода. Након смрти увек остаје мук и аутор нас оставља с том чињеницом саме. Овакав поступак одговара Тишминим приповедачким намерама да сведочи о немилосрдним догађајима на једнако немилосрдан начин, без објашњавања и анализе, дајући прилику сваком читаоцу да реагује на злочин у складу са самим собом.

У прилог целокупној страхови погрома, трагом чињенице да живот појединца зависи од тога коме су у легитимисању припали, Тишма наставља са анализом различитих профила егзекутора, команданата, злочинаца или тек послушника. Међу њима је било свакако и оних оштроумнијих који на читав случај гледају, можда не хуманије, али разборитије – и даље и шире. Тако је Аладар Салма, на пример, схватио „да ће се рација изметнути у покољ, предвидевши чак, у својој пићем начетој, али паметној глави, да ће се једном за њу можда полагати рачуна, решио је да у извршењу прљавог задатка учествује са што већег одстојања и да, колико може од изгреда поштеди и своја два полицајца.”

(Тишма 1995:151) Зато је мудро пустио калфу, свог пратиоца да обавља задатке, јер је он по природи личности био притајени тиранин, несигурни човчуљак, а сада, када му се прилика наметнула – и острашћени егзекутор. Свако се – и са ове и са оне стране рације – сналази како уме у датим околностима, покушавајући да и сам умакне страшној судбини. У ратним, ванредним околностима не важе уобичајена правила и принципи живота, правила, заправо, нема, њих прописују безумље и хаос. Поручник Дешербењи који је побио Чутурину породицу, на пример, уценио је младића сумњиве прошлости да му буде доушник и на основу његових изјава приступао задатку. Тишмина веродостојност огледа се у свим сегментима романа, па и у анализи егзекутора и налогодаваца, у задирању у све облике и аспекте догађаја, у тумачењу различитих типова личности и трагању за мотивима њихових поступака.

Самом смакнућу у данима Новосадске рације аутор је најближе пришао из перспективе Кркљушеве породице, у којој, баш као код Бламових, влада здрава људска сумња да се нешто тако страшно уопште може десити, да се већ дешава. Неверица је била главно осећање, о чему сведоче бројни записи, друга књижевна дела, али и преживели сведоци рације који тврде су сви становници били затечени, изненађени, нико није знао шта се заправо догађа, иако су претходни масакри били у Чуругу и Жабљу, а након Новог Сада, и у Бечеју. У питању је она природна, људска неверица, која је последица побуне, непристајање здравог разума на безумље, која је небројено много људи спречила да се на неки начин склони, снађе и одвела их тако директно у смрт.

Породични долазак Кркљушевих на дунавску обалу, заједно с бројним суграђанима, Тишма описује овако: „Кркљушеви су, после злослутних сцена виђених по улицама уз пут, били готово задовољни што су некуд стигли, и то на окупу, неоштећени; упркос оштрим опоменама стражара да је разговор забрањен, изразили су то олакшање питајући се међусобно да ли је коме хладно и вајкајући се што нису на себе узели још више одеће. Утом су спреда зачули пуцње и штектање митраљеза, а док су се прибрали и слухом уверили да је тишина опет ненарушена, колона се почела померати напред и застала тек после десетак корака. Истегли су вратове и покушали да од људи испред себе шапатам сазнају шта се то тамо напред збива. Одговори су били збркани, али је у жагору

који се ширио целом колоном преовладала тврдња да се не врши никаква провера, како им је било речено, него се људи из колоне убијају. Сви су се уплахирили; Кркљуш старији сабрао је храброст и своје знање мађарског... Поново су се зачули пуцњи потцртани штектањем, колона се опет мало померила напред. Хладноћа их је освајала. Војници су топотали ногама по угаженом снегу, лупкали се рукама под пазухом, кретали се тамо-амо, можда и смењивали, али они, у колони, смели су само да стоје и да се повремено помере неколико корака како су се редови испред њих полако развличили. С времена на време, митраљез тамо напред – али све мање далеко, све јасније, оштрије – просуо би своје ужурбане рафале, праснуо би понеки хитац, а затим би прошли минути у којима се чуо само жагор гомиле, расцепљен овде-онде плачем деце, које су матере преморених руку, давале другима у наручје. Колона се згледала, пренераженим очима, питајући се је ли то могућно што их чека. Чинило им се да није, да се тамо напред ипак врши нека врста провере, кроз коју они морају бити пропуштени, са својим исправним документима, мада их је бунило то што се са те провере нико не враћа, сем, можда надали су се, на неку другу непознату страну. Сада су се опет зачули пуцњеви и, први пут, јер је близина то допуштала, врисак, један, једини усамљен, који је стизао из истог правца и нагнао им у очи, којима су једни друге одмах потражили, већ недвосмислен ужас. Узели су се под руке, стискајући се једно уз друго, да одагнају дрхтавицу од зиме и страха. Али, корак по корак, ближили су се улазу у купалиште, део колоне испред њих био је сад већ прегледан, а позади, иза њих, она је у истој сразмери расла предочавајући им слику живе текуће траке или млина на ногама које поступно иде у сусрет жрвњу.” (Тишма 1995: 155/156)

У таквим околностима, вођен добрим намерама и лепим васпитањем, у датом тренутку непотребним особинама, Слободан Кркљуш убијен је хицем из пушке зато што је у колони покушао да помогне палом старцу да се подигне на ноге. И овај догађај аутор описује конкретно, штуро, дочаравајући и самим приповедачким поступком тежину догађаја. Смакнуте једним хицем описано је у другим ситуацијама, увек оним у којима се помаљају хуманистичке визије које нагоне човека да искаже ону добру страну личности; тако су страдали Бланка и Вилим Блам, Роберт Кронер, и сада Слободан Кркљуш. Тај један хитац, без даљег објашњења, показује начин којим се пресуђује људским напорима у свету у коме влада зло.

Када стигне наређење да се са убијањем престане, уследиће нарочито потресна, натуралистичка сцена у којој људи, схватајући да им је живот поштеђен, трче, трче јецајући, избезумљени, газе једни преко других, прескачући лешеве на путу. Несумњиво је да се сам аутор, приповедајући о овим догађајима, користио аутентичним исказима сведока из најнепосредније околине. Управо је Тишмина бака, Терез Милер, стицајем околности из реда за погубљење била враћена, а читав свој живот описала је у мемоарима *Истинита прича*. „Над главама су им закрчали гласноговорници, неко је говорио, одсечно, свечано, да је рација завршена, да су у њој откривени опасни елементи, које је стигла заслужена казна, а они, овде присутни грађани, осведочени као исправни, остали су, ето, неповређени у својим уставним правима те ће се моћи вратити кућама. Гомила је у неверици завикала, неки су кликнули ’Ура! Живели!’, тапшали су и грлили се, љубили се и плакали. Полако, па све нестрпљивије, насртљивије, почео је разлаз.” (Тишма 1995: 158)

Клицање целатима и аплаузи поклоњени рацији у први план стављају базичне, огољене реакције људи, суочених са самим крајем, па изненада од њега спасеним, али истовремено истичу и апсурд овог сачуваног живота, као и апсурдност оних изгубљених. Клицање над сопственим умакнућем утихнуће када се преброје жртве, охладе главе, када залудно буду тражили комшије и пријатеље и када дође до болног суочавања са оним безумљем у које нису могли да поверују. То суочавање, међутим, јесте дуготрајан процес и – испоставиће се – сасвим личан, поверен онима с јачим осећањем морала, с већом савешћу, оним преживелима који ће покушати да разумеју опште токове историје и одреде своје место у њој, онима реткима који не могу да забораве, нити желе да дозволе заборав, схватајући опасност која се у њему крије.

Непосредно након Новосадске рације, живот се наставља у миру и тишини, измењен и заувек оптерећен страхом. Они који нису страдали настављају даље притајено, готово кријући своје постојање, у замрлом и опустелом Новом Саду, заувек заплашени, у ишчекивању да их задеси она судбина којој су једном, иако за њу одређени, умакли. Чекању је дошао крај две године касније, када су у групама, са скромним пртљагом они преостали Јевреји сакупљени у дулаг смештен у синагоги, априла 1944, а одатле депортовани у логоре смрти. Новосађани су транспортовани у Аушвиц у мутно доба дана,

пред зору, да би било што мање сведока, да би се избегле гужве, вапаји, запомагања, сцене... Овом тужном испраћају не присуствује нико од људи, мање због тог раног јутра, више због опште застрашености, тек се нико није нашао нити интересовао, нити верно бдио пред дулагом, чекајући да макар последњи пут види свог пријатеља, рођака, комшију. Нико људски. Били су само пси који су своје господаре пратили верно од кућног прага, а потом и чекали пред синагогом, где упорно остају, упркос напорима стражара да их разјуре. И након што су распоређени по сточним вагонима, и након што је воз кренуо за Аушвиц, они дуго, докле год могу, јуре за тим возом, спремни да у својој оданости иду до краја. Пси су се једини одважили да испрате и подрже оне који су обележени као други, као нељуди, као недостојни живота, и зато искључени из заједнице. Нудећи ову индикативну сцену читаоцима, Тишма још једном указује на питање морала и савести, на одговорност сваког појединца и обавезу да се овакве ствари преиспитају. Пси уче људе лекцији из морала и слободе, остајући апсолутно верни пријатељи у тренуцима када се код човека људскост избрисала пред страхом и злом.

СВА ЛИЦА ИСТИНЕ.

Од самог почетка романа, Александар Тишма нам указује на то да је пут до сазнавања истине дуг и тежак, а исход неизван, јер *истина*, установиће са иронијом, има неколико лица. У прилог томе свакако говори и чињеница да до данас није познат тачан број жртава страдалих за време Новосадске рације, као и сазнање да различити извори нуде битно другачије податке о том догађају. Зато нас аутор у осмом поглављу романа, можда кључном за разумевање теме, упознаје с подацима о томе како се о рацији и свим пратећим дешавањима тада извештавало, те нам преноси текстове штампаних медија.

У питању је књига *Злочини окупатора у Војводини* (1946) и комплет листа *Наше новине*. Новине у којима ради Попадић, режимске, или прећуткују и игноришу дешавања око рације, или фалсификују догађаје, правдајући страдање људи као нужну самоодбарну или бандитство. Други извештај јесте детаљна књига о злочинима, настала после рата, у којој се таксативно наводи број жртава, наводе се сви злочини, именујући с којим циљем и у чије име су почињени. Нудећи нам наспрамно, паралелно, два виђења исте ствари, аутор нам одмах даје и тумачење опречних извештаја. „Која слика је истинита? Разуме се, обе, односно ниједна. Створена са различитих становишта оптужбе и одбране, коначности и трајања, суштинског и површинског, разоткривања и заташкавања, историје и свакидашњице, оне су као два цртежа истог краја: један бележи планине и реке, други насеља и друмове. Тек када се оба цртежа ставе један на други, добије се барем приближно тачна слика предела.” (Тишма 1995: 94/95)

Тишма нам и овај пут доследно указује на проблем, али – у овако постављеној ситуацији – поручује нам и која је улога литературе у читавом процесу. Насупрот историјским студијама, новинским текстовима и фељтонима, те јавно изреченим истинама, књижевност ипак има ту могућност и привилегију да ииисстину открије и изрази. Романи Александра Тишме, они романи који се баве јеврејском тематиком, дају немерљив допринос томе, јер је управо њихово истрајно подсећање на догађаје, вођено чињеницама, сведочанствима, личним искуством, лишено велике дескрипције – добар пут ка сазнавању истине.

ЈЕДИНИ ПРЕЖИВЕЛИ.

Док трају смакнућа на дунавском кеју, Мирослав Блам у палати Меркур, у удобности свога дома, дочекује легитимисање, које је прошло, такорећи, неосетно. „Блама, који је на знак звона изашао, блед, заједно са радознано разрогаченом Јањом, приказао је поручнику као потомка честите породице, са којом је сам, уосталом, близак још од пре рата, "једног од оних младих Јевреја који еластично прихватају климу средине, о чему сведочи избор брачне другарице из хришћанске средине." (Тишма 1995: 161) Проверу је радио поручник Нандор Варга који се строго држао прописа и није дирао оне који су имали исправну документацију. Из Меркура није спроведен нико, поново захваљујући Попадићу, који се појављује као својеврсни заштитник Мирослава Блама. Попадић увек проблеме решава лепим манирима и широким осмехом, које употпуњује неким импресивним документима које поседује.

О последицама Новосадске рације накнадно сазнајемо и из Бламовог сусрета са Ацом Кркљушем, некадашњим цезистом, пријатељем из младићких дана, који је начисто пропао, пије, депресиван је, без идеала и амбиција, слабо се бави музиком, води радњу од које живе он, отац (непокретан) и мати (оштра, бесна, строга). Њихову породицу уништио је породични губитак, страдање брата Слободана пред њиховим очима, након чега им се живот претворио у безвољно трајање без радости. Ацино трајање биће кратког века, јер ће, тужан и уморан, скончати живот неколико година након рата. Из тог једног предратног, генерацијски блиског окружења које чине Чутура, Естера, Слободан, Аца, остао је само Блам. Он је тога болно свестан и највише би волео када би могао и у овој прилици, овим поводом, да прикрије своје постојање којег се данас стиди више него икад.

Сада, на сахрани свог друга, Аце Кркљуша, Блам размишља о томе, о себи, о томе како га други виде, пореди се с њима, а његова потреба да се изгуби, да постане неприметан постаје јача него икад. Схватимо да заправо не постоји ситуација у којој га то неће морити. „Блам се стресе, али над својом, а не над Кркљушевом немоћи. Кркљушеву не може још ни да појми: она, његова смрт, још делује изван њега, као неочекиван спољни обрт, попут стрмоглавог скока неког акробате или опсенара, побуђујући више чуђење или дивљење, него страву." (Тишма 1995: 170/171)

Свестан свог несрећног живота и немогућности да се инфилтрира било где, Блам сада, пред самом смрћу, размишља о томе да ли би било боље да је страдао у рацији, него што животари, прилагођавајући се животу, покушавајући узалудно да измири у себи две стране личности – ону која му је спасла живот са овом која му тече венама и могла му га је одузети. Чему служи овај сачуван живот када се није способан ослободити прошлости од које је живот ипак отргао? Ипак и овај, овакав живот милији је од смрти, избегнуте, можда баш с циљем да своје постојање осмисли и да открије истину о догађајима који су одредили животе њему сличних. Тих сличних сада готово да и нема, он је једини преживели, свестан своје усамљености у сваком тренутку. „Њега и самог захвата ужас при помисли на растанак, али он бива затрпан забуном јер се сви унаоколо почињу крстити. Блам их гледа испод ока и не зна шта му је чинити: ако се прекрсти, може га неко видети и помислити да лицемерно истиче своју накнадно примљену веру; ако не учини ништа, изгледаће да је тврдоглаво остао веран старој, другачијој. А те друкчије вере, као ни ове нове, у њега нема; сем уопштеног, сујеверног страха пред смрћу, не досећа се ни једне појединости у било којој од њих, чак ни обредне, чак ни погребне...” (Тишма 1995: 171/172) Из свега произлази и траје само нелагода.

Конкретан спровод даље води Блама у размишљање о другим страдалим особама, не само њему блиским, него о свим страдалим, онима чији се гробови не знају. Шта је с њима? Да ли остају заборављени, мање значајни од других? Да ли би, у супротном, однос према њиховој смрти био другачији? Да ли би они били исти? Исти, а различити мртваци. Да ли је важно како умремо, ако смо свакако мртви? „Да ли би му, ако би знао где леже, изгледали стварнији; управо не изгледали јер, јер би то опет био привид, обмана, већ били; да ли би из њих црпео неку снагу, сигурност, или би се осећањем снаге, сигуности, само уљуљкивао? Привид, привид, чак и у овом његовом мучном разголићујућем питању! Покушава да замисли њихове гробове: камен до камена, у складном реду, орубљене травом, и себе пред њима; али ни на тај начин не може ништа дубље да докучи.” (Тишма 1995: 172)

Он јасно схвата да је читав живот сплет околности; да би ово могао да буде он уместо Аце, или Аца уместо брата Слободана, да се он нагнуо да помогне старцу. Тада би

Аца „био исто овако мртав као сад, само старији мртавац, већ давно разједен, од воде, од муља, од рибе, од црва, док ће му месо и одећа на овај начин припасти потомцима црва који су га се лишили. Односно рибе. Рибе или црви – је ли у томе цела алтернатива?” (Тишма 1995: 173) Вођен визијом коначности и егзистенцијалистичким размишљањем о једнакости пред смрћу, Блам наставља у нешто другачијем тону, изражавајући страх пред животом, признајући да је страх од смрти ипак јачи и да у тој борби свакако побеђује жеља за животом, макар каквим: „Ово је крај. Аца Кркљуш је сад исто оно што би био да није враћен са Дунава. Што би био и Блам, да је остао са својима, у кући на Тргу Војводе Шупљикца, не заневши се Јањом, или можда спасењем које је у њој наслутио. Да ли се исплатило? Удишући дубоко у плућа мокри, воњем пресне земље засићени ваздух, он осећа да јесте, да је живот драг, слadak, једар, мирисан, опипљив, занимљив; осећа га као неодољив кликтав подстицај у хладном додиру кишних капи на врату; осећа га у гњецавом тлу, које му хлади стопала кроз укочене ђонове ципела, на озеблим шакама које траже сопствену топлоту у џеповима капута. Смрт је страшна, без обзира кад и како дошла, а живот, мада њој хрли у сваком трену, је диван.” (Тишма 1995: 175) Блам говори велику истину потврђену управо овим причањем о рату, погибијама, преживљавањем и пристајањем на макар какав живот. Појединац је заправо, аутор нам то јасно поручује, спреман на све, само да сачува живу главу. Пред самом смрћу падају идеологије, убеђења, морал, и то је – допало се то нама или не – напросто људски.

ШТА ЈЕ ПРАВДА И КО СУ ЊЕНИ ИЗВРШИОЦИ?

Приводећи причу крају, након испричаних судбина, Тишма се пита шта треба даље чинити, која је улога преживелих, који је најбољи, наисправнији, најефикаснији одговор на злочин. Да ли он постоји? Да ли жртва има право на освету? Има ли задовољења за жртву? Нарочито у тоталитарним системима који смењују један други, где се ништа битно не промени, јер се званична правда и њено спровођење успоставља сличним методама. Шта онда том јавном, званичном правдом добија жртва? Чак ни само суђење, као легитиман облик, најчешће не доноси задовољење за жртву, јер су мере и закони дискутабилни када је у питању мера људске патње и вредност нечијег живота. Због тога, жртва често преузима на себе приватно суђење, као својеврсну личну правду, не би ли заборавила, превазишла злочин с којим свакодневно живи.

Један од могућих одговора на бројна питања у роману *Књига о Бламу* даје Л. Функештајн, један од ретких преживелих Јевреја, једини преживео у својој целој ужој и широј фамилији. Упркос свему, одмазда га не занима. „Зато што то није моја ствар. Није моје занимање. Ја сам посредник некретнинама. Има других људи који су плаћени за хватање и кажњавање криваца, ратних и осталих. Нек се они тиме баве.” (Тишма 1995: 181) Став Функештајна је један приступ проблему, дискутабилан јер директно отвара простор заборава, предлаже опцију у којој појединац делује незаинтересовано, наставља даље, препуштајући решење другима, док за себе види задовољење у томе да настави са животом тамо где је стао. С друге стране, аутор је свестан да веће уплитање, упуштање у личну освету није адекватно решење, јер води даљим злочинима, продужавању агоније, а не доноси адекватно задовољење за жртву.

Трагајући за другачијим приступом проблему, Тишма разрађује тему кроз занимљиву импровизацију, игроказ, описан на крају тринаестог поглавља. У овој драмској сцени, убедљиви и отресити говорник, по свој прилици Чутура, предлаже Мирославу Бламу да Леон Функештајн намами Лајоша Кочиша на договорено место, где ће онда довести Блама који треба да делује осветом, именованом (у овом случају) као једином адекватном казном или задовољењем правде. Неодлучном Бламу потребно је убеђивање, што је уједно аргументовано заступање овог вида задовољења: „У најгорем случају бићете

сведок, сведок правде, после толиких сведочења неправди. Не мислите ли да је за то крајње време?” (Тишма 1995: 182)

Да ли ће уопште бити речи о правди? И ко треба да је спроводи? На који начин ће она бити задовољена? Ако Лајош Кочиш, посредно одговоран за погубљење Бламових родитеља, падне мртав, да ли ће све бити поравнато, да ли ће тај чин донети олакшање? Или кривицу треба тражити шире, даље, у налогодавцима, непосредним извршиоцима итд.? Уколико је то адекватно решење, када је задовољењу правде крај? Када стати?

Такво спровођење правде води у нова страдања, без јасног краја и адекватног задовољења жртве. Стога, најважније је да жртва схвати, да препозна да ће убијањем она прећи линију и постати онај други. Исти такав.

Питање правде и њеног задовољења остаје отворено, без одговора; како се опходити према злочинима, како поступати према неправди, злу која нам је учињено. У роману *Књига о Бламу* аутор разматра различите аспекте овог проблема. У узбудљивој сцени планиране одмазде, Леон Функештајн, Чутура и Лајош Кочиш (ког су по договору намамили да га убију), сви различитих судбина, различитог размишљања о злочину и казни, чекају да дође Мирослав Блам, да освету изврши, у своје име и име своје породице. Као и увек, Чутура је у обраћању конкретан, кратак, оштар, строг, у улози бескомпромисног иследника. Кочиш, престрављен, све пориче. Пристигао Мирослав Блам преклиње Чутуру да га пусти, да га ослободи те мучне ситуације, организоване заправо у његово име. Јер он, као и до сада не може ништа, ни да се свети, ни да заборави. Зато прича добија иронијски, кафкијански расплет у коме се одмазда изврши над незрелим Бламом, који ће због свог схватања проблема и свог карактера нестати с лица земље, због једноставног принципа који приличи времену и ситуацији – ако нећеш убити, бићеш убијен.

„ – Само ти можеш. И мораш. Јер си до овог тренутка само ти без кривице, док смо Функештајн и ја човека на превару довели, што је већ кажњиво. Мораш, дакле, пуцати због нас, схваташ ли?

- Не могу.
- Бламе, опомињем те. *Ово ти је последња прилика да постанеш човек.* Макар само зато да би Кочиш ћутао. И да би и сам ти морао ћутати. Или ћеш ти убити њега или ћу, да би и он и ти ћутали, дати пиштољ Кочишу да убије тебе.
- Ја не могу.
- Је ли то твоја последња реч?
- Последња.
- Добро онда, да видимо да ли он хоће. Ево пиштољ вама Кочише. Метак је у цеви: Пуцајте у Блама.
- Ох, зашто?
- То је једини начин да останете живи. Пуцајте у Блама. Тако, још једанпут. Слушајте, не бих веровао. Ви сте га стварно убили, са два метка сте га непогрешиво убили. Кочише, почињем да вас респектујем и сад збиља мислим да сте заслужили да живите.” (Тишма 1995: 196/197)

Код Кочиша дилеме нема. У две речи му је јасна ситуација. Он реагује инстинктивно, самоодржавајуће, нагонски, без промишљања и тако остварује право на живот, тако опстаје. Блам је свестан да је неспособан за мржњу, неспреман за освету и због тога, испитујући однос према целатима из данашње перспективе, поставља питање како уопште реаговати на зло. Како ће се поставити у некој новој ситуацији која сваког часа може да се догоди? Да ли је претходно искуство расветлило неки модел, припремило на понављање епизоде? Да ли ћемо насиље спречити новим насиљем, или злочин казнити новим злочином? Наравно да не, о томе добијамо лекције произашле из свакодневице огрезле у насиљу и злочинима.

У својим романима Александар Тишма истражује све аспекте страдања, па и осетљиву тему освете и правде, живота након злочина. Он испитује проблем, трага за одговором, али решење не нуди, јер универзално решење не постоји. Стога, сугерише да људи имају право на истину, али не и на освету. Жртви је можда потребан конкретан злочинац да се с њим суочи и да га тако отпусти из своје душе. Блам то проживљава у

својој свести, и то је његов начин да живи с траумом. Психолошке студије потврђују то да често када жртва уђе у улогу злочинца, односно када има прилику да се освети, она доживљава исцељење и не жели да преузме ту улогу. Њој је заправо само било важно да се суочи с тим тренутком, са истином, да схвати и прихвати шта се заправо догодило. Порицање жртве да се нешто десило јесте природан процес и најчешћи модел реаговања на трауму, начин заштите да се личност сачува од распадања. Јер јасна свест о злочину и његово поновно преживљавање у свести значи стално копање по отвореним ранама. Иако не нуди одговор, Тишма недвосмислено поручује да је најважније открити истину, јер она једино доноси ослобођење. Откривање истине, не само за себе, већ и за друге жртве, доводи до поистовећивања с другима, што даље води у прихватање трауме, с јасном свешћу о околностима и последицама злочина. Откривање истине доноси олакшање за поједица, за друге жртве, за заједницу у целини.

ТОБОЖЊЕ ПОПРАВЉАЊЕ СВЕТА

СЛУЧАЈ ПРЕДРАГА ПОПАДИЋА

„Зло у име наводних хуманистичких идеја, зло у име тобожњег поправљања света, зло зарад интереса ове или оне врсте, теже је и бесмисленије од зла које чини атавизовани појединац, зато што то он чини из патологије своје бесвести, док систем освешћује и оправдава зло. Тишмини јунаци својим делањем непосредно показују и осведочују становиште да је људска природа дубоко иморална, али да је и друштво, ма колико се упињало да учини супротно, исто такво.” (Пантић 2003:10)

Одмах након изречених дилема поводом питања освете и задовољење правде, Тишма прелази на судбину Предрага Попадића, јер нам његова даља прича нуди експлицитан пример праведног поступања режима. Након окончања рата, било је неопходно заузети одређени став према оном што се током претходних година дешавало, с посебним освртом на место и улогу оних који су били извршиоци злочина, или су били својеврсни налогодавци, или су само уживали благодети тадашњег система. Ако се у претходним поглављима аутор бавио питањем личне освете и личне правде, сада је у питању колективна освета која почива на принципу изградње бољег, хуманијег друштва. У име нових идеала и далекосежних циљева, дешавају се нова смакнућа и политички прогони. Заправо, догодила се само смена целата и жртви, улоге су се обрнуле, и сада је ред на оне који су били део система да буду кажњени готово истим механизмима против којих су се борили. Улога жртве сада је додељена Попадићу.

„Када су октобра 1944. поражени освајачи напуштали Нови Сад, вукући са собом не само опљачкани накит, бунде и тепихе, него и стотине својих сукриваца који су се искрадали с коферчићем у руци, кроз кухињска врата коришћених туђих станова и кућа, Предраг Попадић није им се придружио. Да ли је пропустио да осигура место у неком војном камиону, како се доцније претпостављало, или је просто наставио да верује у своју срећу у променама, можда и у повратну вредност услуга које је чинио прогоњенима јучерашњице? Или се више није могао одвојити од града у коме је стекао удобне навике, леп стан, резервисан сто у излогу најбоље кафане, познанство жена које је обележавао и још канио да обележи, одела од скупих штофова и свилене машине и меке фротирне огртаче, којих ни десети део не би стао у избеглички кофер?” (Тишма 1995: 185)

Попадићево веровање у своје основне адуте – сналажљивост и животну срећу – наивно је пропало, јер му је срећа овај пут окренула леђа, тако да се у новим околностима више није могао снаћи. Они којима је помагао праве се да га не познају, штавише, љуте се што их тражи, што им се обраћа, плаше се да буду виђени с њим у друштву. Потом га полиција изненада пресреће на улици, одводе га, без речи и објашњења и држе га са осталима у неизвесности и нагађању о томе шта им се спрема. Дошло је *време за правду*. Поново се градом шири онај страшни шапат који тек што је утихнуо; злослутно се шири вест о томе да пресуђују по кратком поступку, да стрељају без испитивања. Као и до сада, већина искрено не верује да је то истина, да је могуће неке тек тако одузети живот, као да нису, готово јуче, били сведоци, па и починиоци истих убистава. За себе траже правду, прилику, објашњење, које до јуче нису признавали. Данас се позивају на човечност и здрав разум у које до јуче нису веровали.

Смену власти и промену улога Тишма констатује, као и до сада, смирено и хладно указујући изнова на то каква је животиња човек, до које мере је зло укоренено у сваком друштву које са својим члановима поступа осветнички, монструозно, с геслом да гради бољи свет и да на страшне поступке свако има право. Због тога Тишма истом техником приповедања коју је користио приликом описивања Новосадске рације, сада описује поступке „ослободилаца”. Натуралистички верно, стилски ефектно, погађа директно у главу.

„Схватише да су на обали Дунава и у истом тренутку војници их зауставише. Око њих запраска грање, прхнуше сенке, скривени кутови шумарка завреше од једва видљивих људских прилика. Војници из пратње се измакоше, удаљише, остављајући их саме, у строју, на средини пропланка, па се зауставише испред најближих дрвета и скидоше пушке. Из сенке иза њих помоли се човек, невелик, танак, храмајући упадљиво на десну ногу, држећи пушку двоцевку за врат кундака, као ловац. Он приђе колони и махну двојници са чела да се измакну, а кад они то учинише, муњевито диже пушку образу и опали два пута узастопце; они се, јаучући, скљокаше пред строј. Човек репетира пушку, чауре искочише. 'Но, који ће бити следећи?', проговори високим али једрим гласом.” (Тишма 1995: 192)

И даље: „Зини бога ти твога, уста отвори, да ти пуцам посред уста!’ Попадић отвори уста. ’Јаче зини!’ Попадић раствори уста колико је могао. Човек повуче ороз, одјекну пуцањ и Попадићева глава разлете се у парампарчад. За тренутак његово окраћало тело стајало је на ногама усправљено, као кројачка лутка, затим се сложи на земљу.” (Тишма 1995: 193)

МУЗИКА ЗА КРАЈ

Крај приче о Бламу смештен је у новосадску синагогу, простор страдања и трајања, простор који је опстао током свих искушења и трпељиво у себе примао и оне добровољно окупљене на молитву, и оне прислино доведене, па потом депортоване. Синагога с једнаком упорношћу прихвата и једне и друге, и са истом тежњом сведочи о прошлим догађајима, указујући на неуништивост. Стога, јеврејски храм, у значењском змислу, представља најпогодније место за завршетак приче, јер оно својим трајањем повезује пријатну концертну атмосферу с простором из ког су депортовали људе у конвоје смрти. Данас, та синагога спремно отвара простор за прихватање различитих садржаја и утицаја, отварајући прилику за нешто друго и неке друге.

Александар Тишма завршава роман мирним тоновима, на концерту на коме Блам проводи ретке тренутке уживања. Музика га снажно узбуђује, он склапа очи и разне слике рађају се пред њим; лута, замишља себе како опуштено трчи у неки леп сунчан дан, ту је и нека жена... Али Блам не може потпуно да се препусти, он је и сада свестан је да је то само игра његових чула, да за њега нема сунчаног дана. Зато му тако и прија да из пренапрегнутог, пренапетог живота, подстакнут музиком, мало побегне у нереално. И то су ретки тренуци каквог-таквог мира које Блам има, али они су иницирани чулним доживљајима, а то кратко препуштање инстинктима, бегу од оптерећених мисли, за њега сада значи пуноћу живота за којом је без успеха трагао. Није је досегао на љубавном, еротском, породичном, пословном, пријатељском пољу, јер сви ови аспекти живота захтевају веће ангажовање, инвестирање себе, предавање некоме, а Блам за то није способан. Зато, једино музика, баш као и плес, могу да обезбеде кратко уточиште, да га на трен понесу, увуку у своје ритмично незахтевно кретање. „Све је овде игра: и ти моћни звуци, и њихови творци, и слушаоци, и простор који им је стављен на располагање, па и унутрашња збивања која њихов збир у Бламу покреће; ништа ту није као у животу, неопозиво, одговорно и кобно; договор је ово једне скупине – договор древан, вечан, митски – да се уз чарање скално понизаних звукова пренесу у свет својих склоности и својих рана, без бојазни да ће ове одвући на стрампутице а он запећи – као неки наручен сан, чијим током сами управљамо.” (Тишма 1995: 199)

Бламов бег од стварности кратко траје, јер су за њега тренуци мира ретки. У синагоги среће Леона Функештајна, једног од ретких преживелих Јевреја, о чијој ћемо судбини тек сада, на крају романа, сазнавати. Као и увек, Бламу је и овај сусрет врло непријатан, али овај пут непријатност је појачана уобразиљом да Функенштајн прегласно говори и да је њихово заједничко присуство у синагоги непристојно и нападно. Код Блама само нараста осећај кривице, јер сматра да је њихов сусрет неукусан пошто скреће пажњу на њихову преживелост, што би Блам да сакрије; да сакрије свој живот, и више него икад пре, да се претвори у сенку, невидљиву појаву. „Као да су њих двојица дошли у синагогу да намерно истакну своје присуство личних ималаца, преживелих ималаца, сличних каквом развлашћеном поседнику који би стигао, као турист, са амблемом путничке агенције окаченим око врата, у обилазак свог некадашњег замка, зрачећи сигурним понашањем одгонетку: 'Да, погодили сте, ово је некад било моје!' као да су дошли да опомену, чак оповргну. 'Ми нисмо мртви, нисмо сви мртви, то је измишљотина, ово је наш храм и ми се у њему осећамо као код куће.'” (Тишма 1995: 202)

Након холокауста све се мења и сусрет преживелих не може никад бити растерећен. Они се најчешће избегавају јер сусрет буди болна сећања и нужно намеће одређене теме, а повратници ретко и нерадо говоре о ратним дешавањима јер је свако ново сведочење ново оживљавање страшних догађаја у свести говорника. Код Блама је ситуација специфична утолико што он конкретно ратно искуство нема, док можда и више од других данас живи ту прошлост мучен грижњом савести, али са свесном одлуком да размишљање о догађајима не дели ни са ким.

Функештајнова ратна прича, као и приче већине других, истовремено је и општа и лична. Она је последица (неумитне) судбине одређене пореклом и пуке случајности дириговане сплетом околности, а његово преживљавање очигледно помогнуто снагом воље, конкретном акцијом, лишеном превеликих промишљања. Најбоље јесте, то Тишма одлично зна, чути из првог лица: „Цела моја породица, нас седамнаесторо, доспели смо 1944. у Балзен-Барген. А тамо је био чувени командант Керблер, који је волео музику. Питао је на апелу ко уме да свира, и ја сам се јавио. И само сам ја преживео!’ погледа он у Блама оштро, као да је овај, а не он, рекао нешто необично. 'А знате шта сам свирао?

Свирао сам осуђеницима на смрт када су их возили на стрељање. Возили су их таљигама, увек истим, као дечијим, од неколико дасака на четири мала гвоздена точка, вукли су их такође логораши, осуђеник је стајао на колицима привезан, а ми смо ишли за њим и свирали: ја, виолина, неки Кохан, труба, и Ајзлер, који је убрзо умро, па га је заменио један младић, Гого се звао. Свирали смо скоро годину дана, добијали за то боље следовање, и тако преживели.” (Тишма 1995: 206)

Завршне сцене у роману, баш као и оне уводне, упозоравају на то да се нова страдања и погроми могу поновити, јер се из ових претходних ништа није сазнало, научило, растумачило. Сви преживели су тога болно и са зебњом свесни, и Леон Функештајн каже да би се она могла поновити, али ће овај пут он сам бити приправнији. Функештајн непрекидно говори у множини – *МИ*, одређујући насумично, напамет, да су он и Блам на истој страни, не знајући да Блам нема страну, да не припада никоме, да је усамљен у својој тескоби.

Након паузе, Бламова хармонија је трајно нарушена, не може даље да ужива у концерту, не може да обузда и примири мисли; има осећај да га неко нетремице проматра, и то сам Функештајн. Од препуштања музици више нема ништа, сада се бројне мисли роје, све се стапа у једну целину, постаје део исте приче, и прошлост и садашњост, живот и смрт, сећање и заборав. И ова музика коју сада слуша, шта ако је то иста она музика која је свирана у логору у погребној поворци? Малопређашњи разговор и мисао о прошлим временима буде изнова осећај кривице; али не само зато што је сачувао голи живот, него што се кроз ратне године провукао без ризика, без обрачуна, страха. За њега, заправо, тај рат, такав рат, какав су искусили људи попут њега, њему блиски људи, у том тренутку није ни постојао. Он се тек сада одвија, тек сада постоји у његовој свести, не дајући му мира: „Пропустио је да сам то доживи! Пропустио је да изађе пред цеви пушака као његови отац и мати, пред потеру као његова сестра Естера, пропустио је да крене пут Дунава као Слободан Кркљуш и да се сагне, глув за опомене, занет само својом најближом мишљу, мишљу да помогне, над палог старца. Он ништа није видео, ништа није сазнао; па се сад осврће, забезекнут, за једним старим, лакомисленим посредником некретнинама. Јер Функештајн јесте доживео! Он је свирао на смрт осуђенима везаним за

таљиге, он је годину дана прелазео пут до стратишта, са виолином под брадом, повлачећи гудалом по жицама пажљиво, да не погреша, јер би га то стајало живота. Истина, он је и преживео, вратио се, једини од седамнаесторо из породице, али је претходно поднео ризик, изложио се истини, видео је, искусио.” (Тишма 1995: 209)

У Бламу се изнова сплело све – музика, самопрекор, судбина, порекло, кривица. Синагога у којој се сада препушта уметничким ужицима подсећа га на детињство, на тренутке када је ту долазио с баком, али га сећа и на давнашњу, дечачку слутњу (ону коју ће на сличан начин изразити Вера Кронер у роману *Употреба човека*) да јеврејска вера носи са собом одрђени терет и да је предодређена на страдање: „Он се већ тада туђио тих призора преданости и страсти, јер је осећао – чини му се одувек, захваљујући неком урођеном дару за предвиђање – да то неговање древности на туђем тлу, у туђинском окружењу, с тим источњачким песмама и речима, с том грозничавошћу у подухватима, с том муњевитошћу поимања коју омогућује размак, одстојање, друкчије – неће моћи опстати, да је осуђено на пропаст, на мржњу и уништење. У полумраку и заптивеном мирису богомоље, у клањањима тих тела оклопљених крутим црним оделима, он је већ тада осећао потребу за пробојем – туђу потребу, потребу туђина – потребу за черечењем, за крвљу, за ослобађањем, и бежао је одатле, захвално се угледајући на просвећено безверје свог оца, Вилима Блама, који је и сам обилазио богомољу претпостављајући јој космополитски дим кафана. Али је и то била варка, лаж, јер је Вилим Блам свој космополитизам платио главом, као и остали, јер је тај космополитизам био саставни део исте страсти, истог ’претеривања’, које је он тако виспрено уочио код Лили, која је такође морала ишчезнути са ове позорнице.” (Тишма 1995: 211)

Блам потврђује немогућност да припада било чему, да буде део заједнице, верске, етничке, ма какве, да се осећа њеним делом. Зато се и опсео Јаном, другачијом, и у њој препознао спас. Он се туђи јер је у сопственом пореклу и његовом припадању осетио страдање, препознао оно вечно измицање, лутање, прогонство, које му тече венама. Ту је и његова сумња у ту наглашену посвећеност групи, која постоји сама за себе, мимо света, и која, по његовом најинтимнијем уверењу, мора бити осуђена на страдање, мора бити уништавана. Зато његов принцип одувек и јесте издвајање, али издвајање у неприметно, неистакнуто, просечно, одмицање од свега, умереност у изразу, дистанцираност у

прихватању. Па иако је то његово свесно и трајно опредељење, он зна да је живот који сада води – баш због тог свесног опредељења на издвојеност – „лажан живот, за полуживот или привидан живот, какав он сам води. За оно подражавање живота коме се предаје откако је живот спасао, измакавши смрти, пошто је у њу гурнуо све оне који су ка њему пружали своје руке да га у њу са собом повуку. Али је, вероватно, својим измицањем, својим предвиђањем, својим бекством, потрошио сву животну снагу, сав животни смисао, па му је остало само ово трајање у лажи, опијеност ван смрти али и ван живота.” (Тишма 1995: 212)

На крају романа, све Бламове медитације као да су довеле до тога да постаје јаснији, одређенији према себи самом, животу, злочину, одређенији према осећају кривице и стида, сматрајући да ће његово *постојање* бити озваничено, бити регистровано када у животу, у неком новом сукобу, буде учествовао, на овој или на оној страни. Он призива смрт која му се уакзује као једина прилика да превазиђе свој стид. „То је приказ следећег рата: место његове будуће прозивке. 'Мирослав Блам', рећи ће му се, тамо на мансарди, или доле пред зградом, или на тргу; или ће се изговорити неки број који је њему дат. Он ће иступити и ставити главу у омчу, или ће стати пред цеви пушака. Неће се измаћи овај пут, него ће спојити круг који је самовољно прекинуо: омогућиће да се збуде једно убиство које треба да се збуде, откриће убиство више, убицу више и жртву више у човеку за кога се то иначе не би знало, који то можда ни сам не би знао – као што су чинили сви његови пре њега, извршавајући, сада му изгледа, чин најдубље истине.” (Тишма 1995: 214)

Истина је оно за чиме трага, а она гласи да је он – по поретку ствари, порекла – требало да се нађе пред нишаном као његова јеврејска браћа, да је његово умакнуће сигурној смрти краткотрајно, и као такво преплављено страшним осећањем кривице. „Бламова судбина је судбина Јевреја који због геноцида, због рације и прогона свих Јевреја, али и због својих слабости, па и због тога што је измакао смрти и остао да живи са свешћу о томе – покушава да живи и да се једном ипак спреми да не измакне насилној смрти.” (Тишма 1990: 7)

Блам добијену истину казује јасно, јер су ћутање и индиферентност за Тишму највећи грех. И у томе се крије одговор на питање зашто је баш Блам, од толиких других, избегао смрти. Његова улога је у томе да, као један од ретких преживелих, као онај кога се то тиче, постави одређена питања која морају бити постављена, макар и да коначних одговора на њих нема. То је мисија Мирослава Блама, она која даје смисао његовом наоко безнадежном животу и оправдава његово постојање. У постављању питања и тражењу тачних одговора Блам није подбацио.

УПОТРЕБА ЧОВЕКА или ПОРАЗ ЉУДСКОГ АРГУМЕНТА

„Већ и сам наслов – *Употреба човека* – наговештава да је човек више бесловесни предмет него ковач своје судбине.” (Кољевић: 2001)

Као сведок велике, тешке теме, Александар Тишма јавља се као глас једног, не тако далеког света кога више нема, јер нам у својим романима приповеда о догађајима који су обележили његову средину, његову породицу и битно утицали на даљи ток живота читавог једног поднебља. Опредељење за доживљену причу доприноси аутентичном приповедању, улива поверење у аутора и његову литерарну намеру, јер су мотиви за сазнавање истине вишеструки. Сходно томе, скоро сваки од књижевних ликова има свог двојника у стварном свету, одакле потиче њихова уверљивост, аутентичност њихових судбина које живот истакне више него литература.

У роману *Књига о Бламу*, приповедач прати судбине више ликова (Чутура, Јања, Кркљуш, Естра, Попадић), али је у центру пажње насловљени јунак Мирослав Блам и његов доживљај рације. У *Употреби човека* губи се главни јунак, сви ликови су подједнако заступљени, о њима се говори педантно, детаљно, аутор нас извештава о свим сегментима живота; о њиховој прошлости, пореклу и начину на који су живели, јер је све скупа подједнако утицало како на формирање опште друштвене климе, тако и на појединачне судбине. Догађаји су приказани јасно, конкретно, неретко толико уверљиво, готово филмски, са инсистирањем на детаљима када је реч о покретима, потезима, описима ентеријера, јер и детаљи чине причу веродостојном. Крупни кадрови, призори свеукупног страдања обогаћени су појединостима које доприносе бољем сагледавању догађаја у светлу трагања за истином. Како је приметио Бранко Поповић: „Он је владао вештином филмског уметника који fine, неприметне психолошке трептаје преводи на језик очигледности, показује их кроз видљиве крупне покрете и дејства која их узрокују.” (Тишма 1994: 11)

У роману *Употреба човека* има упадљиво мало описа, далеко мање него у претходном делу; изостају описи природе, пејзажа, дата је само урбана дескрипција,

суморна и индикативна, нужна и у функцији. Аутор се повукао, не износи ни своја запажања, нити судове; његова је улога да нам веродостојно говори о догађајима, док је приступ теми веристички и носи са собом обиље информација. Да би показао универзалност злочина, као и широк простор страдања, аутор спорадично излази из познатог новосадског амбијента, те нам у роману *Употреба човека* предочава и просторе Београда, Шумадије, Западне Србије, Мађарске, Немачке. „Измештање појединих јунака и увођење нових простора нису, међутим, променили ни слику свакодневице, ни слику историје.” (Божовић 2005:169) Свуда је човек једнако исцрпљен, усамљен, употребљен, свуда једнако и жртва и злочинац, приказан као страдалник или као животиња у амбијенту који креира друштво које се у Тишминим делима приказује као монструозно. Стога, промена места пребивалишта, та обитавалишта и простори лутања Тишминих јунака, само наглашавају суморну слику света. „Ма где био човек није у сношљивом месту боравка. То осећање је заједничко свим јунацима овог романа.” (Божовић 2005: 173)

Реалистичко амбијентирање и приступ теми јесу последица трагања за истином и одговорима на бројна отворена питања. Аутор је према историји хладан и дистанциран, не занимају га званични подаци, победници и поражени, њега интересује рефлекс дешавања у животу малих људи, који преноси са ужасом и слеђеношћу. Ипак, посматрајући судбину појединаца, тачније конкретних породица, аутор је „усредсређен на мрачна стања психе” (Гордић Петковић 2005:55), где открива универзалну страну злочина, кривице, насиља. Покушавајући да разуме шта се догодило, прибегава прибраном приступу теми и свеобухватном сагледавању догађаја, а као резултат долази спознаја о нужности зла. Тишма је ипак „хроничар насиља, декаденције и ништавила” (Гордић Петковић 2005:55) и зато је свака прича у *Употреби човека* прича о поразу човека који се понаша као звер кроз целу историју. Сагледавајући човека у својој склоности насиљу, али и забораву, човека обележеног страхом, лутањем, прогоном, спремног да се приклони некој, ма којој страни, аутор истрајно, као и у роману *Књига о Бламу*, упозорава на могућност нових, сличних катастрофа.

Дела Александра Тишме препознатљива су по својој конкретности, отворености, реализму, не траже дописивања; она делују привидно коначна. Аутор користи „реторику

чињенице” карактеристичну за причу на тему холокауста, у којој су све субјективне интерпретације уклоњене, да би се простор оставио документаристичком казивању. Књижевност холокауста и треба да остави неподношљив утисак јер једино он одговара предмету анализе, али и сазнању да утехе нема. У свету зла у ком живе Тишмини јунаци све је јасно и у својој страхови пластично, читаоци само остају слеђени приликом суочавања с конкретним догађајима. Сва запитаност и недореченост ових романа усмерена је ка разумевању стварности која нам се догодила и покушају да се с добијеним сазнањем избегну неке будуће катаклизме.

„Роман *Употреба човека* конципиран је тако да је хронологија догађаја повргнута темама, тј. разне теме нижу се по принципу један корак напред у времену, један корак назад. Тема побеђује хронологију, она је примат. Такав однос даје Тишми неслућену слободу у распореду материјала.” (Мићић-Димовска 2005:94) Роман је изразито модерне структуре, Тишма вешто комбинује технике приповедања, перспективу посматрања догађаја, исповест, наратију, ретке дијалоге, дневничке белешке, да би комбинација свих форми само потврдила неподношљивост догађаја који су се не тако давно одиграли. И овде се, као и у роману *Књига о Бламу*, догађаји одвијају на плану прошло–садашње, да бисмо непрекидно имали у виду механизме по којима су се догађаји одвијали, као и чињеницу да је прошлост оставила неизбрисив траг на структуру и поредак данашњег друштва. Како примећује Владислава Гордић Петковић: „*Употреба човека* је роман који захтева циклично читање непрекидног враћања на почетак како би наизменично стварао тајне и распршивао илузије.” (Гордић Петковић 2005:58)

Томе у прилог иде и постојање Госпођичиног дневника, свеске која обједињује и повезује ликове и догађаје, чији је садржај значајан колико и баналан, недоречен, али индикативан јер доноси неко додатно објашњење свих догађаја који ће уследити.

ГОСПОЋИЧИН ДНЕВНИК

Од самог почетка романа, аутор у мозаичку структуру повезује прошло и садашње, и том начину приповедања ће остати веран до краја. Као и у роману *Књига о Бламу*, и овде су прошлост и садашњост равноправни, прошли догађаји се званично нису завршили, јер се стално одвијају у свести књижевних јунака и битно утичу на квалитет њиховог садашњег живота. Тишма брзо прелази преко судбине свих ликова, саопштавајући нам, напречац, њихово исходиште, да би нам даље, кроз читав роман, штедљиво расветљавао како је дошло до крајњих консеквенци које су нам унапред одате.

Уводно поглавље, ипак, у свом главном приповедачком току, говори о судбини Госпођичиног дневника – од настанка, па до спаљивања – јер он на неки начин обједињује ликове и отвара могућност да се о њима говори. Александар Тишма, и сам посвећени писац дневничких белешки, несумњиво истиче важност ових записа, вредност исповедне форме, њену истинитост (која увек има високу цену), стога баш сам дневник (уз свега још два лика) завређује да преживи сва ратна страдања и остане да траје као сведочанство и потенцијални исцелитељ пропалих судбина.

Из црвене дневничке свеске, пажљиво биране и вешто скриване (јер је записивање сопствених мисли ипак свечан чин), сазнајемо, пре свега, о њеној ауторки, али понешто и околностима тог доба. „Госпођица покушава да уобличи и осмисли све оно што се са њом значајно збива.” (Тишма 1980: 9) Вођена том потребом, она на себи својствен начин, штуро и једноставно, бележи своје мисли и осећања, покушавајући да одреди путању свог живота, његов смисао и крајњи циљ. Читав један микросвет, саздан од осмишљавања сопствене судбине и резоновања о животном удесу, скривен је у тим дневничким редовима, те је стога њихова вредност непроцењива.

Ана Дрентвеншек (ученици су је прозвали Госпођица), пореклом је Немица која се у потрази за бољим животом обрела у Новом Саду, и у њему 4. маја 1935. године почела да пише дневник, све до 1940. године када ју је болест савладала. Њен живот у Новом Саду указује на предратне околности, на општу климу тог доба, на новосадски менталитет, начин живота, систем вредности, поредак ствари, јер се њеном смрћу,

символично, гаси мирнодопска културна немачка најезда, а почиње најезда оружјем. Године дневничког бележења показују прелаз од мирног живота ка брзом срљању у хаос; оне упозоравају на зло које ће уследити.

У пажљиво одабрану свеску, Госпођица педантно бележи своје мисли, покушавајући да их преношењем на папир олакша, да уобличи и разуме своју несрећу изазвану болном усамљеношћу. Сем дневничкој свесци, она нема коме да се повери, животни пут и бројна разочарања учинила су је неповерљивом, те дане проводи сама, у хладноћи своје собе, сањајући, као и већина Тишминих ликова, блискост, ону истинску блискост с другим човеком. Све њене муке, штуро пренете, изливају се на папир и тако уобличене добијају јаснији облик, али и додатну тежину, јер су – изречене – постале и званичне.

Пошто се разболела, одлазећи у болницу и слутећи скори крај, Госпођица брине о томе шта да уради са свеском, не желећи да је спали да не призове зло, док – с друге стране – не жели да било ко о њеној интимности чита. Све то недвосмислено упућује на важност тих белешки, на значај скривања/разоткривања интимног света. Иако је садржај госпођичиног дневника једноставан, готово прозаичан, Тишма – као пасионирани писац дневничких белешки – зна значај тог свакодневног писања, он зна да она живи кроз њега и да стрепи да ће оно што је читавог живота са успехом чувала од света (себе, своје мисли, страхове и самоћу) коначно изаћи пред лице јавности, макар она била незаинтересована за њу. Зато проналази неко неутрално решење, моли своју ученицу (Веру Кронер) да дневник пронађе и спали. Одмах након збрињавања свеске, она умире, већ исте ноћи, као да ју је само брига о томе задржавала да ту *ствар* не оконча и раније.

Наизглед случајна веза успостављена између Ане и Vere заправо је мотивисана дубљим осећањима и доживљајем живота у отупелости, усамљености и помирености са судбином која као да се наслеђује и преноси даље – с дневником. Све оно о чему је Вера са зебњом читала у повереној свесци, сва осећања бескрајне самоће, страх од смрти, осећање неприпадања, тескоба, веровање да је живот болан и неправедан, задесиће и њу саму тек коју годину касније.

Након уводних напомена, аутор прекида приповедање о Госпођичиним записима, да би им се вратио на самом крају романа, преносећи дневничке белешке у целини. На тај начин, употпуњује ауторкин лик, даје аутентичну потврду њеног тужног живота, док нам указује на смисао постајања ове приче. Тишма је вешто искористио ову свешчицу на почетку романа да би тако створио подлогу за приче о три новосадске породице, а и шире околине. Напоследку, те белешке одиграће још значајнију улогу. Оне ће поново спојити Веру и Средоја (стварајући, накратко, илузију да је срећан крај могућ), али ће унети и прве раздоре међу њима; они се нагињу над записима, трагајући за могућношћу да се ухвате баш за ту прошлост коју дневник симболизује и да тако, заједнички, наставе своје разорене животе.

Читајући штурни дневник Ане Дрентвеншек, стичемо утисак да је она и на самом папиру крила своја осећања или их макар ограничавала, спутавала да се не расплину, да је не преплаве целу, те на крају и угуше. Тај научен модел опстајања за професорку јесте једини могућ и уочљив је и у овом материјализованом „разговору са самом собом”. Дневник је сав саткан од кратких, врло кратких записа који највише говоре о усамљености, мушкарцима, чежњама, болести. Одмах у првом запису стоји: „Осећам на дну срца хладноћу, ледену хладноћу, око мене је тако мрачно, Боже на небу, пошаљи сунчевог сјаја у моје уморно срце. Видим да је живот досад био заблуда. Како бих радо своје уморно намучено срце положила на починак. Али где?” (Тишма 1980: 264) Белешке су пуне самосажалења, депресивних мисли које се понављају, док о дешавањима из живота дају само наговештај. Спорадично путује, то јој пружа задовољство, али нигде не налази мир. Мушкарци је примећују, има удварача и улази у везе с њима, али су те везе неуспешне, болне и додатно нарушавају њено слабо здравље и ниско самопоштовање. Сви ликови у роману, па и сама Госпођица, читавог живота чезну за љубављу, истинском и преданом, а до краја остају ускраћени за остваривање искрене и топле везе. Неоствареност у љубави тема је којом се Александар Тишма истрајно бави, трагајући за узроцима ове душевне патње и запажајући разорне последице неостварених љубавних чежњи.

Као замену за испуњен живот, Госпођица себи приређује ситна уживања која јој доносе краткотрајно задовољство. Посећује биоскоп, позориште, одлази на организована

предавања све чешће одржавана у Новом Саду, опасна и злослутна, али Госпођица, као и многи други као да то не примећује. Приповедајући о тешким данима једне усамљене жене, Тишма нам приповеда и о продору антисемитских идеја које се поступно и на први поглед безопасно настањују у људском уму. „Професор К. је говорио дивно. О поезији, о неуморном Леонарду да Винчију, и јуче о Христу и Јеврејству. Рекао је између осталог: Јевреји су највећи материјалисти, то је тачно, али без њих тешко да би остали могли опстати. Они су малтер испод цигала кога мора бити. Јер да нема Јевреја, не бисмо могли логично мислити. Они су творци науке, и рекао је да су највећи антисемити у ствари највећи Јевреји.” (Тишма 1980: 272/273) Њено цитирање ових размишљања у сведеном дневнику указује на утицај изговорених речи које се лако шире и настањују у нечијем уму, јер – недуго након одржаног предавања – Госпођица признаје себи да не воли Јевреје. Тиха нетрпељивост једне несрећне наставнице немачког језика убрзо ће добити размере масовног уништења јеврејског народа.

Изливање душевних немира на папир не оставља равнодушном ни ученицу Веру Кронер која спасава поверену јој свеску, али је прочитани садржај спречава на потпуно испуњење обећања: „Има осећање да је у тој свесци садржан читав један човек, и то човек њој дотад непознат, на сасвим други начин познат, и да би њено уништење значило и уништење могућности да се он, доцније, кад изненађење отупи, можда јасније сагледа. Тек сад се на њу обрушава страх, који је на сахрани изостао: зар тако, лако и овлаш, ишчезава, непознат, садржај читавог једног дугог живота? (Њезином узрасту он се чини веома дуг: четрдесет и неколико година!) Саопштава своју неодлучност Милинку, но он, поборник исправности, саветује јој да обећање верно испуни. Па ипак то не може. Проналази средње решење: да свеску више не чита, већ да је склони с очију до неке касније, зрелије одлуке.” У Вери се тада први пут настањује заматак те идеје, блиске неверици, та бојазан да ово што сада јесте, да све ово што јесмо може тек тако лако да нестане, да се разнесе као да га није ни било. Вера предосећа промене које ће задесити њу, њену породицу и многе друге, судбину која ће најсуровије потврдити њене слутње да је потребан само тренутак да се изгуби читав један свет. Као да је с дневником разложила и своје тешке мисли, које се, још

увек нејасне, мотају по њеној детињој глави, а сада се, вођене дневником, уобличују у једну форму јаснију од дотадашње слутње.

О дневнику и његовом значењу размишља и Средоје Лазукић, који ће га са заборављене полице у Вериној соби узети из опљачкане и опсутеле куће Кронерових, тек по окончању рата, када, као ослободилац, први пут улази у кућу школске пријатељице, иако је о томе годинама маштао. Спазивши дневник: „Цела прошлост ће му се вратити, стуштити се у њега као понорница; ставиће свеску под војничку блузу и отрчати с њом у касарну. Онде ће је прочитати, али ће бити разочаран: Госпођица, коју је знао самоуверену до опорости, открива се наједном разнежена, беспомоћна пред животом, што нам потврђује госпођичину страсну потребу да дневник збрине. Средоје ће ипак задржати свеску, као јединствен предмет извучен из пожара, а предаће је пожару пет година доцније, по наговору и у сагласности са јединим лицем коме је она такође нешто значила.” (Тишма 1980: 18) Непредвидивим, али поетским епилогом дневничке судбине, Тишма наговештава и судбину главних протагониста, Вере и Средоја, које је иницијално и упознала Ана Дрентвеншек, а и до краја, баш путем својих скриваних записа, посредно учествовала у могућности да се међу њима реализује љубав, топла и искрена, о каквој је и сама сањала.

О догађајима из самог Госпођичиног живота не сазнајемо ништа битно од ње саме, већ од самог аутора, из трећег лица, и то приповедање допуњује све оно недоречено у дневничким белешкама. Порекло и одређеност породичним коренима за Тишму је од пресудног значаја, јер се у историји једне породице може видети и њена даља судбина, већ одређена пореклом, односима, друштвеним релацијама. Госпођичину судбину одредило је рано одбацивање (мајка их је напустила у најранијем детињству), потом трудбенички живот оца, хромог сајције, који је радио још упорније за своју децу, не жалећи се ни на шта. Ани то остаје узор за читав живот, скромност, трпљење, ниско самопоштовање и нека скривена, само читаоцима дневника јасна, унутрашња горчина проистекла из уверења да живот није ништа друго до страдање и патња.

Такво уверење јој се кроз даљи живот само потврђује. Удала се за лењог и бахатог Јанеза Дрентвеншека и с њим отишла у Загреб да гради лепши живот. Уместо лепоте, добила је искориштавање, нерад, прељубу, усамљеничке дане и ноћи проведене у плачу. Једног дана, муж је побегао, а она је кренула у Нови Сад да покуша тамо да пронађе парче среће, овај пут сама, разочарана у љубав и брак. О овом граду слушала је у бајковитим причама загребачке станодавке, која Нови Сад пореди с Бечом, а Петроварадинску тврђаву са Шенбруном. Тако се ова варош у свести Ана Дрентвеншек формирала као рајско место прелепих боја, мирно и весело, као створено за срећом испуњен живот. У станодавкиној свести сачувана је идеализована слика Новог Сада која представља човеку вечиту чежњу за идиличним и безбрижним, потребу да верујемо да се негде, не тако далеко, налази дивно место, као створено за угодан живот. (Поређење Новог Сада с Бечом не би се допало Роберту Кронеру који остаје заробљен у свом родном месту, окружен примитивизмом и свађама, чезнући за господством и тишином аустријске престонице. Али ликовима Тишминих романа се увек неко друго место, а не оно у коме су се затекли, приказује као простор мира и среће, они имају јаку потребу да побегну, наивно верујући да у неком другом граду постоји срећа коју ће можда једном достићи.) Измаштана слика Новог Сада још више појачава ауторову горку иронију усмерену ка догађајима који ће затећи њене становнике и овај град за кратко време претворити из рајског у паклени.

И сама Ана Дрентвеншек остаје непријатно изненађена. Њене тренутни елан ће врло брзо нестати, јер је у Новом Саду стварност неприступачна, хладна, а живот тежак и скуп. Они најнижи слојеви потпуно су прегажени, док остали ипак нечему теже, и у тој тежњи остављају своје снове, здравље и добро расположење. У новој средини Госпођица се опходи са свима учтиво, али је на одстојању, како јој налаже васпитање. Живи у скромном и мемљивом стану, прво се издржава чувањем деце, а потом подучавањем немачког језика. Живот јој је тескобан, усамљенички, проведен у тешком сиромаштву, због чега често гладује, од глади повраћа, што оставља последице на њено здравље.

Таман кад је мало стала на ноге, организовала свој живот и почела пристојније да живи, судбина јој је поново набацила бремене: вратио се њен одбегли супруг. Госпођица, упркос упозорењу здравог разума, не може да одоли брачном животу који значи крај самотног живота, који би могао да унесе топлину и светлост у њен мрачни собичак. Осим

тога, она је и овако научена на рад и трпљење, те увек и живи мучан живот пун рада и одрицања. Љубавна срећа је била кратка, јер врло брзо Дрентвеншек наставља по старом, скита, троши, и она га овај пут отера. Тако поново остаје сама, без и оно мало, тешком муком стеченог новца, чезнући за том никад невиђеном лепотом о којој је толико слушала. Изнова се окреће сама себи, само себи, јер ником другом нема, организује своју самоћу у рутину, приређује себи ситна уживања и тако живи, опстаје, помирена са судбином. „Почела је увиђати да ће, постигавши самосталност, остати исувише самостална, сама, а да самоћи није дорасла. Тада, немајући коме да се повери у сланинарском, пакосно ушкиљеном Новом Саду, почела је писати дневник.” (Тишма 1980: 28)

Стичемо утисак да је одабир места за становање Госпођицу коштао самог живота. Сиромаштво и усамљеност воде је директно у болест. Поводом ове животне приче, Тишма у неколико наврата указује на „шкиљасту” новосадски менталитет, на хладноћу, негостољубивост и пакост, али ово је тек најаву приче о малограђанском, паланачком свету, о коме ће се даље и шире говорити у роману. Постојање Госпођичиног дневника само је увод у причу која следи.

НЕМАЧКИ ЈЕЗИК И ТРИ НОВОСАДСКЕ ПОРОДИЦЕ

У роману *Употреба човека* пратимо судбину три новосадске породице међу којима постоји веза успостављена преко деце и њиховог дружења насталог на часовима Ане Дрентвеншек. Породице су различите по свом пореклу, образовању, месту становања и стилу живота, а њихова различитост упућује на шаренило предратног, вишенационалног Новог Сада. Упркос свим јасним разликама, пропадање породице, слом вредности и уверења и коначно страдање њених чланова јесте оно што је свима заједничко; стога, Тишма говори о судбини свих становника, преноси једну универзалну причу о пропасти свих структура пред најездом зла.

У предратном Новом Саду постоји интересовање за часове немачког језика, само су битно различити мотиви навели родитеље из угледних новосадских породица да своју децу пошаљу на учење тог језика. За једне то је нека врста националне политичке мисије, обавеза с дугорочним циљевима (Лазукић), за друге – потреба за образовањем којим се потиरे неоствареност (Кронер), за треће – жеља да се успе у суровом друштву које диктира правила, веома често скупа и неправедна (Божић).

Роберт Кронер, тако, не може више да слуша разне искварене, неправилне, наказне речи и гласове у сопственој породици. Они потичу од два дијалекта, јидиша и швапског. Зато жели да Вера научи правилан немачки, јер је то њен матерњи језик. Осим тога, правилан немачки га сећа на ред и дисциплину Беча, у коме је живео, где је пронашао свој мир и где је желео да заувек остане, макар као чиновник. Ипак, слабост према женама управља његовим животом, демон ероса нагони га на погрешне и фаталне изборе који у његов живот уносе хаос.

По очевој смрти, мајка га је задржала у Новом Саду, где је нерадо остао, удаљен од оног интелектуалног, господственог бечког живота, неспособан да се одупре њеној вољи. Потом се оженио бившом слушкињом сумњивог морала, нејеврејком (која му је памет и тело опсела), због чега сад свакодневно обитава између две стране (у сваком смислу, две супротне стране), слушајући накарadne изговоре који му парају уши. Религијска, морална, национална и образовна подељеност влада у њиховој кући. У свим аспектима живота

доминира неки поларизам, мешање, збрка, далека од сањаног мира. Двострукост, дуализам у самом бићу и коренима носе и његова деца, специфична, растрзана, отуђена од породице, неспособна за прилагођавање. Због тога се код господина Кронера немачки језик кристалише као својеврсни ред, систем, као метод којим наивно, готово детињасто, покушава да у свој живот и живот своје породице уведе мир и склад, изгубљене заједно с бечким амбицијама из младости. С друге стране, на образовању и познавању страних језика почивају његови животни принципи, једини неупитни, они у које се не сумња и које самоуверено покушава да пренесе на своје потомке, не сумњајући у њихову валидност. Управо оно у шта је највише веровао биће најсуровије поражено.

У кући Лазукића мотиви су битно другачији. Немањи Лазукићу, дођошу из Србије, националисти с мисијом да посрбљује („Више од сопственог благостања, њега је бринула судбина нације” [Тишма 1980: 30]), нарочито сметају Немци. Њему сметају и Мађари, али њих сматра безазленима, док с Немцима жели да се изблиза упозна (та ће му се прилика у дословном смислу пружити, брже и болније него што је могао да сања у својој националистичким идејама замагљеној свести), те за њега учење језика представља оружје – у правом смислу речи. Ожењен је Кларом, слабашном и бледуњавом женом, ћерком бившег принципала Матковића, код ког је највише заступао Јевреје и Мађаре, а потом се, у сопственој канцеларији, окренуо србовању. Има двојицу синова, иако је очекивао бројније потомство. Другог сина, Средоја, ког сматра својим правим наследником, дао је да учи немачки, не би ли упознао непријатеља изнутра. На њега је пао терет тог убојитог оружја и паметне инвестиције коју жели да употреби за одбрану српства. Међутим, и његови снови ће бити болно поражени јер ће знање језика заиста бити искориштено током рата, али на начин о коме господин Лазукић није могао ни сањати.

У предратним годинама све је у тој кући било подређено општем, српском интересу – и љубав, и углед, и потомство, све је у функцији остваривања политичке идеје која ће се под првим ударима рата показати крајње флексибилном и распршити попут неког пролазног хира.

Када су у трудбеничкој, марљивој и амбициозној породици Божић чули да ће Средоје да учи немачки „да би био на висини догађаја” и Милинко – увек спреман да стекне ново знање и буде у току – без размишљања, уз подршку мајке, кренуо је на часове. Улагање у себе, у развој сопствене личности, у образовање и лепо васпитање, најболније је поражено кроз лик Милинка Божића. Свест о врлинама и потребама, о вредностима и приоритетима, која се с пажњом и љубављу неговала у њиховој кући, уништена је, заправо, прегажена ратним вихором који не признаје те вредности.

На часовима немачког, где се дакле укрштају различити мотиви и очекивања, различите породичне прилике и личне особености, почело је дружење Тишмине тројке – Вере, Милинка, Средоја.

Без обзира на све материјалне и друштвене разлике, ове приче повезује једна заједничка црта, далеко јача од свега поменутог. Све три породице изнутра су разорене због криве спојености, некомпатибилности родитељских бракова, а деца, као непосредни потомци, на сопственој кожи осећају последице те криве спојености, док покушавају, свесни бремена, да живе свој живот и тако пониште обележеност коренима. Од школских до ратних дана, њиховим животима управљају породични циљеви, недосегнуте жеље и амбиције родитеља, различите због разлика у пореклу и статусу, док ће од рата надаље њиховим животима управљати случај, те до самог краја неће стећи прилику да живе по сопственом избору.

ТЕЛЕСНЕ И УМНЕ ЧЕЖЊЕ

НЕДОСЕГНУТА СРЕЋА У ЉУБАВИ

Потреба за љубављу као испуњењем и избављењем од животних мука представља мотив готово свих дела Александра Тишме. У његовим романима ликови трагају за остварењем блискости, за остварењем партнерске везе у којој ће се осетити слободно и заштићено, у којој ће моћи да буду оно што заиста јесу и да – као такви, своји – неке коначно припадну. Ипак, судбина је одредила да остану сами, несхваћени, отуђени од свих, па и од своје најближе околине, често употребљени, па одбачени. Усамљенички живот карактеристичан је за све ликове, подједнако мучан за оне који животаре своје дане без игде икога, као и за оне који поред себе имају брачне другове и децу, јер за ту породицу остају странци, неспособни да с њом остваре суштинску блискост и разумевање. Усамљеност и неприлагођеност јесу последица, пре свега, њиховог порекла, компликованих породичних односа, криве спојености, али и друштвених околности и захтева средине у којој живе.

Свим ликовима романа *Употреба човека* управља потреба за љубављу, дефинисана потребом за физичком присношћу. Љубавна срећа, припадање другом бићу, брак из љубави, све је то идеал коме се тежи, али нико то не успева да оствари. „Сви су изложени драматичним проверама свог емотивног и етичког идентитета, проверама у којима се заправо само може потврдити али не и отклонити или умањити њихова унутрашња неоствареност, њихова отуђеност и самоћа и никад до краја испуњена потреба за физичком присношћу и узајамним разумевањем с другим особама, односно са потпунијом комуникацијом са њима.” (Недић 2005: 35)

Говорили смо већ поводом романа *Књига о Бламу*, као и ауторовог *Дневника*, да Тишма у први план истиче еротску страну личности, везу двоје људи остварену не вербално, него физичким путем, јер је телесни склад круна односа који прижељкује, а остаје неуслешен, распаљених чула и хладног срца. Та никада неиспуњена потреба за физичком присношћу уочљива је и код већине ликова у роману *Употреба човека*, она их битно одређује и управља њиховим животима. Ликови Тишминих романа чезну за хармонијом телесних додира, за слашћу физичког контакта, који, по њиховом дубоком

уверењу, настаје као последица препознавања две особе. Телесна наслада доживљава се као природна, логична веза успостављена душевним путем, као последица те везе. Јунаци ових романа – од Мирослава Блама, преко Госпођице и Роберта Кронера, све до Вере и Средоја – нису способни да остваре зрелу и дубоку везу. Унесрећени животним околностима и *кривом* генетиком, они не могу да се некоме до краја предају и тако достигну ту пуноћу односа за којом чезну. Неретко, њихови избори партнера су погрешни, осуђени на патњу и страдање, па и с те стране могу бити схваћени као својеврсно саботирање сопствене среће.

Зато, упоредо с душевним немирима, Александар Тишма у својим делима бави се еротским фантазијама (то су заправо делови једне целине), које су само још једна потврда сензуалне хендикепираности јунака и истичу трагичну неоствареност њиховог бића. Међутим, они су истинољубиви, као и аутор сâм, па тако и свесни своје неостварености – код њих нема зававања.

Брачни промашај Роберта Кронера

Живот угледног, имућног интелектуалца Роберта Кронера одређен је његовим пореклом, васпитањем, али и односом према женама. Несвакидашња одлука да склопи мешовити брак и тим избором први пут (и једини) у животу покаже одлучност, била је проблематична из неколико разлога. Његова супруга Реза као мала била је дете-служавка у њиховој кући, где су хришћани увек држани на одстојању или су били само слуге. После низа година, Роберт ју је срео у предстаничној крчми у Врбасу, сазрелу, путену, веселу и распусну, њоме се занео и од тада к њој стално одлазио све док се није њом оженио. Њему, Јеврејину, одраслом у строгој дисциплини, без много радости, душу греје управо оваква, слободна жена, распусна, лакомислена, лепршава у својој неоптерећености. Зарицао се да ће је оставити, гадио се себе самог, али није вредело. Знао је да би требало да се ожени неком подобном Јеврејком, али га је узбуђивала и веселила само помисао на Резу, на забрањено, на слободно и неоптерећно биће, толико различито од њега. Одлуком да се ипак ожени њоме, унео је раздор у породицу, а свој живот осудио на муку, трпљење и самоћу. Понизио је и себе и мајку, у кућу унео неслогу, свађу и горчину, јер међу њима двома није могло бити среће. Осим тога, мајка и супруга су од раније биле у завади, јер је

Реза као девојка отерана из службе, из њихове куће (понижена, кажњена, сиромашна, овим чином готово гурнута у порок), да би се у њу данас вратила у великом стилу, удајом за сина јединца. Чином венчања, Резина освета је постала потпуна, а њен будући живот обећавао је стабилност, углед и материјалну надокнаду за све пропуштено.

Међутим, већ ова одлука Роберта Кронера указује на његове непромишљене и погрешне изборе који имају кобне последице. Од кад се удала и код њих преселила, Реза се променила и изгубила ону природност и лакомисленост, путеност и страст, оно једино што је код ње Роберт волео. Постала је одговорна и озбиљна, нарочито према трудноћи, а потом и према сину Герхарду, како каже Тишма, *тиранину од рођења*. Реза је у својој практичној и једноставној свести добро разумела каква јој се прилика пружа удајом и одлично ју је искористила. Схватила је да је с њеним пређашњим, патничким и понижавајућим животом свршено, да је дошао њен тренутак који је без премишљања уграбила. Тако, убрзо након женидбе, уместо трајно задовољене страсти, Робер Кронер остаје сам, поражен, без снаге, без жене у постели, и то жене до које је муком дошао, жртвујући достојанство, породичне односе и миран сан. Зато посећује јавну кућу Олге Херцфелд, окретне Јеврејке, с којом негује и необично пријатељство. Они су повремене љубавници, али пре свега добри саговорници који, у тами њене куће, отворено износе своје чежње и страхове, проналазећи, тако прикривени, једно у другом утеху. То је и једина прилика у којој Кронер вербализује своје муке, али је и ова врста блискости ограничена уздржаношћу, полумраком, забрањеним односима. Ниједан однос није до краја отворен, чист, једноставан.

Еротске чежње и недосегнутост љубавних фантазија карактеристични су за већину ликова у роману. Ти нагони су толико јаки да умногоме одређују и усмеравају њихову судбину, дају јој најчешће нежељен правац који води у суноврат, самоћу, смрт. Однос између Роберта и Резе подсећа на једнако празан и отуђен живот Јање и Мирослава Блама, с том разликом што су Кронерове жртве неупоредиво веће. Све остало, друштвене, етничке, религијске, образовне разлике које постоје међу овим партнерима, исте су, упозоравајуће, али недовољне да код мушких ликова мало стишају и уразуме жељу да им баш та, страсна и распусна жена унесе топлину и растерети коренима уоквирен живот.

Средоје Лазукић – неугољена страст

Животом Средоја Лазукића као да највише управљају еротски пориви. У предратним, ратним и послератним временима, о којима у роману сазнајемо, он највише води рачуна о томе да задовољи своје изражене потребе за телесним задовољством. Док други гину, ратују, скривају се и страхују, Средоје слободно лута градом, схватајући да су ове несрећне године најбоља прилика да оставари своје фантазије, да је цео свет постао „парилиште”, да су нестале све препреке и баријере које су му у норманим околностима отежавале живот. У свету у коме више не важе морална правила, отвара се прилика да Средоје живи пуном плућима, по својој вољи.

Од ране младости, као младић снажних сексуалних апетита, посећивао је јавну кућу, са жељом да задовољи своје нагоне, али и да побегне од учмале, досадне, малограђанске новосадске средине. Њега нервира, чак изазива и раздражује то што се девојке које среће претварају да тај сексуални део њиховог бића не постоји, што се стиде, или још горе, снебивају, не дозвољавају телесне додире, већ их, из њему несхватљивих разлога, одбијају с грчевитом упорношћу. То сматра, у најмању руку, лицемерним и „коначно га је то лицемерство гурнуло у мржњу. Више није могао замислити свој однос према жени другачије него сламање, насилно, њеног лицемерства.” (Тишма 1980:45) С временом, развија „мучитељску машту” и ноћима сањари о привлачним женама које он, сада као моћан човек, потчињава својој вољи. Тако је Средоје, још од младићких дана маштом распаљен, а телесно незадовољен, постао сталан посетилац проститутки. Са својих шеснаест година, први пут купује телесно задовољство, након чега осећа олакшање, али и постаје роб кућа за састанке, роб спајања, сједињавања, које са собом носи истовремено и олакшање и још дубљу празнину. Тај снажни нагон распаљује тело и машту, тера на акцију, на задовољење порива, али одмах потом доноси разочарање, јер телесни додире лишени љубави не доносе дуготрајну утеху. „Оно је, разуме се, носило у своме дну и разочарање. Хладне прсте, хладно крило, хладне кревете, грубе речи, журбу. Или немарност, гнев. Али увек и очекивање од следећег спајања, од следеће жене, која ће га, неким чудом, можда, примити покорно и усхићено, миомирисно чисто припремљена баш за његов долазак.” (Тишма 1980: 48)

Средоје осећа еротску привлачност и према Вери у којој још од школских дана, младићком интуицијом, препознаје спутану сексуалност, усмерену на то да у сексуалном чину буде жртва. У том смислу, индикативна је сцена у којој се Вера, још као ученица, нашла на мети грудвања неколицине дечака, док Средоје догађај из прикрајка посматра, запажајући сву њену раскошну лепоту. Након грудвања, дечаки ће – један по један – прилазити да је снажно и бучно пољубе, што Средоје задивљено гледа и тај приказ дуге памти. Сцена снежних играрија најављује будући Верин живот и њену судбину жртве, преживеле управо захваљујући лепоти и телесној снази, поново стављених на уживање другим, старијим и далеко грубљим мушкарцима, који ће се над њом иживљавати, истовремено (на тај начин) спасавајући јој голи живот.

Предодређеност телом и пореклом – Вера Кронер

Физичка лепота и заводљивост Вере Кронер, наслеђена од мајке, усмераваће њен живот у правцу битно другачијем од оног о ком је сањала. Иако је од раног детињства болно свесна своје посебности, своје другости која је последица дуализма одређеног пореклом, већ у девојачким данима постаје свесна и своје привлачности, као и утиска које оставља на друге. Запазила је да поседује оне атрибуте помоћу којих је мушкарцима лако управљати, не схватајући одмах да ће је ти атрибути спасти сигурне смрти и одредити јој даљи живот, по моделу који је у логору научила.

У роману се често истиче Верна чулна лепота, наглашена и набујала као последица полног сазревања, али и сталне жеље да се претвори у тело без идентитета. Ту путеност још у школским данима, с чежњом, уочава Средоје Лазукић, потом Сеп Ленарт, са извесном нелагодом и сам Верин отац, с похотом његове комшије и пријатељи. Напоследку, та лепота ће јој спасти голи живот, јер је примећују и логорашки управници. Након повратка из логора, то исто тело, дотрајало и измучено, али ипак привлачно, обезбедиће јој даљи живот и означити продужетак њеног ратног живљења у употребљеном телу и с неспокојном душом, пораженом немогућношћу да икада досегне срећу.

Милинко Божић – господар знања

Насупрот распаљеним страстима, душевном хаосу, неморалу, стоји ред и дисциплина Милинка Божића. Његова исправност и честито васпитање (обележено одрицањем и скромношћу), нагнало га је да стекне уверење да се вредним радом и с пуно труда може постићи све. Физичка спремност, уредност, бели зуби, добре оцене, па и љубав Вере Кронер били су само потврда таквог уверења. У мајци, за разлику од осталих ликова, имао је не само подршку, већ и истинског савезника и најбољег пријатеља, упориште у уверењу да врлина побеђује зло. С друге стране, отац му је био прек и неостварен човек, алкохоличар, насилник и, на крају, самоубица. Смрт оца није пореметила путање и циљеве мајке и сина, напротив, донела им је својеврсно олакшање.

Тишма нам у више наврата описује Милинкову жељу за учењем, марљивост у раду, истрајно интересовање за књигу, генерално опредељење за пут знања и науке, који би требало да му обезбеди пристојан живот достојан човека. „Осећао се господарем времена и преко њега господарем знања, а како је веровао да знање отвара врата свакој тежњи за бољитком, осећао се и господарем своје судбине. То осећање развило је у њему сигурност која је пленила; никад није журио, увек је у сваког гледао смирено, насмешеним кестењастим очима, у школи одговарао прибрано али ненаметљиво, знајући да има начина и времена напретек да покаже своје способности, па су га наставници ценили, а другови га ипак нису мрзели.” (Тишма 1980: 52) Са Средојем се почео дружити баш поводом знања, па пошто је његов имућнији друг био осредњи ученик, он је пристао да га подучава, не би ли у његовој кући могао да се изблиза диви књигама, нарочито енциклопедијама, схватајући да садрже све знање, изречено баш онако како њему одговара. Јасно и без ичег сувишног. Од свог скромног џепарца штеди, али не да би трошио у јавној кући, већ да би купио „Велики Минервин лексикон општег знања”. Дружење са Средојем наставља се – на обострано задовољство; чини се да би они готово волели да замене улоге, да чежњиво, али с различитим мотивима и побудама, гледају на живот оног другог. Радозналост Средоју одговара живот у дворишним становима где се увек нешто дешава и где осећа већу удобност и слободу, далеку од извештачене, хладне новосадске господштине, док Милинко тежи хладноћи и тишини његове виле на Лиману у којој би на миру могао да ужива у књигама.

СЕП ЛЕНАРТ – ИСПРАНИ УМ

У лику Сеп Ленарта препознајемо профил човека који се лако обавезује на мржњу и истребљење, профил човека који нема никакве јасне вредности, који не цени ни своју породицу, нити друге људе, који је, поведен ситним личним интересима, у својој ограничености, спреман на најбезумнија дела. Вођен ниским самопоштовањем, подстакнут сиромаштвом и усамљеношћу, Сеп означава тип поводљиве особе, склоне лакој обмани и ватреном ширењу опасних идеја, као и њиховом савесном спровођењу.

Сеп Ленарт, рођени брат Резе Кронер, млади есесовац, дете са села жељно свега, спремно је и одано примио немачку представу о Јеврејима као нижој раси, охрабрен сећањем да је код једног Јеврејина и сам радио, уз лоше услове и честе шамаре. У својој мржњом замагљеној свести, Сеп заборавља да је његова сестра удата за Јеврејина, да су њена деца полујевреји. Чак ни у оним тренуцима када у тој породици наиђе на гостопримство и одигра извесну улогу у васпитавању Резиног сина мезимца, он нема никакву одговорност према изговореним речима. Не, Сеп Ленарт није ничега свестан, он у свом ограниченом уму једино види сопствени положај и трпљење, налазећи у антисемитизму излаз за личне фрустрације, неспособност и лењост.

Он само очајнички жели да буде негде важан, да се уздигне у средини која му делује хладно и неприступачно; и он жели да се уклопи, да негде припада, али своје место не налази. Зато све чешће одлази у кафане, опија се, а при повратку кући, у њему – онако усамљеном и несрећном – нараста бес и немоћ. Посебну мржњу развија према граду и његовим становницима, онима који су га одбили, којима завиди, и пред којима се он, такав, и поред моћне војничке униформе, осећа малим и ништавним. „Имао је нелагодно предосећање да ће градови преживети убијање, да ће, ма колико се њихових становника ставило пред митраљез, или смирило метком у потиљак, сутра, кад војска заврши крвави и заморни посао, остати још увек довољно живих да се у тим кућама поново разбашкаре, да спавају, да ложе, да кувају и перу и спремају, да чине све оне нератничке ствари које одвлаче животне снаге од похода ка победи. Осећао је нестрпљиву потребу да убија, руке којима је махао поред себе корачајући трзале су се жељне да се стисну око нечијег врата, кажипрст му је подрхтавао тражећи отпор обарача који би повукао. Али ту он није смео

пуцати.” (Тишма 1980: 75) За Тишму су важна национална одређења и друштвени положај, јер сви ликови носе терет сопственог порекла, етничког или социјалног. Стога, аутор покушава да разуме све оне аспекте живота који су појединца довели у тренутни положај, најчешће безизлазан.

Тишма не генерализује, он посматра, анализира и суочава читаоце са истином до које је дошао. Лик Сепе Ленарта нам нуди једно од објашњења како је и из којих разлога неко пристао на убијање, и више од тога, како се та идеологија злочина, погубљења, истребљења укоренила у људском уму и постала опсесиван циљ ка ком се иде. Један од главних разлога лежи у сиромаштву и тешким условима живота, који су увек покретач радикалних потеза и оштрих заокрета, нарочито код младог човека који тек тражи своје место у свету. И када се неимаштина споји са одређеним склопом личности, погодним за манипулацију, жељним доказивања и освете, тада настаје особа која пристаје на убијање других, не би ли тим чином потврдио своју битност, своје опредељење и сврху, сматрајући да доприноси некој идеји.

Несигуран и слаб, начет пићем, Сеп би долазио у собу Роберта Кронера, јединог будног укућанина, да макар с њим поразговара, да га макар он послуша, иако у тим ноћним сусретима обојица осећају нелагоду. Код Сепе, Кронерова радна соба, у којој доминирају књиге, ред, смисао, господство, још више побуђује осећај немоћи и безвредности. У том пијаном говору, он заборавља да разговара са зетом Јеврејином (или пак не заборавља) и препричава му полако и с доста детаља сцене масакра, етничког чишћења, сцене крваве и страшне, испраћене махнитим браћењем идеје која је до погрома довела. „Јеврејска хидра у лику трговца Соломона Хајима била се омотала око момка Сепе, да га сможди и повуче у кал робовања богу Мамону, прљавом богу новца, Вол-стрита, Јерусалима, рабиновом богу. Али с неба је сишао гениј германства, плави анђео хришћанске чистоте да спасе момка Сепе. Он му је дао пушку у руку и рекао: Убиј! Као што Свето писмо каже: Око за око, зуб за зуб. За сваког гладног Немца, за сваку Немицу коју је оскрнавио рутави Јеврејин, стотину јеврејских и большевичких глава, стотину њихових госпођица у наше војничке кревете! Хајде, момче Сепе, пробуди се, узбуна је. Обуци своју униформу, узми своју пушку, изађи у строј, укрцај се у камион и хајде ван

града, тамо где је ископана рака, рака као цела ова кућа велика, копало ју је сто и тридесет младих Јевреја цео дан до поноћи, а сад ти младићи клече на рубу јаме, рефлектори са свих страна блеште у њих и преко црне јаме у дубини, ми излазимо из камиона и спуштамо се према јами, у реду, за леђа онима што клече, пада команда и ми пунимо пушке, пада команда и ми их прислањамо на потиљке младића, ми пуцамо и они се без гласа строваљују у јаму. Ми репетирамо пушке а дотле на светлост рефлектора излазе нове стотине Јевреја, Јеврејки, малих Јеврејчића, и полако иду испред нас, као ланац кад се провлачи кроз прсте, они иду а ми репетирамо, чекамо ко ће коме допасти, то је лутрија, може ти допасти старац који мрмља молитву, може какав млад човек напете снаге као рис, може дивна жена, дивна девојка, меко мрко месо као печеница, може детешце које још ништа не зна и виче ти: чико, чико! драги чико, немој! Но ти пуцаш свеједно, било ко да је, ти осећаш трзај тог живота, те смрти, ти осећаш да сваким метком скидаш по једног гада, прљавштину, са лица земље, да чистиш земљу од те гамади, тих масних чепова покварености, тих гмизаваца, превејанаца, који су хтели да Немце увуку у своју мрачну игру скрнављења расе и службе голом материјализму. Али њих је бескрајно много, шогоре, њих је бескрајно много, Схватате ли како је то кад је нечег бескрајно много, сувише, сувише? Макар и нечег доброг, што усвајате свим срцем? Схватате ли како је то кад доброг, здравог јела има превише и оно вам легне на стомак, не, на срце вам легне, на дисање, на очи испод капака. Тако вам је то кад убијате целу ноћ. Кнак-кнак. Метак у потиљак. Прво стојећи. Онда морате чучнути због умора у ногама па тражите да и они чучну. Онда почну руке да вам се тресу. Осећате да неће никада бити краја том месу које пристиже до јаме, пролази испред вас као ланац, звецкајући костима, ђоновима, уздисајима, док не стане пред цев пушке онај који вам је намењен. Пуцате, и други пуцају, па при ватри из пушака видите како се доле у јами мичу она тела. Не знате да ли вам се тако чини или је то истина, нису дотучена, нису добро убијена, и сад ће измилети, провириће из јаме, под сјај рефлектора, најпре њихови прсти, шаке, па ће се помолити крвава лица, потисак руку избациће на површину њихове трупове, коленом ће упрети о руб јаме и четвороношке као гуштери испузати из ње. Шта ћете онда? Од страха, пуцате у јаму, па не чекајући да се ланац, ред, успостави, пуцате у првог пред собом на рубу јаме, онда пуцате не бирајући у све што видите да је од њиховог, гадовског, соја, што је доведено да буде убијено. Али томе нема краја, схватате, томе нема краја, и кад вас у

освит зоре камион повезе назад у град, ви видите оне куће и стрепите да су оне и даље пуне гамади и да их једноставно никад нећете моћи истребити.’ Гледао је у Кронера молећиво, надајући се од њега утехе. Надајући се да ће овај рећи: ’Ну, не, ти се вараш’ (јер он је Сепу, ког је упознао као дечкића, говорио ти), ’они ће једног дана бити истребљени.’ Међутим, Кронер га је гледао немо, с крупним грашкама зноја нанизаним испод руба тамне глатке црне косе широм испупченог чела, као трновим венцем. Кронер је дахтао, скоро стењао. Прича која се пред њим одмотавала била је за њега кошмар, привиђење лудака.” (Тишма 1980: 78/79/80)

Кроз језовиту, страсно проживљену Сепову исповест, схватамо ко се, како и због чега загрејао за идеју убијања, истребљења, одакле почиње и докле досеже њихово размишљање о догађајима у којима учествују; на који начин се у том ограниченом, а исцрпљеном уму формира кривац за све његове боли, понижења, увреде и животне промашаје. Затрован фашисоидном идејом, подржаном лудачким бесом који према свему осећа, Сеп је извршавао наређења, убијао, стрељао целу ноћ, предано и педантно, али схватамо да ни у том пражњењу није пронашао задовољство, да је зло које га је покренуло само почетак, оно се развија и расте и велича се у претњи да уништи све, баш све пред собом. И не само то, оно се даље шири као зараза која се масовно преноси. Зло тако постаје само себи сврха јер не води никаквом разрешењу, али постаје потреба, нужда кроз коју се постоји.

У овим мучним ноћним дијалозима, једним од најтежих сцена у читавом роману, Тишма обраћа подједнаку пажњу на слушаоца, огољавајући његова психолошка стања и реакције. Потресна је улога занемелог саговорника, Кронера, који ужаснут и преплашен, жели још да чује, наставља да пропитује убицу о ужасима који се чине и тек сад схвата све. Јасно уочава кошмарне слике које се дешавају, схвата да је свет полудео, а да то лудило најављује управо Сеп. Престрављен, он исправно закључује да све испричано чека њега и његову породицу, те размишља о могућим решењима, али убрзо с резигнацијом посустаје, схватајући да је једини делотворан одговор оружани отпор, да је одмазда једино решење, а он, такав какав је, сатаквим менталним склопом, образовањем, пореклом и васпитањем, није способан да убија. Ипак, све испричано у њему рађа неки вид мржње, али мржње уперене према себи самом и сопственој раси, мржње што је неспособан да спаси

породицу, што је неприпремљен за догађаје, за ово зло које ужаснут препознаје иако се с њим први пут сусреће. „Сад се у њему будио презир према том народу који, попут њега појединца, цепти пред искушењем пиштоља кад га треба истргнути из футроле и испразнити у непријатељева прса, који неће то искушење умети да прихвати, неће бити способан да истргне оружје и да убије, као што он сад то није у стању. Смрдљива, страшљива гамад! Сиктао је у себи на рачун народа коме припада, речима Сепе Ленарта, смрдљива страшљива гамад која не заслужује друго него убијање, јер не уме да убија.” (Тишма 1980: 81)

ПОРАЖЕНО ЗНАЊЕ – КРОНЕР И БОЖИЋ

У тешким и усамљеничким временима, када се распадају све, ионако ослабљене, породичне и моралне вредности, Кронер налази јединог саговорника, готово савезника у Милинку Божићу. Њих двојица као да су један у другом пронашли утеху, један оца ког није имао, а други сина с којим блискост није остварио. Повезује их сличан склоп личности, склоност ка књигама, науци, енциклопедијском знању, педантерија и хуманистичка визија света, настала као последица доброг образовања.

Кронеров однос према сопственој деци врло је комплексан, а његова улога у васпитавању – пасивна и бледа. Вера му је далека и неприступачна, увек одсутна, на неки чудан начин, с необичним изразом лица који га подсећа на изразе жена које је сретао у кући Олге Херцфелд. То га ужасава, те се ћерке клони. Са сином је био у непрекидном сукобу. Герхард није имао ништа налик њему, више је сличио ујаку, прек и нагао, с подсмехом је коментарисао мирна решења Роберта Кронера, као и она изречена преко радија која са оцем сваке вечери слуша.

Упркос свим турбулентним породичним односима, за младог момка попут Милинка Божића кућа Кронерових је простор мира и науке и он се радује сусретима с Вером, као и оним с њеним оцем. Док га са Вером повезују само младалачке симпатије, с њеним оцем остварује нешто много дубље, суштаственије, оно што од свог оца није могао добити: љубав према књизи, познавање страних језика, уверење да се знање стално мора ширити и обнављати, темељност, систематичност, стрпљење. Верин отац га информише о свету књига, лексикона, за које је Милинко нарочито заинтересован, и показује му на који начин може да дође до разних проспеката и поруџбеница. С немачким и немачко-јеврејским писцима Кронер га упознаје с великом свечаношћу, те се чини да се центар немачке културе и највеће поверење у немачки систем и стабилност ума налази баш у кући Роберта Кронера. У књигама траже објашњења и налазе утеху, испоставиће се – смешну и наивну, али они су у целом роману једини пацифисти и хуманисти, због своје културе, због образовања које их је научило толеранцији, миру, поштовању себе и других, због веровања у поредак, у правду, у живот. Због тога, њихова судбина је још страшнија.

Вихор рата немилосрдно разбија све везе и односе – и љубавне, и пријатељске, и породичне. Читав град је у хаосу, читав свет је полудео, а као да се то најбоље види у породици Кронер. „Након изненадне Герхардове смрти, у кући Кронерових завладао је мук, престали су и разговори о књигама у соби Роберта Кронера. Књиге, што су их агенти разбацали приликом претреса, биле су враћене у ормане, али их одатле више нико није узимао. Оно што се последњих месеци пред њима десило противречило је њиховом слову и духу, и оне су постале што и јесу, ако их не отвара и не тумачи поверење: хартија, ствари. Гледале су, својим лепим повезима и натписима, без израза на људе који су се под њима још кретали, да би, ускоро, били испод њихових погледа изведени, избачени из својих лежишта и испретурани, као и оне што су биле једном заувек.” (Тишма 1980: 121/122)

Највернији читалац, поштовалац и чувар немачке библиотеке управо је Јеврејин, Роберт Кронер, који чита књиге *с поверењем*. Његова библиотека, међутим, уништена је историјским догађајима, не материјално, него суштински, претворила се у библиотеку коју нема ко да користи и да разуме, остала је, дакле, без своје сврхе и деловања. Отуђен од жене, од мајке, од деце, Кронер је годинама утеху и поверење проналазио само у књигама које му нуде ослонац и повод да истраје, али сада, као да од њих доживљава највеће разочарење, готово издају. Јер сво знање неће помоћи Кронеру да се приреми за догађаје, нити да их предосети. Тишма приказује време у коме престају да важе сва морална и логичка правила, време у коме доминира зло, пробуђено, разгоропађено, спремно да све пред собом уништи. У том времену, у таквој констелацији нема места за уман свет, јер не постоји књига која може да припреми на најбезумније злочине лишене морала и разума на којима литература почива. Сва Кронерова уверења пала су у воду, сви разговори с Милинком сада се показују као смешни и бесмислени, недорасли тренутку у ком се затекао. Зато, умире разочарано, без вере и снаге, без аргумента који би га приволео да се за живот бори.

Кронер је скончао пасивно, како је и живео; побеђен много пре него што му је живот одузет, увиђајући пропаст својих целокупних уверења, сматра да нема више у име чега да живи. Зато је пропустио да склони породицу на сигурно, пустио је да му син страда, да он са старом мајком и ћерком буде одведен у логор, па је потом спустио своје

тело на блатњаво логорашко тле, да на њему буде и званично окончан његов живот, једним хицем лишеним било каквог даљег размишљања.

Милинко Божић је „симбол неког ко је заслепљен вером у знање и рационалност” ... „он је тај који се диви немачким лексиконима и купује их у новосадској немачкој књижари за време окупације, као да је, по речима Вере Кронер, у њима спас, као да оне могу ослободити батина, псовки, плувања, убијања.” (Гвозден 2005:87) Божић се руководи наученим моделом опстајања који се, до сада, увек показивао успешним. Труд и знање, марљивост и педантност, принципи којима се руководи, омогућили су му напредак на друштвеној лествици и донели сатисфакцију за сву уложену енергију. Међутим, ова правила важе само у околностима и друштву које почива на разумним и моралним критеријумима, који у рату изненада, без претходне најаве, постају неупотребљиви. Таман када је осмислио свој живот и дошао у године у којима може да ужива у благодетима свог напорног рада, Милинко Божић бива болно поражен.

Сву неправду и страдање Кронерових, али и других новосадских породица, посматра Милинко Божић, схватајући да се нешто мора предузети. Њему то налаже савест, његово честито васпитање и убеђења која је читајући и учећи само учврстио. Ипак, он је противник насиља и зна да ће зато бити први који страда уколико се сам пријави у војску, јер у њу иде невољно. Па, опет, осећај одговорности према себи и према другима нагони га да нешто учини. Зато се као добровољац пријављује и одлази на фронт да да свој допринос борби против безумља, икао је у миру своје собе можда могао дочекати и крај рата, а с њим, ко зна, можда и ревалоризацију својих уверења. На фронт није понео ништа, ни одело за преобуку, нити књигу; знао је да иде директно у смрт, зато што иде против својих начела због којих ће и страдати, јер их је изневерио, као што их је изневерило цело човечанство.

Милинко Божић ће скончати свој живот као нико и ништа, без имена и идентитета, у болници за незнане војнике (Sauerkaämmermunde), о чему нас Тишма одмах на почетку романа обавештава. Након свих племенитих настојања, он је ускраћен и за именовање. Његова вера у људе и воља да им помогне коштале су га живота, чак га, неименованог,

отеравши у заборав. Док му убризгавају инјекцију, он размишља да ли је требало уопште да се труди да сазна нешто, јер – мада је човеку је у природи да осваја знање – сада он не зна више ништа. „Наиме, Божић верује у свет док га не упозна. Када види сва његова лица, претворен у тешког инвалида, остаће му само патња. Слика Милинка Божића у болници за безимене војнике представља потпуни пораз виталистичких сила живота, слом једне људске енергије и заоштрен израз беспомоћности.” (Божовић 2005:174)

Оваквим епилогом, аутор указује на непоправљив ударац који је нанет људскости, наглашава антрополошки песимизам заснован на начелу да је човек притајена звер, да је живот апсурдан и бесциљан. Милинково страдање проблематизује постојање цивилизованих начела у свету огрезлом у безумном, животињском страдању. Његово садашње, ратом убогаљено тело, сведеност на ум, на размишљање без телесних моћи, без функција и снаге, јесте сведеност на промишљање неспособно за деловање. То нам Александар Тишма недвосмислено поручује да су они мислећи, они који дубоко верују у разум и људски поредак, недорасли животињским нагонима против којих устају, јер устају својим оружјем – умом, недовољним, неспремним за ову неправедну борбу, а камоли за победу у свету логора и геноцида.

Од Божића је преостао само ум, само мисао слободна да лута, да вага и проверава валидност својих уверења. Све остало његово неупотребљиво је, уништено, сведено на беспомоћно. Без ногу и руку, без очињег вида, без способности говора, он лежи у болници, као биљка, осуђен на тренутне пословне додире које му пружају медицинске сестре одржавајући га у животу, и осуђен је на промишљања, размишљања, на ненарушену (једино поштеђену) памет. Будући да је Милинко у ту памет највише веровао, у њу се уздао, она му је и сачувана да би могао сопствена сазнања да преиспита, с могућношћу да их анализира до смрти. Некадашњи поклоник Гетеа, Шилера, Цвајга, Хајнеа, енциклопедија, речника, сада је само тело које други хране и поје, коме свест тек повремено блесне. А када се сети да је некада ходао, говорио, волео, живео, њега обузме само унутрашњи урлик, јер то је једино што има.

Као и до сада, Тишма јасно износи проблем и притом поентира. Поглавље у коме се сламају све оне вредности у које су, посредством знања и образовања, посредством литературе, веровали Роберт Кронер и Милинко Божић, јесте кључно за разумевање проблема и тражење одговора на питање у чему лежи спас, како се заштити од надоласећег зла. Свакодневица противречи духу књиге, у то сумње нема, о томе сведоче болно прегажена уверења наших јунака, али то свакако не значи да аутор одустаје од идеје да баш у знању лежи спас. Јер упркос тренутном поразу здравог разума пред надоласећим невољама, литература има капацитете да дугорочно помогне у трагању за одговорима на питања која муче савремени свет, да указује на проблеме и – трагајући за истином – помогне да овај свет буде боље место за живот. Сваки појединачан литерарни напор може значити пут ка мирнијој будућности уколико су његове намере истините.

МОЖЕ ЛИ СЕ ПОБЕЋИ ОД СЕБЕ?

(РЕЗА. ГЕРХАРД)

Тешко и трудбеничко одрастање Резе Кронер, служење у богатим јеврејским кућама, праћено понижавањем и оптужбама, оставило је великог трага на формирање њене личности. Живот ју је научио да се мора сналазити, да је препуштена сама себи, па је стекла импресивну способност да кроз живот плива – упркос бројним недаћама. Томе много доприноси и њена једноставна, практична природа, неоптерећена чврстим моралним нормама. Након што је, још као девојка, остала без посла, она преживљава сналазећи се у предстаничној крчми, учећи још једну лекцију живота, ону за њу најважнију. У том простору пуном алкохола и дима, грубости и пијанства, Реза схвата да извор даљег успеха лежи управо у њеном заводљивом телу, у шарму, којим се мушкарцима лако може манипулисати. Зато то тело нуди на погледе, на додире, на притајене уздахе, па и на задовољство Роберту Кронеру. Добра рачуница и манипулација телесним довела ју је поново у кућу Кронерових, овај пут као званичну супругу сина јединца. Ту се ствари значајно мењају, нарочито за Роберта Кронера, јер је Реза, преселивши се у њихову кућу, изгубила сву лакомисленост и необавезност – која јој више није била потребна; можда зато што је и сама постала задојена синдромом породице, која је – као и свака друга јеврејска породица – живела своју судбину и носила „нанос одговорности која притискује народ чија је главна брига да преживи”. (Тишма 2001: 196)

Током окупације, госпођа Кронер, Реза, о спољашњим приликама зна тек толико колико се оне односе на њеног сина мезимца, за ког је од његовог рођења патолошки везана. Ништа друго је не занима. Осим тога, за јеврејство не мари, а Сепова посета ју је потсетила на тешке дане када су обоје служили богатим Јеврејима, које би и она, без размишљања, осудила да је питају. Међутим, Реза је своју личну освету обезбедила паметном удајом за Јеврејина, чиме је трајно унела раздор у кућу, осветила се бившој газдарици, а себи осигурала благостање и друштвени статус. Своју децу није сматрала Јеврејима, иако су они то званично били. С Вером нема никакав однос, за њу не налази разумевање и бригу, остаје јој далека, страна, чак и након рата када стичу прилику да обнове породичне односе и приближе се једна другој.

Практичност и једноставност обезбедили су Рези Кронер да се из окупације спаси, започне нови живот у Немачкој, поново у некој крчми, као своја, распусна, необуздана, припроста. Сва она привидна господственост – коју је помало у кући првог супруга примила и на себе – с лакоћом је нестала, као и цела њена прошлост које се одрекла. Јер након што је остала без сина јединца, она за ту прошлост није марила. Вера, њена ћерка која је преживела логор, толико заправо личи на очеву страну, да јој остаје потпуно непозната, те она не проналази разумевање за њену душевну патњу.

Герхард Кронер налик је Сепу Ленарту, и по мајчиној линији, енергичан, борбен, склон омаловажавању, бучном изношењу ставова, брзим решењима. Од самог рођења, показује се као свој, тиранин и манипулатор. Он, једнако као и отац, сматра да су Јевреји недорасли, неспособни да се у овом тренутку бране, али – за разлику од оца – он своје ставове износи гласно. Противно породичним навикама и традицији, спреман је да се за своје ставове бори, не само речју, већ оружјем. Без икаквог осећаја, без кронеровске одмерености, он се грубо и бахато подсмева прогнозама о скором свршетку рата. У бучним разговорима, Кронер сматра да се треба уздати у поредак, у војну силу, у Америку, њихово оружје и механизацију, док Герхард мисли да сваки појединац треба да се наоружа и удари на Немца. Својом бунтовном, младићком снагом, он се готово диви немачкој силини и ефикасности, док с презрењем говори о пасивном отпору и трагању за мирнијим решењем сукоба на које гледа као на срамни кукавичлук.

Презир према свему осредњем, кукавичком, оклевајућем, сврстава Герхарда у ред оних младих људи склоних брзом и лаком повођењу за идејом, заправо, најзахвалнијих за манипулације, јер су довољно стасали да могу да резонују ствари и буду питани за мишљење, али – усијаних глава – ипак су недорасли проналажењу најпаметнијег решења. (Осим тога, острашћеност, бес и идентификација с групом карактеристични су за тинејџере, што потврђује и судбина Естере Блам, Чутуре и Сепе Ленарта). Герхард – као наследник мајчиних особина – све отвореније и страсније изражава мржњу према пониженим Јеврејима, гадећи се њиховог кукавичлука и слабости. Он је полујеврејин званично, а наследник ујаковог темперамента и мајчине нарави – незванично, што у њему побуђује класни бес појачан енергијом младићких година. Његова идентификација са

целатом и презир према жртви још једном указује на проблематичан однос према пореклу, али и приклањање једној страни од две стране у оквиру којих је одрастао. „Што су Јевреји грубље били прогоњени, што су тежа понижавања доживљавали, то их је Герхард горче и отвореније презирао. Као да је у памћењу носио све предрасуде хришћана, а с друге стране својим припадањем јеврејству био ослобођен уздржавања и зазора, умео је да развуче подругљиво уста када би улицом прошла колона прашњавих цивила коју су два једва наоружана војника нагонила час у стројеви корак, час у кас, час их приморавала да запевају ову или ону, националистичку мађарску, често и антисемитску будницу. Подражавао је њихов невојнички ход, погрбљено држање, пућио је уста да би дочарао пуноћу њихових и дувао кроз нос да би га раширио и увећао. Као мало ко, нарочито сад када је исмевање подразумевало и стварну претњу и обесправљивање, гласно је говорио ’ти чивути’, ’је ли он чивут?’ или ’јеси ли чивут?’” (Тишма 1980: 102) Герхардом, најједном, сасвим отворено, док вођен ратним околностима напречац сазрева, почиње да управља мржња, уперена према сопственом пореклу, и он одлази међу партизане, да тобоже брани своје од непријатеља, али на начин којим потире везу са својим коренима.

Брзо су о њему почеле гласине да се шире, те он одлази у други крај града, онај сиромашнији, где га је одвео и с пријатељима упознао Милинко Божић. Тамо се, међу себи сличнима, одлично снашао, постао део организоване групе која планира напад на непријатеља, те је добио прилику да материјализује своје борбене идеје. „Припадање ударној групи попунило је у њему дотле зјапећу празнину, те је престао да било ког вређа или исмева; постао је озбиљан, одређен, скоро доброћудан.” (Тишма 1980: 105) Његова мржња је сада била каналисана, усмерена на извршење задатака, као што је за тренутак била каналисана Сепова мржња. Иако припадају другачијим, зараћеним странама, механизми који их покрећу јесу идентични и то је оно што Тишма жели да нагласи, указујући изнова на то да зло чучи у човеку, на свакој страни, да нема оне стране на којој оно може бити толерисано. Сва мржња, ма којој страни припадала, јесте део исте приче.

СТРАХ ОД РАЗЛИЧИТОСТИ ИЛИ ТЕЛО БЕЗ ИДЕНТИТЕТА (ВЕРА КРОНЕР)

Након свих испричаних прича у роману *Употреба човека*, јасно је да је најтежу судбину доживела Вера Кронер. Узроци њеног страдања се крију, пре свега, у пореклу, полујеврејском пореклу предодређеном на тешку судбину, али њено страдање појачано је и комплексним породичним односима и унутрашњим конфликтима. Од ране младости, Вери је потпуно јасно да нигде не припада, и да ће дуализам који носи у својим коренима бити за њу кобан. Њу, можда и више него друге, мучи јеврејски синдром, наслеђен од оца, осећање туђинства свуда, у својој земљи, кући, породици. Нигде се не осећа пријатно, неподношљиво је усамљена, ни са ким не може да оствари топлу везу, па ни са сопственом мајком. Ово осећање бескрајне празнине она прихвата с тугом, али га прихвата као чињеницу, као датост од које је немогуће умаћи. Вера нема илузију да ће некоме до краја припасти, али има слабашну наду да може негде побећи, склонити се, покушати да превари судбину која јој је намењена. Као што Роберт Кронер сања о Бечу као уточишту, и код Вере се јавља потреба за изгнанством, чежња за неким другим местом у ком би се могло побећи од себе у простор утехе и среће.

Осећање стрепње мучи је од када зна за себе, што у контексту турбулентних друштвено политичких околности од Вере ствара девојку високо развијене свести о томе ко је и где припада. Јасније него одрасли, она увиђа обележеност свог полујеврејског порекла и недвосмислено схвата да ће јој оно одредити судбину у правцу другачијем од оног о коме је маштала. Осим тога, она педантно, без уплива емоција, извештава о породичним односима и о нескладу који ту влада, док у свему што је окружује препознаје погрешан спој, фаталан по њу саму. Због тога је од младалачких дана одсутна, забринута, неспокојна, у жељи да побегне од себе саме, а тренуци мира за њу су права реткост.

У лику Вере Кронер Тишма је најдоследније приказао своје страхове присутне такође од младићких дана: страх од различитости, немоћност припадања, свест о сопственом пореклу о дуализму, о граничности, подвојености која се у свему крије, у језику (швапски/јидиш), вери (хришћанство/јудаизам), пореклу. Због тога, у читавом роману пратимо унутрашњи свет Вере Кронер, њене страхове, кристалисање њених слутњи, заједно са одрастањем, бежање од идентитета, и – на крају – помиреност са

судбином. Постоји ли могућност да се појединац, проистекао из таквог крила, једној страни приволи? Да ли је опредељење нужно за здравији, конкретнији живот? То је велико питање Тишминих дела за чијим одговором трага, нудећи и различите начине и односе према пореклу, приказане првенствено у лику Герхарда Кронера који такође показује мржњу према ономе што јесте и чему припада, идентификујући се са агресором, а изражавајући презир према сопственом народу.

Истинољубивост приповедача налаже то да читаоцима поступно открије на који начин су се развијала Верина размишљања и како је њена судбина текла баш у оном правцу о ком је са зебњом мислила. Зато, креће редом – од гимназијских дана када ова прича и почиње. На часовима немачког се Милинко и Вера, мало по мало, зближују. Стидљиво и постепено, они постају момак и девојка (иако ту праве блискости никада није било), док Средоје тада већ увелико посећује јавну кућу. Све описане везе, па и оне младалачке, остају хладне и празне. Некако у то време, почеле су и игранке на које сви заједно одлазе, и које су у Тишминим романима увек добра прилика да се усамљеници зближе с неким, да осете јединство, телесни склад, на крају – и саму припадност. То предавање музици, њеном ритму, успоставља се као чин највеће телесне блискости; то је начин на који су се срели Блам и Јања, које Тишма у свом *Дневнику* с радошћу описује, а које је и у роману *Употреба човека* краткотрајан пут до среће. Када се случајно Вера и Средоје нађу као плесни пар, они осећају јединство покрета, хармонију музике, склад телесних функција, неизговорену блискост, препознавање. Али сви ови осећаји нестају како музика утихне, јер она даје покриће, слободу да се појединац оголи, да се препусти и буде онај жељени, који се у свету тишине не може бити. Музика, као и уметност уопште, пружа те слатке тренутке утехе у којима се испољава оно за чиме јунаци Тишминих романа теже, оно о чему сањају, а што увек остаје недостижно.

„Веру је течај играња ослободио ограда које је дотле подизала између себе и других. Ни са ким се она није осећала једнаком, поготово једном, чак ни са својим братом, који је – једини од свих људи што их је познавала – представљао исту, по њеном осећању чудну и нескладну мешавину светова њеног оца и матере. Брат је ту мешавину осећао управо обрнуто: као посебну подобност, привилегију, а захваљујући том надмоћном

сознању и као радозналу потребу да се изједначује и с најразличитијим врстама људи.” (Тишма 1980: 61) Вера и брат, иако васпитавани у истом духу, (регистровани и васпитавани по договору као Јевреји), били су супротности. Герхарда је одушевљавала свака особеност, те јој се дивео, а затим ју је опонашао, док су Веру изразитости плашиле. Он је ишао у синагогу, знао све молитве напамет, имао пријатеље и био омиљен у комшилуку. Вера се туђила свега, свог порекла и било које врсте припадности. „Када је стасала за цркву, одбила је одлучно да је бака поведе у синагогу, јер ’онамо њене другарице не иду’, и остала упорна, вриштећи и ударајући се шакама по слепоочницама све док јој није било допуштено да и тај суботњи дан проведе у школи као свако други. У обичајима, навикама, ношњама, конвенцијама осећала је нешто глупо, заостало, али уједно и опасно, због истрајности са којом они људе, хтели то они или не, обележавају и разврставају.” (Тишма 1980: 62)

Вера не само да слути, она зна, боље него други, јасније него одрасли, да је инсистирање на различитости, на припадности нечему велика претња која се испољава као животна опасност. „Обузимао ју је бес због те мешане, несређене, луде куће у којој живи, у којој је одрасла, којој припада неодвојиво и по којој је – она је то са све већим ужасом схватала – процењују, одређују јој место, вредност, па је настојала да што је могуће потпуније прикрије њену особеност – своју особеност – међу другима. Средство у ту сврху било је и даље: не упуштати се ни у туђе особености, које би иначе подсетиле да се ближе загледају њене, а будући да се управо од особености састоји личност, изашло је на то да се с људима зближавала само до прага своје и њихове личности. До прага и границе поверавања. До границе исповедања. До границе откривања породичних прилика, препричавања сцена код куће, упознавања с родитељима и братом, довођења себи у посету. Течај играња, на који је пошла без личне одлуке и наклоности, по вољи гимназијске управе, показао се као свет баш таквих, ограничених додира. Клавир је свирао музику за одређену општеприхваћену игру, валцер, танго или фокстрот, и учитељ у фраку показао им је како се уз њу плешу, па су оне то понављале, најпре свака за себе а затим са дечацима; међутим, у те додире, иако су били до телесности присни, или баш зато, није се уносило ничег личног. Били су типски, као и сваки плес сам, један пропис установљен за цео свет, са фигурама које су се изводиле свугде на тачно исти начин, а вредност појединца се састојала у томе да се тај начин што савршеније усвоји, дакле да се из

типског покрета што даље потисне лично, обичајно, изразито. Са непогрешивим нагоном бегунца, Вера се страсно бацала у тај општи ток, у коме је нико није више могао препознати као баш ту и такву јединку, кћер свога оца и матере, становника оне куће позади евангелистичке цркве, већ је морао у њој откривати оно опште које је развијала применом плеса.” (Тишма 1980: 63/64)

У плесу ужива јер он у први план истиче њено тело, без идентитета, без припадности, које тако само, слободно, без страха може да се увија, уз ритам музике, да се препусти и буде ношено, као никада до тада. Вера истиче тело у први план, нуди га не штедећи, од ране младости, нуди га за плес, за додире, за погледе, а касније и за општење, које за њу, сада схватамо, није давање у правом смислу те речи.

Током ратних дешавања, Вера се у породици Кронер чини најзрелијом. Она схвата положај своје породице у новонасталим околностима. Када је своје страхове изнела Милинку он је уверава, једнако као да говори са оцем, да мора доћи врло брзо до победе разума над безумљем и да ова ситуација не може потрајати. Али она јасно осећа да то не може бити, а њене девојачке слутње о страдању, о нечем неприродном, упадљивом и злослутном у њиховом пореклу преплављују је као што је преплављује и усамљенички страх од надлазећих догађаја, као да их једино она види. У незрелом и ситуацији недораслом окружењу у коме живи, она не може да пронађе саговорника, истомишљеника, неког ко би могао да реагује. Зато се непрекидно осврће око себе и тражи спас, тражи да је неко избави. Од пасивног и успаваног оца то није могла очекивати, од Милинка такође, понадала се на тренутак да би то можда могао бити Сеп, али он се интересује само за Герхардово друштво. Врло брзо схвата (и то ће је сазнање до краја водити, чак спасти), да једино сама себи може помоћи и зато оцу предлаже да оде из Новог Сада, да оде од породице негде на безбедно. Он каже да је и сам о томе дуго размишљао, да их све склони, али се изговара неким бесмислицама о навикама, намештају, везаношћу за град, чак везаношћу Резе за пијачне продавце! Роберт Кронер је неспособан, слаб, недорастао животу у коме не може јасно да пита Сеп да му спасе децу, већ то невешто провлачи изокола, што есесовац војник, сиров и приземан, није могао да схвати. Вера јасно закључује да мора сама деловати, те свој план за одлазак преусмерава

даље, сада на витеза Армањија који је водио очеву радњу, а коме је Вера, као изразито привлачна, запала за око. Она сама, већ тада непогрешиво, уочава како се мушкарцима, помоћу тела, може манипулисати.

Вера машта да ће отићи негде далеко, побећи од себе саме, од куће која је спутава, негде где ће бити сама и слободна, без имена и порекла. Међутим, дани пролазе, прилике за спас су све слабије, а околности све суровије. Планови се ређају, ситуација се компликује, решења се и даље, у неверици, траже, све док све њих, тако изненађене и неспремне, сами догађаји не савладају.

„Једне такве вечери на улазу је zazвонило и када је служавка отворила врата, у стан су продрла три агента Контраобавештајне службе, дигли све затечене на ноге, легитимисали их, претресли стан извукавши из ормана одећу и разбацивши књиге – међу осталима и свеску с натписом 'Поесие' из Вериног ормана, коју су залистали а онда отурили пошто је носила предратне датуме – и коначно повели са собом Герхарда, по ког су једино и били дошли, јер је резервни официр инструктор, ухапшен неколико сати раније, под првим шамарима и њега означио као свог ученика у гађању. Кућа га више никад није видела. Иза њега је зинула празнина као после хируршког захвата у тело, пољубавши сву дотад с муком одржавану равнотежу.” (Тишма 1980: 118/119)

У кући Кронерових, баш као и у кући Бламових након Естериног нестанка, настаје неверица и шок, све се распада и креће дуго најављивани суноврат. Суочавање са стварношћу било је ненадано и болно. Мати очајава због сина јединца, а у свом очајању не разуме најбоље шта се дешава. Само погоршава ситуацију кукњавом и погрешном акцијом. Она жели пошто-пото да учини нешто, да иде да обилази затворе, отац покушава да дође до неких информација, а Вера ситуацију проматра из прикрајка, најсвеснија опасности, и због тога дубоко уплашена. Отац више не чита и не слуша радио, информације које добија су обесхрабрујуће, о томе лаже жену, док се она, разгоропађена због синовљевог нестанка, приказује у пуном светлу својих корена и друштвених навика. Истовремено, ситуација у Новом Саду постаје све гора, околности све теже, људски живот све јефтинији. Кронерове избегавају и више него до сада, кретање им је ограничено, због чега се код Вере јавља паралишући страх за сопствени живот, јер су за њу све шансе сада изгубљене. Неуспели покушај да се побегне од сопствене личности, реална немогућност

да се тако нешто деси јој се одједном разбистри пред очима, и она од тада прима на себе своју судбину, судбину лутања и страдања, готово помирено. Крива спојеност њених родитеља проузроковала је много више патње него што се чинило, али она ту више не може ништа.

„Када је стигла вест да је мртав – ’убијен при покушају бекства’, како је гласило званично саопштење – обукла је црнину као и сви њени, плакала заједно с њима, покушавала да их теши присуством и благошћу као што је и сама била тешена, знајући, ипак, у дну бића, да је обманута, скренута са сопствене стазе, гурнута у тај крвави и мрачни жлеб који није хтела и који је једино она јасно наслутила, а сад по њему ипак клизи, стално наниже, као и остали, ка уништењу.” (Тишма 1980: 120)

Изнова се у датој ситуацији Вера приказује као најзрелија, једина свесна озбиљности ситуације, али ситуације које дочекује сада с неким необичним миром, јер она одувек зна да ће по њу једног дана доћи да је одведу негде где припада, пошто зна, непогрешиво зна, да не припада ту где се рођењем затекла. Не припада тој породици, тој вери, идејама, новосадској средини, Милинковим загрљајима; она је за негде другде, али нема јасну свест где је то. „Побећи! То је још увек њена једина потреба, али и најнеостварљивија, сад када је не само задржавају камо по рођењу припада, већ и селе у неко измишљено припадалиште. Или је оно право? Она чак није сигурна у одречан одговор: можда, мисли, и јесте, можда њу у неком нижем, полуживотињском постојању, животарењу, каквим прете причања о логорима, чека мир, коначно, досад незнано сналажење. Ослонац јој је бака, не отац, чија се животност осветнички разбуктала, према јелу, што га трпа у своје танко тело и осигурава справљајући пакетиће с прецизношћу трговачког калфе, и према жени, њеној мајци, коју мачорски одвратно облеће Бака не чини ништа, она се моли богу. Гласно, на коленима, сагибајући се и лупајући челом о под, у сећању пронађеним непознатим речима грленим сугласницима богатог језика. Вера јој носи у њен део куће последњи ручак и вечеру, гура у њу храну, коју старица, као болесна животиња, само расејано и невољно мрви кроз крње зубе, испуштајући у крило читаве залогаје. Ту Вера види узор, у тој погружености и губљењу, и кад наступи час одласка, узима њен завежљај уза свој и, на одстојању од оца, праштајући се без суза од матере, која поскакује на капији додајући им сувишне ствари и делећи неумесне савете (да јој пишу, да

пазе да се не прехладе), полази полаганим, старици примереним кораком, у синагогу, одакле ће бити распоређена – како кажу – на рад да би искупила преступ што је друкчија.”
(Тишма 1980: 209)

ОДМОРИШТЕ ОД ПРИЧЕ

У роману *Употреба човека*, роману изразито модерне структуре, постоји подела на делове, на својеврсна поглавља која нису нумерисана, али су издвојена у засебне тематске целине. Међу њима се налази шест делова, уочљивих по својој другачијој структури, исприповеданих у једном пасусу, без размака, без предаха. Они, иако расути по целом роману, јесу целина мада наизглед говоре о различитим судбинама и догађајима. Ова поглавља почињу речју која је као нека врста подналова и најављује оно о чему ће у тексту који следи бити речи. Заправо, то су својеврсни лирски пасажии, нека врста одморишта од гавног тока приче. Али не одморишта по фабули, напротив, они су део свеукупне приче о страдању човека, већ по тону, начину на који су исприповедани. „То није огољавање приповедања, већ његова кристализација, говор у кључу сугестивне елементарности, лирско набрајање остварено усред епског света романа.” (Божовић 2005:172) Насловљени делови допуњују главни фабуларни ток и дају још јаснију слику о ликовима, упознајући нас с њиховим размишљањима и начином живота.

У једном од насловљених поглавља (*Обиталишта*), Тишма нас обавештава где живе, у каквим просторима обитавају ликови. Простор нас упућује на њихове карактере, а уређење ентеријера указује на навике и расположења одређене породице или особе, и то је још један од начина да нас Тишма упозна с јунацима. Тако, на пример, Лазукићи живе у изузетно чистој, светлој, прозачној кући, с мало брижљиво одабраног намештаја. Јер је брига за ред и чистоћу, и тела и ума, примарна. Осим тога, беспрекорна појавност јесте један од адута Лазукића, они се диче умивеношћу, чистоћом, уз који иде и пријатан иглед и чврст став, без мешања и дилема. За разлику од њиховог дома, код Кронерових је све натрпно и набацано, тамно и неуредно. Ту влада неред у унутрашњем уређењу дома, јер је одраз свеукупне помешаности и избрканости: друштвених слојева, образовања, навика, религије и та се побрканост уочава као кобна. Сам ентеријер указује и на психолошка стања и расположења укућана, где доминирају стрепња и тескоба. Дворишни станови Божића и Ане Дрентвеншек јесу оличење сиромаштва, збијености, урбанистичког нереди у некада уређеном Новом Саду. Ипак, мајка Милинка Божића даје максимум у одржавању куће (као и неговању сина јединца) у којој је све скромно, али чисто и уредно, штавише,

налик господским кућама, док се у госпођичином изнајмљеном стану осећа хладноћа, влага, тама, које су одраз њеног усамљеничког живота.

У попису места пребивања, Тишма помиње и кафане, али и болницу у којој лежи Милинко Божић, иза које се налази гробље, као и логор Освјенцим код Кракова. То је један од ретких експлицитних описа Аушвица у српској књижевности. „Логор Освјенцим код Кракова у Пољској. Десетине хектара бодљикавом жицом високо ограђене равне земље, прекривене дугуљастим, ниским баракама, управним зградама на спрат, чађавим радионицама, бело окреченом приземном јавном кућом, болницом, затвором са подрумима за мучење и зидовима за стрељање и вешање, све то надвишено штркљастим осматрачницама и облим оцаком фуруне за спаљивање – крематоријумом.” (Тишма 1980: 22).

Све су то места у којима су наши јунаци проводили дане, која су – краће или дуже – била њихов дом, где су живели своје страхове. Обитавалишта приказују тај широки простор од некад до сад, од предратне раскоши до послератног ужаса. Смештена пре и после Аушвица, та места су увек и заувек обележена ожилцима логора и страдања, доведена у везу с близином смрти. Описујући простор, приповедач не крије трагичан завршетак, нити судбине јунака јер су оне унапред знане, одређене, предодређене; заправо, крију се у садашњем тренутку који описује. Трагичне судбине ликова не изненађују ни аутора, нити читаоце, јер се у њиховој прошлости, у њиховом пореклу, у њиховој породици налазе сигнали који недвосмислено упућују на такав крај. Осим тога, сви напори, страсне жеље и амбициозни планови из прошлости, сада постају огољени у својој бесмислености. Зато је намера аутора да нас – са што већом педантеријом – уведе у простор у коме ликови бораве, да бисмо јасније схватили пропаст свих њихових настојања да се измакну судбини.

Поглавље названо *Вечерња издвајања* помиње све ликове, указујући на њихову заједничку особину – усамљеност, показујући да су у том сегменту живота, на крају дана, на крају пута, сви исти, без обзира на објективне, дневне околности које их раздвајају. Неки су и физички сами (Госпођица, бака Кронер, Вера), други – у разговору (Божићи), трећи – у миловањима (старији Лазукићи), неки читајући (Растко), неки сањарећи (Средоје), неки тужно сагледавајући своју судбину (Роберт Кронер). Сви су загледани у

своје активности или у себе саме, окренути будућим временима од којих очекују много више. Прижељкују, пре свега, долазак времена у коме ће се остварити у различитим областима, у послу, идеологији, вери, брачном животу, у оном аспекту њиховог живота који ће попунити велику празнину која их онеспокојава.

Тишма, заправо, у овим веома кратким насловљеним поглављима, привидно скреће с теме и доноси неку притајену, можда не толико очигледну, поетски интонирану представу о свету и људима, те тако прави извештај предака у односу на страхотне слике страдања. Ове слике нису лепе, напортив, оне су природан наставак, неодвојив део главног тока приче, али скрећу пажњу са згуснутог приповедања и приказивања портета на нешто личније, интимније. У поглављу *Улични призори* дата је слика новосадских улица, онаквих каквим их аутор памти из различитих годишњих доба, нека типична слика нашег града, која ће убрзо остати неповратно измењена. Шетачи, парови, звона са цркве, војници, девојке, дрвосеча, голубови... Последње безбрижне слике прекинуће јасном слутњом : „Небо над њим је оловно сиво.” (Тишма 1980: 99)

У сегменту названом *Смрти природне и насилне* аутор нас извештава о свим јунацима како су и на који начин скончали. Неиздржива концентрација насиља и патње – од сумње, страха, наде, мучења до помирености са судбином. У ређању трагичних догађаја, Тишма као да жури да нам исприча коначан исход, да нам саопшти да ништа добро није могло да се заврши, да су претходна маштања осуђена на неуспех, да би нас, потом, вратио на редослед дешавања, додајући детаљ по детаљ овој суровој истини. Приповедач нам додаје и до сада непознате податке о неким смртима које неће бити описане, као и о Вериној и Средојевој смрти – означеним у душевној патњи и безизлазу, у самоубиству и опијању до бесвести. Обневидело нагађање Милинка Божића у болничкој постељи о томе шта с њим, с његовим телом тренутно раде још једном наглашава тај слом људског аргумента пред најездом зла.

Тишма нас у овим пасажима обавештава и о преживелима, о онима који су се спасли (*Други одласци од куће*). Тако, описује одлазак од куће Сепе Ленарта (1941) који целим путем крије своје сиромаштво, своју срамоту, свој замућуљак стиска да га други не

би видели. Па ипак, стид је помешан с поносом одраслог човека решеног да оде сам, да се сâм спаси беде, што је, испоставиће се, сасвим довољан мотив да се пристане на све, па и на смакнуће недужних. Бекство Терезе Кронер 1944. године из Новог Сада у Немачку, у нови живот, с новим мужем, новим животом и природнијом улогом у њему. Као да је тим бекством поништен њен претходни живот, заборављено потомство, породица, жртвовање. Одлазак Славице Божић с новим мужем у село Гајдобру, где се још увек, ево већ трећу годину, нада сину јединцу, за ког јој није јављено да је погинуо.

ВЕРА КРОНЕР – ИСПОВЕСТ

„Сви ми писци, или већина нас, имамо границу у сликању патње, застајемо на неком степенику не усуђујући се да сиђемо до самог дна. Тишма је један од ретких који силази до самог дна зла и патње, понекад у том силажењу бива рогобатно сиров. Али њега не занима лепота текста, он мрзи украсе.” (Мићић-Димовска 2005:96)

Исповест Вере Кронер, испричана у првом лицу, директно читаоцу у ухо, удара у главу, боли, леди крв у жилама од језовитих нанизаних сцена. Кроз читав роман, а у овом поглављу нарочито, зло је толико гнусно да се једва може издржати. Тишма силази до самог дна људске патње и оданде нас извештава, с неком хладном прецизношћу, готово фактографски, кратким, крутим, одсечним реченицама (књижевност холокауста и треба да остави неподношљив утисак, да буде испричана веристички, конкретно, јасно, огољено, редом, онако како се десило, као прича Тишмине баке Терез Милер).

Читаоци тек сада, пред сам крај романа, након обиља других информација, сазнају до у детаље судбину Кронерових, заправо прича је Вера, јер је тек сусрет са Средојем створио услове да се прича изнедри. До тада, она није имала коме да буде речена, није имао ко је да чује, у том, таквом изворном, сировом облику, како она једино и може бити испричана.

Зато, сада слушамо о свим појединостима редом. О њиховом страдању од момента када су их (спремне за депортацију) сместили у новосадску синагогу, преко путовања сточним возом, па током две недеље на станици у Суботици, које су провели гладни у халама с гомилом деце и плачевних одраслих, једним тоалетом и две чесме. Следи Баја, одвајање деце и старих, одлазак у логор, стајање целе ноћи у блату у кишној бараци. Ту су провели десетак дана и кришом превели баку у њихову групу. Бака се доста добро влада током ових дана, јер има своје молитве, своје веровање за које се држи, док отац све тешко подноси, свађа се с другима, па се потом каје, а када је дошло време да се из логора креће, легао је на земљу и уз речи „не могу издржати” остао. Вера брзо процењује да ту нема помоћи, да мора да крене, преузима баку, с којом одлази даље за колоном, док се у позадини чују два пуцња. Та два пуцња означавају крај живота оног човека који је у

животу имао добре услове, а лоше изборе, док није дошао до тачке у којој више не бира, и када се коначно предао пред животом, пред злом, јер је његово оружје (здрав разум, вера у добро, морал, савест) помоћу кога је до тада живео – поражено. На исти начин, такође с два описана лица, страдају и Бламови родитељи испред породичне куће, по животним навикама сличне Кронеровој. Веристичко приповедање коцентрисано је на доследно приказивање одређених догађаја, али и функционални одабир детаља који указују на дубоку проживљеност свега испричаног.

Даље настављају само бака и Вера. Поново воз, гужва, тискање, нужда у вагону, лепљива тела, страх од смрти, недостатак ваздуха, неверица, па поново страх. Претње. „Досад вам је било лепо, смрдљиви чивути, али сада је томе крај. Зато нека свако преда што год има од вредности, златнике, престење, наруквице, све што сте сакрили, јер ако Немци нађу код неког и најмању ситницу, без милости ће побити цео вагон.” (Тишма 1980: 217) Некуд су стигли, одвојили мушкараце од жена, а потом њу од баке коју више никад није видела. Даље Вера наставља сама, како је и цео живот провела, борећи се за свој живот у тој лудници у којој се нашла да покуша да искупи грех што је другачија. У њеној исповести, изреченој кроз набујале речи које се без предаха нижу (јер су сада, за тренутак, ослобођене, да би одмах потом биле вечно покопане), сазнајемо о непосредном искуству холокауста, прецизно и тачно дефинисаном, као чињеници живота. Верина исповест уводи нас у простор ограђен бодљикавом жицом, проводи нас по њему, прелећући преко лица, догађаја, правила, жртава, злочинаца, ређајући свакодневне призоре у једну јасну слику страдања. „Ошишали су нам косу и сву длаку, штрцнули нам међу ноге неку оштру течност и опет нас гурнули даље, у следећу одају, где смо са огромне гомиле добиле одећу, али туђу, без избора и мере, махом подерану, изанђалу, тако да смо за који тренутак изгледале као машкаре.” (Тишма 1980: 220) Следи стално гладовање, мучење, батине, обавезан апел ујутру и увече, онесвешћивање жена од глади, изнемоглости, страха. После два дана, добили су први оброк (чинија искуваних јелиних иглица) да би даље следили дневни оброци, али такви да само распирују глад, од којих стомак још жешће боли. С временом, одвајају оне најслабије и воде их на спаљивање. Веру одвајају с друге стране, воде у болницу, где јој униште материцу, истетовирају груди (ставе и тај вечни белег на тело као видљиви знак другима, и званичну потврду њој самој да је другачија), а потом пошаљу у такозвану кућу радости. Проживљено казивање из

првог лица, згуснуто и напето, интензивно ниже сцене у којима се човек показује као вук, као звер спремна да монструозно мучи другог, све даље и све гнусније, до саме смрти. Верина исповест из логора јесте сведочанство неподношљиве монструозности и ту утехе нема.

Њена телесна лепота препозната је и од стране чувара, капоа и одабрана је да служи за разоноду немачким војницима уморним од ратовања. Кућа радости, у свој апсурдности живота, доживљена је као спас, награда, срећа. У њој борави осамнаест девојака, у боксовима, свака има одвојен простор, где уместо врата стоји бела завеса. Оне служе војницима који наврате на предах и разоноду у кућу радости, пружају пред њих своја тела, удовољавају њиховим захтевима, претварају се, дају све од себе да би се допале и тако опстале. Горко иронично именовање – *кућа радости* – указује на простор који служи заправо свим учесницима рата и доноси благодети, и војницима и затвореницама. Када војници долазе, оне излазе испред и сваки бира девојку за себе, те је свакој стало да се допадне, да би у кући радости што дуже остала. Насилно проституисање повлачи са собом извесне бенефиције: осим сачуваног живота, имале су свакодневну храну, туширање, али их је мучио страх јер су, баш као и остали логораши, могле бити усмрћене сваког момента. Две девојке, сестре, до смрти су батинали пред њиховим очима, и та је сцена, изведена као опомена, остала дубоко урезана. Осим тога, Вера зна да је ту доспела на нечије место, што само појачава страх и непрекидни опрез, потпирује поданичко понашање и захвалност за сачуван живот. Изнад тог продуженог живота у агонији непрекидно лебди сазнање изречено као чињеница, да су њихови животи кратког рока, да живе неће дочекати ако Немачка падне, те су изгледи за преживљавање готово непостојећи. Упркос свему, упркос свим језовитим подацима испречаним у овом камерном присећању, упркос свести о томе да је живот неумољив кад дође ред за умирање, све логораше држи искључиво жеља за животом, жеља јача од било ког страха. Ни претерано гладовање, ни заразне болести, ни батине, ни умор, па ни сам очај нису могли да убију те људе који су већ толико тога преживели; већина опстаје неким надљудским напорима, невероватном животном снагом, до тада непознатом, а научени модел – преживети по сваку цену – пратиће их до краја живота.

Крај Верине исповести, у коме приповеда о томе како се спасла, само потврђује њену давнашњу слутњу да је другачија, изабрана; изабрана за патњу, али и живот, даљи живот заувек обележен страдањем, тугом и самоћом, живот који треба да се настави додатно оптерећен страхом, али и питањем о смислу свог постојања. Како се рат ближи крају, осећа се јача нервоза, контрола, логор се полако празни, нови затвореници не долазе, а постојеће стрељају јер крематоријум не може да прими више људи. Убрзо остаје само стража. Тод судбоносног дана Вера, по неком свом нагону, остане у тоалету кад су све позвали да се на брзину врате. Споља се чују пуцњи, а потом мук. Од свих логораша преживеле су она и још једна рањена девојка, које су остале саме у том простору који је до јуче врвео од људи, док их није совјетска војска пронашла и послала на транспорт.

У Вериној свести, док говори о данима у логору, нижу се сећања обликована конкретно, јасно, фактографски, без додатних описа и објашњења. Али сада, када су речи коначно кренуле, оне не могу више бити заустављене, и овако изречена прича – од почетка до краја – само продубљује ране и повређује свест заувек застрашену сликом човека као звери, као и могућношћу да се нешто тако може поново десити. Вера завршава своју исповест, али не осећа олакшање, напротив, то само подгрева трауму и указује на немогућност даљег живота, оног достојанственог живота, јер је човек у логору већ убијен – остала је само његова сенка, као доказ да је некада постојао човек, одстрањен из друштва као непожељан, зато што је другачији.

Ипак, Вера, као и други ретки преживели, по повратку из логора наставља даље, по наученом моделу: преживети по сваку цену.

ПОВРАТАК У ПРАЗНИНУ ИЛИ

„А ви, шта сте ви за то време радили” (Тишма 1980: 130/131)

„Њена је коб што се из логора вратила у тај, наводно свој, град, а вратити се опет морала зато што се од њега претходно није откинула.” (Тишма 1980: 128) Трагична прича о судбини Вере Кронер представља својеврсну кулминацију у роману (иако овај роман не прати конвенционални развој приче). Она је дата у средишту дела, најдуже је поглавље, доноси најјезивије слике рата, страдања, прогона, логора, испреплетане све с некадашњим животом, и тадашњим, „преживелим” Новим Садом. Осим тога, Вера остаје најупечатљивији лик због тога што је носилац управо оне двојности, оног дуализма који се доживљава као терет, који и сам аутор романа вуче у својим коренима, због чега нигде не проналази своје место, стидећи се свог порекла, плашећи се те другости јер у њој одувек наслућује опасност. Она жели да се негде усидри, жели за себе неки простор мира и усидрења, али остаје усамљена, без могућности да нечему истински, до краја припада. Безнадежно је сама, а њена самоћа остаје непромењена јер то није њена воља и њен избор, већ нешто што су други забележили, одавно. Вера, као и већина ликова у роману, болно је свесна свог положаја, стога своју одређеност пореклом прихвата као чињеницу, као датост којој се не може умаћи. Након спорадичних покушаја да умакне и превари своју предодређеност, она наставља да живи, како сама каже – *помирена*.

Случај Вере Кронер, даље, најотвореније проблематизује кључна питања холокауста: улогу жртве, однос жртве према злочину и злочинцима, живот након холокауста, као и заборављање злочина, заборављене жртве, кратко памћење – као најлакши рецепт за даљи живот. Заборав је за већину начин понашања помоћу кога настављају трајање без стварног прихватања живота онаквог какав јесте. Александар Тишма у својим романима сагледава све аспекте проблема, као и моделе преживљавања – и оне у ратним и оне у мирнодопским околностима. Испоставиће се да су, након свега, заборав и ћутање најчешћи и, нажалост, универзални модели преживљавања. Због тога, аутор нас непрекидно суочава са оним што се догодило, инсистирајући на истинитом приказивању зла, огољеног зла, уместо црно-беле технике приповедања која не може

довести до суочавања са оним што се догодило, нити може јасно указати на опасност заборава који само води у понављање погрома. О томе, усталом, сведоче и новији догађаји који потврђују ауторову зебњу да се ништа битно није научило, да је зло неминовност, да је човек звер, да су извештавања о злочинима формална, често диктирана политичким интересима, без искреног саучешћа према жртвама и преживелима, без истинске свести о значају и улози сваког појединца у овим процесима. Тишмино приповедање о послератним приликама, једнако оштро и директно, најбоље потврђује оправданост те страшне зебње од заборава.

У роману *Употреба човека* послератна дешавања дата су и кроз призму судбине Вере Кронер, потпуно изгубљење у свом новом, ослобођеном животу. Када се вратила из логора, уселила се у своју некадашњу кућу. „Од сада је, дакле, на своме. Али где је то своје? У Новом Саду, најнижој низини, у бари, напуштеној од историје, које су, крај све суровости, Немци плуснули и у ово освојено подручје, доукавши собом, додуше уз кевтаве команде, извесну уредност, одсечност, систем, јединственост у понашању и изгледу, у хапшењу и одвођењу иза жица, у убијању чак, које су умели да подигну до голијатских размера, изједначивши цео континент Европу у једну логорашку, претњом смрти узбудљиво запахнуту, целину. Од те целине остају, после њеног распада, само траље мржње.” (Тишма 1980: 129) Вера ту мржњу свуда осећа, од ње је једва умакла, али се и у њој осећа усамљено, јер се чини да новосадска средина не чува сећање на исте догађаје. У тим редовима аутор нам приповеда о Новом Саду и његовим становницима, али на начин битно другачији него у роману *Књига о Бламу*. Док у првом роману наилазимо на извесне лирске пасаже при описивању места, или на сетно подсећање на некадашњи живот, у *Употреби човека* Тишма говори, пре свега, о малограђанском, претворничком Новом Саду, о његовој учмалости, подлости, као и спремности да се, с паланачком површношћу, ведро дочекају све промене. Као да су сва она сетна присећања нестала, на трагу згушњавања приче и да, након изречених судбина, она више немају места у овој трагичној сторији. Остао је само хладан и неприступачан Нови Сад, спреман да се бодро снађе у новим околностима, настављајући даље са олакшањем, јер је опасност, наизглед, престала.

Те прве дане по повратку из логора Вера проводи као у бунилу, покушавајући да схвати како сада ствари функционишу. Запањена је чињеницом да је свет наставио тамо где је стао, да се у понашању људи не виде јасни трагови ратног хаоса, да свуда влада привидан мир, срећеност, бодра воља за животом. Све то додатно повређује њену исцрпљену душу која није имала ни тренутак предах, али научен модел опстајања из логора пратиће је и надаље у животу, те покушава да се снађе, јер од нечег и она мора да живи, мора да се прехрани да пронађе новац. Посећује испрва комшије, познанике који је са чуђењем примају, изненађени што је виде, очекујући да чују њену причу. „Гуше је речи које је изговорила и оне које није изговорила, гуше је ћутање и климање главом којима су саслушане, гуши је узвик што га је потиснула: ’А ви, шта сте ви за то време радили?’” (Тишма 1980: 130/131) Нагомилане речи не могу бити изречене на овом месту, оне су потиснуте, из страха да ће свако препричавање бити ново преживљавање, а да ће зверски догађаји, речима уобличени, постати и званични, или да, још горе, неће бити схваћени. Осим тога, Вера нема коме да се повери, нема коме да се баци у загрљај и пронађе утеху, макар какву. Овај пут је и формално сама, са својим сећањем, својом судбином, зачуђена пред миром и равнодушношћу људи с којима се сада среће. У новим околностима, она се нужно пита како је изгледао тај живот изван жицом ограђеног простора, изван убијања, мучења, насилног проституисања.

Ратним вихором изранављена, тек пристигла на сигурно место, Вера као да је у бунилу, не може да разуме где се то нашла, сама без игде икога, с болним сећањем на догађаје који су иза ње. Ипак, то сећање и све преживљене патње јесу једино што она има, и оне се сада успостављају као сидро, као једино за шта може да се ухвати, што је држи у животу, што је уопште чини живом и свесном. Она је приснија с тим пређашњим светом, с њим се стопила, у њему је живела, тамо је гребала за голи опстанак, трпела, страдала, значи – постојала. За разлику од тога, она данас бауља по мирнодопском терену, као у сновиђењу, не схватајући где се то заправо нашла, не разумевајући како је уопште могуће да такав свет после свега уопште постоји, такав слободарски свет. „Камо је то доспела? Као да је међу самим празноглавцима: они јој дају да једе и слушају климајући главом њену причу, они у чизмама премеравају двориште њене рођене куће из које су јој најближи одвучени, нико неће да сазна што она зна. Ледено је усамљена, све то уоколо су туђини, авети; наједном јој се учини да је, напустивши логор, оставила једино место где се

споразумевала, где су је окружавали прави, блиски људи, види ону пустош прекривену лешевима у тренутку када ју је напустила, види искошена тела обешених стражара и готово је спремна да и за њима зажали, да клекне пред њих и скине их са конопца и да завапи: 'Туците ме, ја сам ваша.' Схвата да је непроменљиво остала онде, на оном вежбалишту принуде. Разгрће на прсима хаљину, јер сама себи не верује, и искоса, грчећи вилицу, чита наопачке црни утиснути натпис. Да, то је она." (Тишма 1980: 131)

Све оне слутње да њено порекло носи са собом извесну опасност, да то издвајање мора бити само погубно, Вери су се потврдиле у ратним догађајима. Оставши без скоро целе породице, Вера се нашла у логору, али помирена с тим да му, на неки начин, припада, да је то њена судбина, састављена од бежања, склањања и трпљења; и она ју је такву прихватила. Најгорчи парадокс крије се управо у сазнању да је само у том логору Вера знала да негде припада и имала осећај да је жива, да више не бежи, не покушава да умакне од себе саме. Ова истина постаје очигледнија када ју је случај довео до спасења, када се, као једна од ретких преживелих, вратила кући, у таму, хладноћу, поново у странствовање, међу свет који не схвата, у ком се осећа изгубљено, готово мртво. Сада, она поново мора да се одређује, да – након онога што је преживела – припада некој страни, да би могла да настави даље.

Гола потреба за одржањем је води и она гура даље, мољака за храну, пријављује се за помоћ, намешта празну кућу запленим намештајем, пријављује се и у синагогу, али све радње обавља механички, вођена од једног до другог списка, без стварне свести о томе где се и због чега упутила. Среће ретке познанике, али Вера не воли да среће друге Јевреје, боји се сувишних питања, боји се да ће морати да говори о себи, о свом пореклу, да се разголити и изговарајући своју трауму определи да припада некој страни. А за Веру је то од детињства најтеже, да заузме страну, да се одреди и из неке позиције наступа. Вера је сама увек и одувек, она се осећа и понаша као сироче, прећуткује да се мајка спасла и отишла у Немачку с новим мужем, јер је та чињеница болна за њу лично, а захтева и додатни напор да се објасни људима.

Прија јој једино сусрет с познаницом Мициком, чак проводи пријатно време разговарајући с њом. Мицика јој изгледа као оличење виталности и предузимљивости, доброг ношења са животом. У једном од разговора, док пријатељица заговара уверење да

су лични напори и духовна снага кључни, Вера размишља о томе како се спасила она и како су преживели и како свој опстанак данас доживљавају други. „Како се спасла, извукла? Због своје вере у живот? Или због невере у живот, због подлости, послушности сили? Да, и она се, преживевши, сврстала у ред победника, и ево је где сада с Мициком мудрује над грешкама умрлих. Смешно, подло. Требало би да замахне песницом и смрви ту пијано раскокодакану главу, у име мртвих. Уместо тога пије чај, ћути, грицка колаче.” (Тишма 1980: 141) Аутор, посматрајући из угла жртве, наглашава иронију која се крије у чињеници да су преживели победници, јер је апсурдна сама идеја победе у ратним и логорашким околностима, јер је бесмислено размишљање о победи и поразу у случају оних који су жртве најокрутнијег зла, насиља, иживљавања, скривања тела и убијања духа. Они који су изашли из логора, ти ретки преживели, заувек су уништени, вечно обележени, али не као победници, већ као страдалници, сломљеног духа, најчешће сами без игде икога. Живот након холокауста постаје готово немогућ, неподношљив, те не изненађује податак да су многи након логора себи окончали живот, схватајући да не могу да га наставе јер је он у њима већ убијен.

У контексту Вериног даљег живота, Тишма разматра и спекулације (послератна нагађања) о томе ко се и због чега спасао, колика је уопште улога појединца у очувању сопственог живота, а колико је на то утицао стицај околности. Посматрајући преживеле, Вера размишља о томе, сећајући се других жртава, својих сапатника по пореклу и покушава да схвати шта је то одлучило да баш она преживи, а толики други не. Дубоко свесна свих околности, она, као и до сада, даје највеће заслуге за дешавања судбини, готово се подсмевајући идеји да је ико могао само личним капацитетима (вољом, издржљивошћу, инатом) да задржи живот. Пред ударом куршума, батина, пред гасном комором или залеђеном реком, живот је једнако неумољив. И епизодни јунаци Тишмине прозе служе да покажу исто: зло је непобедиво, живот је губитак. У Мицикиним речима о непопуштању пред судбином слутимо вољу за животом и борбеност која побеђује, све док нас Тишма не изненади њеним крајем: изненадна смрт уочи одласка у већ изабрану собу у старачком дому. Животом управља случај, а сви појединачни напори да му се умакне су узалудни, још једном потврђује аутор.

Након повратка из логора, Вера неко време покушава да се прилагоди новој ситуацији, да се укључи у савремени новосадски живот, али с муком и тескобом. Средила је кућу, пронашла посао. Запослење у пошти јој накратко прија, као и све ново што ради, али брзо схвата да не може да се уклопи у тај ритам живота и да у њему не налази никакав мир. Напротив. Позивају је на чланство у Партији, али све те ствари остају суштински далеко од ње. Она размишља о себи, о свом новом животу, и тек након неког времена, Вера као жртва осећа последице велике трауме, у њој се слежу догађаји, пред очима се бистри све оно кроз шта је прошла, као и оно кроз шта су други прошли. Тек сада, освешћује сво оно страдање и трпљење које је остало у магновењу из страха да се освети. Вера због тога не може, преко ноћи, да се пребаци у овај нови живот, у његове дневне токове и рутине, јер они подразумевају заборав, пристајање на заборав, прилагођавање, што је за њу немогуће. Ствари обавља механички, све мање марећи за обавезе, питајући се како је могуће да је свет наставио даље, да дневни живот тече као да ничег није било.

Узима формуларе да попуни приступницу за Партију и тим поводом, посматрајући те празне линије, дефинише себи самој оно најистинитије у вези с ратним страдањем. „Зачуђује је колико у њој, чим је саопштила основне податке о породици, има мало да каже; увиђа колико су страдања кроз која је прошла – општа, а уколико су посебна, неизрецива.” (Тишма 1980: 143) Оно опште страдање, јавно, не смета свету да настави даље, не питајући се шта се догодило, док сва та посебна, неизрецива искуства гуше и ометају даљи живот, али у својој јединствености, непоновљивости ипак остају неизречена, закопана у жртви самој, обележеној као још један број у ратној статистици. Вера је дубоко свесна односа тих снага, тог општег и појединачног, као и опасности која се крије у немогућности помирења та два пола.

Зато, она своју несрећу премеће по глави, размишља о томе шта би даље и како би с њом живела, куда би је усмерила, у коју форму уобличила. Све оно што је сама преживела, преживели су и многи суграђани које данас виђа и тај ниво општости у патњи јесте заједнички, обећавајући, у неку руку – обавезујући за будући живот. Међутим, све оно лично, специфично, оно само њено доживљено, начин на који је то виђено и обрађено, остаје до сусрета са Средојем закопано у њој, неизречено. Истовремено, то је и њен модел, начин који је она одабрала у суочавању са злочиним и са животом. Издвојеност,

усамљеност која јој је у коренима забележена, од које се не може одвојити, остаје као начин живота – заувек.

Као последица кратког предах, интроспекције, донетих закључака, Вери се указују својеврсна решења и одлуке. Решава да се неће учланити у Партију, јер би то за њу значило пристанак на нови логор, сличан оном из ког је отишла. Трпи због тога последице, али Веру као да није брига, поново се осамљује, избегава и њу избегавају и оне малобројне пријатељице што их је стекла. „Није требало да се врати, досећа се, понављајући једном већ затомљену мисао, није требало да се врати. Од пронађеног ранијег сазнања постаје јој тескобно, али и једноставније, јер је оно у њој сад чврсто засело. Учинила је грешку и сада мора да испашта. Покушава да се сети неког излаза, али га не налази. Отићи? Камо? Она сем ове од свих напуштене куће има само још један дом: на ледини ограђеној жицом дрвену бараку којом одзвања страх. Ни тамо више никог нема, напуштена је од својих преосталих становника, испражњена, и сада служи као ругло и опомена присилним посетиоцима, како сазнаје из новина, пуних осуде прошлости. Но, и она је део те прошлости, постаје јој јасно, иако њена жртва: једнако као и виновници. Проклија у њој, а онда се и разграна, инат: па нека буде!” (Тишма 1980: 144) Још једном јасно схвата оно што је одувек слутила: да је сама на свету, да само себе има, да је једино сама себи остала. Зато обраћа пажњу на ту усамљену себе, негује се, пре свега, своје тело које је, мисли, најдоследније представља, купује гардеробу, дотерује се, мушкарци је примећују и чежњиво гледају, она то као и до сада уочава и поиграва се с њима, заводећи их. „Као чопор вукова, који су један од другог примили знак о њеној близини, или неки њен невидљив знак, мирис, роје се око ње и режећи, кезећи зубе, нуде се да на њој окушају мушкост.” (Тишма 1980: 149)

Тако, један по један, почињу да јој долазе касно ноћу, она их прима у тами свога стана, припита, хладна, далека. Насилно проституисање остаје као модел преживљавања, само сада добија облик добровољности, јер је нови живот за Веру једнако логор као и онај претходни. Бори се с временом које је било и са оним које јесте, настављајући пређашњи живот, онај живот остављен у оном жицом ограђеном простору, сада само мало нашминкан, дотеран у складу са свим околностима. Као и до сада, Вера чини оно чиме спасава живот, као да једино то уме, као да је то њена судбина, зацртана од рођења,

предодређена прво њеним пореклом, а потом и лепотом. Продужава логорашки живот, али сада мало флексибилнији у околностима и условима које сама диктира. Неко јој остави нешто на поклон, а понеко новчаницу, што јој омогућује да преживи, баш као што су јој омогућили и задовољни војници у логору. На посао касни, одлази мамурна или се не појави, те врло брзо добија отказ. Прихвата га са олакшањем и сада живи од поклона.

Вођен сексуалном жудњом, али и пријатељским намерама, Веру посећује и „чика” Јакоб Бернистер, пријатељ њеног оца који је имао кћи њених година страдалу у рату. Веру је потражио да би јој пренео поруке, писма од заборављене мајке из Франкфурта, али га је пожуда спречила да се одмах разоткрије. Вера с тим непознатим човеком осећа извесну блискост, неко необично препознавање и убрзо се досећа ко је. Она испрва тера господина Бернистера, а потом га тражи и посећује у кући, остварујући пријатан контакт с његовом женом. Тишма вештом психоанализом испитује еротско и морално у човеку, доводи их у везу, танку и нестабилну у овом времену хаоса, залази у дубоке сфере људске психе, изнова указујући на јаке еротске нагоне који управљају човеком и његовим поступцима, својом снагом потиру обзире и моралне норме.

Сви догађаји додатно повређују Веру, подсећају на њену позицију жртве, указују на коришћење њеног тела и бића и не дозвољавају јој да настави са животом. Она не зна шта би са собом, немир се уселио у њен живот, и њиме влада, не види нигде пут којим би кренула, а зна да негде мора поћи. У таквом душевном стању, мисао о мајци јој више није мучна, напротив, она се за кратко време претвара у њеној свести у наду, у спас, у идеју о срећи, у веровање да је живот ипак могућ. Она је толико сама и несрећна да полаже неке слабе наде да ће се сада, након свега, успоставити блискост с мајком коју до сада није имала, да јој она може пружити утеху и загрљај.

У МАЈЧИНОМ ЗАГРЉАЈУ

Могућност одласка код мајке, јединог преживелог члана породице, у Вери буди живост, подгрева мисао да су њене пређашње слутње о усамљеничком животу биле варка и да можда ипак није све изгубљено. Ова животна прилика отвара могућност да заиста започне нови живот, не сама, него с мајком, прилику да се сада, након свега, поправе њихови односи у ситуацији у којој су остале само њих две. Можда су се сада, када нема више мајчиног мезимца Герхарда, ни оца, ни баке, ни проблематичних односа, створили услови да Вера и њена прича, њена личност, све оно што она јесте, добију достојну пажњу. Осим тога, у мајчинском загрљају отапају се све боли и живот постаје лакши, што Вера не зна јер ту блискост није осетила, али се нада да је можда живот уредио да баш она и мајка преживе и понудио им шансу за срећу, сада када су најпотребније једна другој.

У њој се поново буди воља за животом, са еланом прикупља папире за одлазак, али то не иде лако јер су бирократске службе споре и опрезне, дуго чека на пасош, пошто се из земље, чији су становници поново утамничени, тешко може изаћи. У позадини појединачних догађаја, Тишма приказује тешке друштвене околности које не иду на руку појединцу, већ раде против њега, отежавајући и тако тескобан живот након рата. Приказује нам се сва ригидност система заснованог на сумњи, параноји, забранама и дозволама, поновна подела на добре и лоше, на подобне и неподобне, све у име изградње праведнијег друштва. Као и у роману *Књига о Бламу*, Тишма недвосмислено указује на то да систем који – путем ових критеријума – жели да успостави бољи живот након свих ратних злодела и страдања не може бити човечан. Он не ради за друштво и његове грађане, већ против њих, а у име нове идеологије суштински противне хуманистичким принципима. Осим тога, ратне околности само су привидно престале, будући да се логорашки, окупаторски живот за Веру, а и за многе друге наставља. Преживелима је ограничено кретање, пословање, па и (гласно) размишљање, све ради изградње бољег, слободног, *ослобођеног* живота.

Преко везе коју јој сређује Бернистеровица, Вера ипак добија пасош. У сусрету с „везом” (комшија официр), она препричава своју животну причу, први пут је некеме огољено износи јер је циљ који жели да достигне велики, она хоће да се спасе, да побегне,

да продише, да проживи, да нађе мир и утеху, да се избави усамљености, тескобе, као да не схата да сва та осећања у себи носи. Због среће коју жели да освоји, Вера даје и велики улог, први пут потпуном незнанцу говори своју исповест, згуснуту и сведену, страшну у ком год облику да је речена, а као последњи адут, као доказ веродостојности, показује логорску тетоважу на грудима. Након тога, јасно јој се приказују разлози због којих причу држи у себи, јер се овако изговорена, дакле, званична, тешко може преживети. „Вера устаје, једва се држи на ногама од слабости, сва је испражњена, истругана, као да је из себе, тврдином речи, и оним покретом откривања, истиснула и расула целу своју унутрашњост.” (Тишма 1980: 164) Сада је још свеснија да мора побећи из те средине да би пронашла утеху и разлог да настави даље.

Вера креће код маме у журби, с последњим атомима снаге и са извесном дозом оптимизма да се може спасти, да може побећи од себе и заборавити. Одмах пошто је села у воз, она осећа неку врсту олакшања, људи су чисти, насмејани и чини се као да нема тескобе која ју је до сада притискала. Сећања се неминовно намећу и она размишља о томе како се последњи пут возила у сточном вагону (тесном, загушљивом простору, одређеном гомилом тела, сведених на стоку, обележену пореклом и страхом који иду заједно, неодвојиво су повезани, један другог узрокују), док је сада све намирисано, чисто и уредно. Судбина је води баш у Немачку и она одмах, са чуђењем, на улицама града уочава да се све редовно одвија, да је живот несметано наставио даље, да нигде нема присутне кривице нити неповерења, никаквог знака тескобе нити сећања у изразима лица људи које среће. Уочава само покрете људи, њихову журбу за дневним обавезама и то је доминантно осећање: да се све креће, сви се крећу као да се ништа није догодило, иако би се могло, чак морало стајати мирно, укопано, слеђено пред свим ужасима који су се догодили. У Веру се тако, тек пошто је стигла, изнова улива страх, паника, неповерење, она стеже своје кофере и ни са ким не разговара јер већ сада види да су њене наде биле узалудне. „На силаску из воза, готово одмах крај вагона, налеће на матер, једва нешто остарелу, очуване бакарно риђе косе, али за пола главе нижу него што ју је памтила (или је сама порасла?), са забринуто збуњеним изразом на облом, још глатком лицу. Пољубе се са мање жара него што је очекивала, и мати је гурне ка једном човеку с носем као пачји кљун и ситним наблизу посађеним очима у ком јој је немогуће познати некадашњег фелдполицајца, виђеног ретко и издалека с устезањем гнушања.” (Тишма 1980: 166)

Читав тај сусрет, тако тачно описан се само надовезује на Верино осећање погрешке и појачава њено осећање изопштености и самоће. Мајка се понаша као да се ништа битно није десило, наставља живот тамо где је стала, нови живот, као да онај претходни никада није постојао. Реза Кронер, као надасве практична жена, прихватила је спремно оно што јој живот доноси и зато у свим околностима опстаје. Тишма нам приказује још један модел понашања са искуством трауме, у коме су готово избрисана сва претходна, непријатна дешавања, а нови, послератни живот прихваћен је оберучке, да би се сад из њега таквог црпело оно најбоље. Практична, припроста, и у тој простоти довитљива и витална, она наставља са својим животом једноставно, газећи даље, без много недоумица. У складу с тим, а без слуха за друге, очекује да се њена тек пронађена кћи са истом лакоћом уклопи у нове услове живота, и једнако настави са животом, искоришћавајући оно што јој је дато. Дата јој је нова прилика, а у њој мала соба изнад гостионе у којој по потреби помаже, али безвољно и с гнушањем. У гостиону навраћа много избеглица, „земљака” како се називају међусобно, који долазе да заједнички исмевају комунисте, и то се од ње очекује, али она пред тим причама остаје нема и ледена. Мајка јој због тога приговара, подстиче је на заборав, упућује на то да се укључи у живот, у посао и – као врхунац – напомиње да не говори о оцу и брату и њиховој судбини. Тако Веру, уместо тренутка предаха и утехе, поново стижу забране, ограничења, недозвољене теме, одређен начин понашања, претварање, тескоба, преживљавање, и тако у круг.

Свака нова етапа њеног живота једна је варијанта логорашког начина живљења, само умивена, чистија, без експлицитне слике насилништва. Она се поново осећа исцрпљено, измучено, узнемирено, на ивици. „Запрепашћено бележи колико се материно понашање срозало откако је отац мртав; њена простота, коју је она као дете слутила и назирала, сада избија у сваком покрету и речи. Види како је огрубела, скорела се, како немарно разбацује ноге у ходу, како стаје, истурујући трбух и подбочавајући се о кукове, пред госте, да би на сваку њихову грубу шалу разјапила уста са редом златних зуба и закикотала се као поголицано оматорело одојче. Осећа пред њом језу туђења, све чешће се повлачи у своју собу. Тамо је међутим крчма и даље прогони простачким гласовима, као из подземља, из невидљивог пакла. Покушава да одвоји од њих пажњу, леже на кревет и притиска крајеве јастука на уши, али свеједно чује и неодољиво замишља, под утиском пригушеног роктања, шта се доле збива: пијано разметање преживелих полицајаца,

есесоваца, лагерфирера, стражара.” (Тишма 1980: 168) Они људи од којих је бежала, којих се плашила, сада су у њеној непосредној близини, спрат испод, растерећени, безбрижни, живи. Њихове приче, шале, смех, све то доживљава као подругљиву реакцију на оно што јој се десило, као одговор на логоре, убиства, силовања. Зато, с правом још једном закључује да је свет потпуно полудео, окренуо се наопачке и сада се у њему више не зна никакав ред.

Из гостионе Вера бежи на улицу, у масу, међу непознате људе у дуге шетње, да се с њима стопа и остане непримећена. Али ништа од тога. „Промичу трамваји, камиони, аутобуси, све трешти, свак жури, ради, или се бахато одмара по гостионицама са детињасто бодрим називима какав је и 'Beim vollen Ticsh'. И ту бодрост Вера препознаје, иста је која је измишљала обмањивачке натписе по логору, називе за блокове, ревице, за куће радости, која је укрупњавала корак стражара у строју, која је дресирала вучјаке да непослушним логорашима цепају месо. Има осећање да је цела Немачка једна огромна лудница, где хиљаде и хиљаде, сви до последњег, доследно и у сагласности једни с другима говоре речи, чине радње, остварују замисли које су ван разума, хладна, измишљена конструкција безумља. Али логична, целовита конструкција као неки го, непотребно постављен бетонски зид. Нема се камо од њега побећи. На све стране је празнина, она, Вера, кружи по њој без додира било с чим, а кад опише цео круг, опет се нађе пред голим, хладним, до неба високим бетонским зидом, непотребним, измишљеним, или непробојним на њен унутрашњи крик. Чини јој се да ће и сама полудети ако се нешто не деси, ако јој неко не шапне на ухо да је све то искренуто, извитоперено, - као што бива са здравима кад дуже бораве међу умоболнима. Жури кући, с очајном надом да ће онде затећи неки знак, неку напуклину на том зиду лудости. Али је дочекује сам зид.” (Тишма 1980: 169)

Повратницима из холокауста живот након свега јесте тежак, непокојан, болан. Беже од оног што су преживели, у мислима потискујући свако сећање, јер је превише болно, али им, истовремено, исто сећање не дозвољава да на живот гледају другачије него на лудницу. Зато се тешко сналазе у новим околностима, имају страشان страх да се прича не понови, као и страх од заборављања ком су људи склони, док систем, држава, власт подржава такву опцију погодну за нове манипулације и ограничења. Управо због те

свести, Александар Тишма у својим романима чува право на сећање, чува га у име толиких жртава, али и оних преживелих, неоштећених, у име сећања на прошлост зарад мирније и поштеније будућности.

Верина, у венама забележена, а потом околностима подстакнута усамљеност само је продубљена осећајем да живи у свету безумља, да се безумље заправо само наставило, а да осим ње то нико други не примећује. Јер како осим безумљем објаснити та ведра, насмејана лица, ту ужурбаност, те послове, то трајање без кривице? Овакав доживљај света, послератног света свакако остаје изолован, усамљенички и Вера не уме да подели ни са ким своје осећање, а с ким би и могла у том далеком, туђем свету у ком се обрела у потрази за смислом, кад смисао не може да пронађе ни у мајчином загрљају јер је он давно изгубљен у породичној комбинаторици коју су њени родитељи направили. Верино неприпадање ниједној страни, оно неприпадање којег је од раног детињства свесна, сада је још једном потврђено, и чини се запечаћено.

Почињу свађе с мајком, мајчино незадовољство због њеног понашања које са искреним чуђењем назива „чудноватим”, због њене незахвалности, те предлаже да се Вера врати кући, у Нови Сад, а они ће јој слати месечну помоћ. Након те олакшавајуће одлуке, она ћерки чини још један уступак, узима слободно поподне и одлази с њом у куповину, да је опреми за повратак, пошто ју је тада први пут честито и погледала.

Страшна је судбина задесила Веру Кронер. Након свега што је искусила, након прогона, логора, силовања, бескућништва, свега проживљеног у самоћи, она бива одбачена (наново одбачена) од мајке. Осећање невољености и неприпадања сада и званично насељава Верину измучену душу, само потврђујући да њене давнашње слутње нису биле обмана. Сва њена животна мука, као и мука толиких других, намеће и трагање за одговором на питање ко је (све) крив за овај појединачни случај. Учесници, саучесници су бројни, друштвене околности тешке, индивидуалне прилике комплексне. Али у Верином случају, из које год перспективе гледали, долазимо на првом месту до кривог, погрешног споја Вериних родитеља, који су комбинацијом сопствених гена увелико искројили ћеркину судбину, састављену од страдања и падова. У томе не треба тражити кривицу, напротив, али се у том непромењивом статусу крију сва Верина тескоба и

усамљеност које муче и самог аутора романа. Даље, неслога родитеља и све супротности њихових карактера утицали су на формирање Vere као зреле особе, а потом су њеном судбином управљале околности за њу једнако непроменљиве: дехуманизована идеологија, друштвене околности, простор на коме је живела, па потом комшије, пријатељи, логораши, стражари, војници, слободни мушкарци, стицај околности који ју је до краја поново вратио на место одакле је све кренуло, под окриље породице да у њој запечати – једном заувек – своје сазнање о самоћи.

Сваки наредни пад бива све тежи и дубљи. Вера поново седа у онај исти воз који се чини све смрдљивијим и прљавијим што се више приближава кући. Стиже у мрачни, уморни, запуштени Нови Сад, у још горем стању од оног у ком га је напустила. „Враћа се кући, и док јој се приближава, док је сагледа са угла евангелистичке цркве, увек једнаку, утонулу темељима у земљу, с ранама од кише и ветра на давно некреченим зидовима и поцрнелом крову, са прозорима стана некадашње њене породице претвореног у звање и радњом њеног оца преиначеном у магацин сочива и пасуља, њој се чини да улази у још једно гробље.” (Тишма 1980: 176) За Веру је једнако гробље оно у логору код Кракова, соба изнад мајчине крчме у Немачкој, као и породична оронула и опустошена кућа у Новом Саду. Надаље, она једва да је жива, преживљава, несвесна времена, од данас до сутра, увек сама у мраку своје бедне куће. Пуши и мирује, излази само увече, никога не прима, живи од мајчине помоћи.

И онда, када се чини да је дошао крај њеном тужном животу, деси се тај дивни, ослобађајући сусрет са Средојем који ће, чини се, пружити Вери још једну шансу за избављење. „Осећа да не може поднети толики притисак узалудности, осећа да је болесна, болесна јој је мисао, осећање, нека бактерија јој се увукла у вијуге мозга и тамо рије, а да она ништа против ње не може учинити. Кад је сву изрије, она ће се срушити или ће полудети. Тада чује своје име, више пута поновљено, окрене се и види како за њом жури мушкарац средње висине, крупне главе, под лампом му засветле зуби на њој познат начин, јаке меснате руке је обујмљују и она зна однекуд тај загрљај па му се предаје меко и саридајем ганутости у грлу, и тек кад обујам попусти и она успе да се изблиза загледа у лице мушкараца, види да је то Средоје Лазукић. Спушта главу на његово раме и заплаче гласно, лелечући, ослобођено.” (Тишма 1980: 177/178)

ЛАЗУКИЋИ У РАТУ ИЛИ БРЗИ КРАХ ИДЕЈЕ

Када говори о судбини других породица и ликова у роману, Тишма приповеда у потпуно другачијем тону, још мирније, без емоционалне набијености, не журећи да заврши причу. Њихове судбине јесу тешке и непредвидиве, али им корени нису додатно оптерећени тежином дуализма, етничке обележености и терета које такво порекло са собом носи. На основу приповедања о породицама Божић и Лазукић, ми добијамо јаснију и прегледнију слику о ратним данима, што само значи да смо ближе истинитијем сагледавању догађаја. Осим тога, Тишма пратећи породицу Лазукић излази ван оквира Новог Сада, не удубљујући се у менталитет те друге средине, али свакако запажајући то да су ратне околности свуда исте, да нигде не постоји мирно место за живот.

Немања Лазукић почетак рата дочекао је још увек усијане главе, самоуверено, са арогантном вером да ће рат бити добијен, а да ће Немци скупо платити своје акције. Због својих националистичких испада, реализованих само кроз пуку реторику, не и акцију, одлучује да са синовима оде из Новог Сада, на тобоже сигурно – у Београд. Жену оставља код куће с наивним, испоставиће се детињастим, убеђењем да треба да чува кућу јер се њој као жени ништа неће десити. Човек који се толико припремао за рат и који је годинама унапред планирао стратегију отпора непријатељу, васпитавајући и децу у том духу, остаје тако болно несвестан рата, његовог тока и опасности која је на вратима. Са синовима планира да стигне до Албаније или даље, где већ затреба, али нису далеко стигли, јер су на самом почетку путовања суочени с гужвама, хладноћом, глађу, преварама, с ратним хаосом. Чим су кренули на пут срећу непрегледне колоне војске и кола, сви су у паници, путовање је тешко и физички и финансијски, споро се крећу, једва налазе конач, нешто за јело и слично. Цене вртоглаво расту, а с њима и страх, те је гостопримство ретко или прескупо. Представљајући нам атмосферу и догађаје првих дана окупације, у Новом Саду и ван њега, Тишма нам приказује како заправо изгледа ратно стање и колико је мало потребно да завлада потпуни хаос у коме се све што је до тада било лако заборавља, а остаје само потреба за очувањем живота. Преко ноћи нестаје оно друштво које је брижљиво грађено са утемељењем на одређеним хуманистичким принципима и настаје друштво у коме престају да важе сва морална и логична правила. На

место њих долазе само хаос, безумље, декаденција и зло које је добило свој најсуровији облик у лику човека у рату. Аутор не пропушта да, у овом контексту, иронијски посматра окончање свих бучних идеја Немање Лазукића, које, суочене са страхом за живот, постају неодрживе.

Приликом бекства из Новог Сада, старији син, Растко Лазукић, врло брзо страда јер се због жуља на ноzi попео на запрежна кола која су упрзо потом погођена бомбом из авиона. Отац и брат то тек сутрадан сазнају, када локални свештеник већ припрема његов покоп. Немања Лазукић је потпуно скрхан, преломљен човек. То је немерљив губитак за њега, али и потпуни шок, сурови сусрет с реалношћу за коју је потпуно неспреман. Осим тога што је доживео страشان породични губитак, то је за њега истовремено и губитак вере, поверења у систем, цивилизацију и људе, осујећење свих његових великих планова, на самом почетку тако болно поражених. Сва жељена освета, све тактике и стратегије, које су годинама смишљане непријатељу на пакост, уништене су на самом почетку рата. Јасно уочава да је његово оружје недовољно у борби са оваквим противником, да је за сукоб ипак неспреман, стога смирује своје страсти, чекајући нека погоднија времена за себе. Када човек, у неким зрелим годинама, схвати да су све идеје и планови на којима је почивао његов живот нестали – настаје попуни крах. Он се сам или преда пред новим животом који не познаје, или му се прилагоди, тражећи за себе ново место.

С друге стране, његов млађи син, Средоје, коме као да фали емпатије, вест прихвата с тугом, али практично, више размишљајући о невероватном сплету околности, јер је управо он могао бити тај с повређеном, жуљавом ногом, на тим колима. Средоје увиђа циничну игру реалности и схвата, једном засвагда, да су смрт и живот одвојени танком границом. Баш као и Мирослав Блам, на сахрани пријатеља из школе, и Средоје на сахрани свог брата схвата како животом управља случај, тек невероватан, наоко безначајан распоред околности. Трезвен и реалан, какав је одувек био, схвата да у овом лудилу не треба тражити никакве рационалне, логичне одговоре и објашњења, јер се животу тешко може подвалити. То је истовремено најзначајније сазнање до кога, већ првих ратних дана, долази. На све даље од тога, на очеве планове, идеје, на реалне ратне околности, на припадање одређеној страни, на морална начела, он гледа с

равнодушношћу, сматрајући их безначајним. Штавише, хаос и неред у њему буде осећање слободе, јер су сва она правила, за њега лажна и бесмислена, правила која гуше и спутавају, одједном нестала. Он почиње да живи слободније, чистије, у складу са самим собом, својим потребама и жељама, оправданим скорим просветљењем да је живот само необичан сплет околности.

Пошто се и отац мануо својих идеала, њих двојица настављају даље, помирени, али обесхрабрани, несрећни, без једног члана. Тако немоћни, изранављени, без динара у џепу, Лазукићи стижу у разрушени Београд у ком ће започети свој даљи живот, битно другачији од оног претходног, а у складу с ратним околностима у којима је све дозвољено.

РАТНЕ ТУРБУЛЕНЦИЈЕ – ОД ИЗДАЈНИКА ДО ПОБЕДНИКА

Тек пред крај романа, долази на ред Средојева ратна прича, по свему различита од Верине, другачија од свих до сада испрличаних, у својој издвојености, лишена све оне општости које ратне приче носе са собом. Тишма нас уводи у њу следећим речима: „Са пакосничким задовољством осматрао је Средоје Лазукић окупацију, као наследник лешину бахатог претка. Распадало се оно што га је, а да то није одређено знао, до јуче ограничавало. Није више било реда, одржавали су га силом туђини, с митраљетом преко груди, с намрштеним безбојним обрвама испод ивица шлема. Није више било поштовања, гњечили су га страх и глад. Није више било родољубља, наругао му се стид.” (Тишма 1980: 228) Тек сада јасно схвата (мада тако нешто слути већ поводом братовљеве смрти) колико га гуше и спутавају очева очекивања, наметнуте идеје, ред, рад и дисциплина, и то не само породична очекивања, већ општа. Ослобођен оне притворности новосадске, њених навика, обичаја, лажног морала, Средоје јасно увиђа, јасније него други, колико су брзо и лако пале све маске, а људска природа се исказала у свом базичном облику. Међутим, управо та огољеност, та искреност, лишена свих окова и стега, нарочито моралних, њему одговара. Средоје је коначно продисао, слободан. Он је онај профил Тишминог јунака, кога Чедомир Мирковић тачно описује као „индивидуалца из грађанске средине, за којег љубавна узбуђења и сексуална задовољства имају већу привлачност од идеолошког фанатизма”. (Мирковић 2005:112)

Од њега највише сазанајемо о ратним приликама ван Новог Сада, о затеченим приликама у Београду, о томе како људи животаре, страхују, сналазе се, додворавају, поштују полицијски час, гледају вешање на Теразијама, захвални, у својим страхом замагљеним умовима, због тога шо то не висе њихова тела. Некадашњи адвокат Лазукић се сналази и преживљава пружајући ситне саветничке услуге, што постепено прераста у неку врсту препродаје, уновачавања предмета. Пословне трансакције обавља искључиво са окупаторским подземљем, с којим је – уместо љуте одмазде – направио посао. Сарадња с немачким официрима потврђује лабавост Лазукићевих предратних уверења, националистичких испада, док се његово гласноговорништво муњевитом брзином претворило у самоодржавајућу сарадњу са онима против којих се клео, којима је смештао,

планирајући дугорочну освету. Изнајмио је стан и у њему препродавао накит, сатове, фотоапарате и слично, покушавајући испрва да држи Средоја ван послова, да га заштити, тако што га је удаљавао дајући му цепарац. У тим слободним часовима, Средоје беспослен лута улицама у потрази за оним задовољствима која су му у мирном Новом Саду била тешко доступна.

Како се посао развијао, Средоје му је постао, због познавања немачког језика, потребан да му у купопродаји помогне. И не само да је сина укључио у опасне махинације, већ је охрабрен својом сналажљивошћу, почео да коригује сопствене предрасуде. „Као последица успешних продаја, мењало се и његово опште мишљење о Немцима; умео је, када би који отишао са предметом што га је добро платио, да се упусти са Средојем у поређења између њихове господствености и српског скомрачења, па би се чак кајао због својих ранијих предрасуда, за које су, тврдио је, криви домаћи Немци, тупави и ситничари, очито дегенерисани, како је установио, сасвим другачији од ових правих.” (Тишма 1980: 233/234) Интересантно је да су се преобратили циљеви и погледи на свет, а да се учење немачког језика код госпођице Дрентвеншек ипак исплатило, али не у остваривању велике завере, не у борби против некада најљућег непријатеља, већ у сарадњи с њим. Ови редови само потврђују ауторов општи скептицизам, сазнање да је живот апсурдан, да околности мењају човека, намећу борбу за очување голог живота као једини циљ; сва начела се руше, уверења падају и остаје једино страх као покретач разних радњи, најчешће неморалних, нечовечних, блудних, до јуче неприхватљивих. Тишма не пропушта да укаже на сав парадокс живота који је једини непредвидив, док ратне околности само истакну тај животни хаос у коме је све дозвољено. Међутим, сав тај хаос, безумље, ништавило, декаденција, сви су они заједно део самог човека, јер је људска природа напосто таква, то нам помирено у својим романима доказује Александар Тишма.

Вест да је госпођа Лазукић страдала у рацији је кратко пренета. Њих двојица су потиштени, свесни и своје одговорности јер су је лакомислено оставили саму код куће, у нади да ће је као жену поштедети. Међутим, дневна дешавања не дозвољавају дуже туговање, већ се отац и син надаље концентришу на дружење с Немцем Дитером Владенхајмом, нетипичним Немцем који долази на разговоре код Лазукића, да уз чашицу

ракије упозорава на опасности које тек долазе. На неки начин, он постаје заштитник и саветодавац њихове мале породице и предлаже да се Средоје, како би избегао обавезе у српској државној стражи, намести као преводилац у немачкој полицији. То је понуда која одговара и оцу и сину, нарочито оцу који јасно увиђа да је време идеала давно прошло и да треба сачувати макар овог сина, кад је све друго изгубљено. У полицији се Средоје одлично снашао, посла није било пуно, па је често, и све чешће излазио у шетње, у лутање градом у потрази за задовољењем еротских фантазија које у рату постају све доступније. Његова чула се све више распаљују, а полицијска пропусница и солидна плата дају му већи осећај сигурности и смелости.

У редовима посвећеним животу Средоја Лазукића сазнајемо о читавом једном паралелном свету, свету подземља, трговине, проституције, који показује другу страну окупације, једнако хаотичну, али ситуацију у којој – паралелно с постојањем логора, вешања, свакодневног страдања – постоји један свет уживања и разоноде. Друштво у коме су престале да важе моралне ограде нуди његовим грађанима на уживање све облике телесних и материјалних ужитака, ослобођених мирнодопских правила која ограничавају и спутавају машту.

Испред железничке станице Средоје открива, потпуно фасциниран, читав један свет жена, свет понуде, широког избора и слободе, ком је тежио. Све чешће одлази на то место, узима жене, једну по једну, не задовољавајући тако своје потребе, већ дражећи још више своја чула, испитујући докле се то царство простире и ко му све припада. У њему се јавља жеља да те жене потпуно савлада, да их још више потчини и ради с њима шта му је воља. Зато користи своју полицијску пропусницу, која му пружа моћ, у овом случају сексуалну, а сама по себи значи претњу за ту жену, жртву, која се у страху беспоговорно предаје. У тој игри улога, Средоја узбуђује и сам сексуални чин и насилништво, страх проститутке, али и страх да би он сам могао бити разоткривен у превари. У забрањеном, опасном крије се све оно узбудљиво што покреће чула. Свестан превелике опасности којој се излаже, зариче се сам себи да ће престати с тим, али то не чини, јер њиме управљају телесни нагони, потреба за том врстом задовољења. Жеља да се сексуална игра реализује потискује страх и води га у даље авантуре.

До краја га разоткрију, ухвате, али читав случај пролази без санкција, јер његов пријатељ и заштитник Валденхајма гледа са симпатијама младалачке игре, одлично разумејући какво је задовољство посреди. Овај догађај учврстио је још више наклоност надређеног и с пролећа он почиње да води Средоја са собом на путовања која су била и те како пријатна. Купање, кафане, уживање, раскошне трпезе, бројне жене, читав свет насладе који траје паралелно са светом безумља, јер је део исте природе.

Тако пролазе Средојеви дани у окупацији.

Једног дана, тек након више година рата, као да живи потпуно изоловано, он види вешање човека које делује на њега као својеврсно отрежњење, прави у његовом уму везу са стварним светом, са страшним околностима у којима он безбрижно троши своје дане. Жацне га та чињеница, то изостајање патње, изостајање свести о патњи других, о страдању које се дешава на све стране, паралелно, истовремено с његовим лагодним животом.

Али срећа као да је на Средојевој страни, јер он из сваке ситуације излази као победник. Међутим, срећа је само друго име за стицај околности који се њему догодио. Таман кад је почео да размишља о догађајима који га окружују, ближи се крај рата што је претња за Средоја, будући да је се приволео страни која ће по свој прилици бити поражена. Можда су баш флексибилност и неопредељеност Средојева награђени јер му живот намеће ситуације у којима се нађе увек на победничкој страни. Након прославе рођендана једног немачког официра, ненадано се одигра сцена у којој га, у пола ноћи, напаствује Валденхајм, он бунован вади пиштољ, пуца, убија га, а потом бежи, бежи целу ноћ. Наилази на људе који га одовде међу партизане, тамо га пропитују, сумњају да су га убацили Немци, али их вест о стварној погибији Валденхајма разуверава. Међу тим људима, Средоје доживљава неку врсту отрежњења, схватајући да више припада овде него тамо где је био, да је његов београдски, ратни живот био немогућ, неодржив у свом благостању. У међувремену, сазнаје да му је отац стрељан због сарадње с непријатељима, што је коначно с њега бацило сваку сумњу међу партизанима.

И тако се Средоје спасао, наставио живот на другој страни, надаље и сам убијао Немце, да не би њега убили и коначно као ослободилац доспео у Нови Сад „где ће се

уверити у непостојање било каквог речитог трага свог тамошњег некадашњег бављења, с изузетком дневника Ане Дрентвеншек”. (Тишма 1980: 265) Тако нам ратна судбина Средоја Лазукића потврђује да су околности те које чине живот одрживим, а њихов стицај управља судбинама људи водећи их с једне стране на другу страну. Свакако је и самоодрживост и снажљивост јунака умногоме допринела његовом опстанку и лакшем подношењу удараца које је унео у његов живот ратни вихор, односећи му читаву породицу.

ОСЛОБОДИЛАЧКИ ПРИНЦИПИ

Након ослобођења, Средоје је добио и воднички чин и чланство у Савезу комунистичке омладине, што је за њега истовремено и спасоносно и оптерећујуће. „Морао је да глуми оданост коју није осећао, и да је чак намеће другима, што није умео без нестрпљивих испада. Стога је на обуку и састанке у касарни ишао стегнута стомака, а враћао се одатле као из дубоке воде у коју је био загњурен и у њој задржан до границе издржљивости. Дахтао је за опуштањем.” (Тишма 1980: 288) Наравно да га наметнуте стеге гуше, његова слободарска природа пати и целим бићем изражава негодовање према идеологији која му је страна и неприхватљива. Испоставиће се да Средоја, као и друге уосталом, непрекидно прате ограничења, правила, закони који му уређују живот и приморавају га да се влада другачије од онога што налажу његова истинска уверења. Само је ратни хаос унео у његов живот унео кратак, али неодржив предах. Током окупације, био је слободнији него икад, и то је апсурд његовог живота, последица опирања било каквом реду, систему, правилима, обавезама.

Послератни живот Средоја Лазукића указује на идеолошку мобилизацију, политичко лицемерје, репресивну стварност, на комунистичку реалност коју Тишма једнако веристички приказује као и ратно страдање. Осећање егзистенцијелне стрепње које доминира у Тишминим романима појачано је чињеницом да су ратни понор и ништавило заменили нове поделе и забране, изведене у име тобожњих хуманистичких циљева, за добробит свих. То потврђује партијска књижица Вере Кронер, њено чекање на пасош, као и Средојеви затворски дани и све што је до њих довело.

По окончању рата, Средоје живи у Цељу за које каже да је „једно велико парилиште” где сви желе да надокнаде пропуштено у рату, жене ходају по улици „као кучке”, он их узима, с бесом и ниподаштавањем, док оне ипак остају задовољне и са осмехом. Стално мења станове, газде, просторе у којима живи, чезне за лутањем, за променом, за слободом, за животом без икаквих обавеза. Као и други ликови у роману, и

Средоје трага за простором мира и стабилности, бежећи од себе самог, не одређујући се и не обавезујући се никад и никоме.

Лутање и потрага за изазовом довела га је до Доминике код које је, осим краткотрајног задовољења жеље, пронашао нешто више. Она му постаје стална љубавница, увек ту, увек спремна, нема у свом предавању, па престаје за неко време да трага за другим женама, налазећи у њеној сигурности задовољство. Доминика га привлачи јер је њено постојање у његовом животу сведено на тело, неоптерећено сувишним речима или лажним моралом, она му се предаје једноставно, лако, без уздржавања и тиме за неко време испуњава оне потребе за којима је трагао. Понашање ове жене мотивисано је њеним „грехом” из прошлости, везом с „немачком униформом” коју Средоје проналази у орману, те она осећа страх да ће бити пријављена, али и извесну обавезу да се за грех искупи. Управо у тој игри доминације коју обоје непогрешиво препознају, крије се телесни склад, као и успех ове везе.

Напоредо са овом везом, трају друштвене обавезе Средоја Лазукића које аутор прати с посебном пажњом. Срећан расплет ратних околности платио је обавезом да подучава људе руковању радио-станицама, али и дужношћу да присуствује политичким предавањима и састанцима комуниста. Све је то скупа за Средоја велика казна, мучење, омча која га гуши, обавезује и упућује на систем, у коме он види само бесмисленост. „На тим отегнутим предавањима и састанцима, где су се смењивали погрешно изговарани изрази и недоказане, на наивној вери засноване тврдње, Средоје се час борио са мртвачком поспаности, час је долазио у искушење да негодује и виче и оповргава. А могао је једино ћутати и слушати.” (Тишма 1980: 293) Тражио је да буде демобилисан, али су га одбили, па он из освете почиње да држи наставу офрље, а састанке избегава или на њих касни, показује немар и неозбиљност. Око њега се спонтано окупља група истомишљеника, с којима одлази у мензу на картање, на дружење и размену заједничких интересовања, док га једног дана не ухапсе. „После три недеље, изморен и плашећи се горег, Средоје је попустио и дао опширно признање о свом роварењу против народа и државе, заједно са истомишљеницима, а није признао једино летке о којима доиста ништа није знао.” (Тишма 1980: 297) Тако, након покушаја побуне, а због немарног и бахатог понашања, ипак је искусио бескомпромисност једног режима, непријатне методе

испитивања, био је принуђен на лажно признање, а потом осуђен на годину дана затвора. Послератне судбине свих преживелих отежане су чињеницом да се окупација привидно завршила, јер сада наступа она притајена окупација прикривена испод идеје да ради на изградњи бољег друштва за све. У таквој атмосфери, на известан начин, наставља се оно што је у рату започето: поделе људи, кажњавање, истребљење. Систем прописује и оправдава ограничења, једноумље, насиље, бесмисленост, параноју, дакле – зло.

Након што је издржао казну, поново проналази Доминику и почиње живот с њом у изнајмљеном собичку, али тај саживот нема више ону драж као када јој је он ноћу долазио у кревет и узимао је, а дању настављао са својим активностима. „Сметало му је што се њена личност проширује даље од тог познатог тела, постајао је нетрпељив према особинама које је код ње тек сада откривао, према њеној уредности, чуварности, према начину на који је – с неповерљивом испитивачком пажњом, као кратковида – загледала сваку ствар, па и сваки залогај, пре но што ће их узети да са њима учини шта је наумила. Морао се савладавати да се на њу не извиче, и савладавао се, верујући да га у ствари нагриза не њена близина већ друга затворска тескоба од које још није оздравио.” (Тишма 1980: 298) Све док је била тајна, жена је била привлачна, пожељна, дакле, ипак далека, непозната. Речи уносе само тежину, ремете чистоту тела, њихов склад и јединство, уносе проблем и главобољу. Као и Вера, и Средоје жели само тело без идентитета, без припадања, јер свако припадање јесте одређивање, испоставиће се увек кобно.

Ту га затичу и други проблеми који у његовој свести стварају све већу тескобу и продубљују осећање спутаности. Станодавац код ког је Доминика узимала собу буни се што момак живи код ње, те прети да ће да их избацити. Једино решење за ове непријатности лежи у склапању брака, али се то обома чини некако неприродним и наметнутим. Иако су то одмах учинили, незадовољство међу њима расте, страст нестаје, дневни проблеми се гомилају, она негодује што он не ради и што још увек не тражи посао. „С нестанком тајне, неми сексуални ужитак замењују речи које уносе раздор и наговештавају раскид. Доминикина трудноћа затвориће обруч колебања и Средоје ће, одлазећи у Нови Сад, заувек изгубљену тајну женског тела заувек оставити за собом.” (Гордић Петковић 2005: 58)

Средоје се тешко сналази у датим околностима, покошен од система, угушен, тек наизглед „преваспитан”, он лута, не налазећи нигде мир ни задовољство. Излази на улице Цеља, шета, тражи посао, али увек завршава у кафанама, слушајући разне приче јер му је мучно да послодавцима објашњава своје затворске дане. Сањари о студијама које је одувек желео, и то је једина ствар која га у овом моменту занима, зато долази на идеју да оде у Нови Сад и види шта је с родитељском кућом и имовином. На одласку му Доминика даје новац, а уз то и вест да је трудна, те да се брзо врати и да почне да ради.

Априла 1950. године стиже у Нови Сад за који га не вежу нарочите успомене. У кући су други станари, администрација је спора, непродуктивна, а Средоја пут води у некадашњи крај Милинка Божића (крај који га је због своје разбарушености одувек привлачио), где се настањује, узима малу собицу, а издржава се подучавањем комшијске деце. Један адвокат га упозорава да од државе неће ништа добити назад, али њега као да то не брине, проналази мир у својој слободи и анонимности. Стиже му вест да је Доминика родила кћер, али он се ни након тога не враћа. Неколико година касније, добиће фотографију на чијој полеђини пише „Тати на мој четврти рођендан – Вали”, често ју је у пијанству превртао, не знајући шта би друго с њом. Средоје није рођен, није спреман ни за какве стеге – брачне, родитељске, друштвене. Он је особењак који у својој усамљености готово ужива, јер усамљеност за њега значи слободу која нема цену. Зато се уместо породичних обавеза одлучује за једноставан новосадски живот.

Шета и животари и у једној таквој шетњи среће Веру Кронер.

ВЕРА И СРЕДОЈЕ

Последње поглавље романа *Употреба човека* говори о Вери и Средоју, о њиховом заједничком животу након исцељујућег сусрета, што нам за тренутак даје наду у избављење и срећан крај, али његово изостајање само потврђује до које су мере ликови упропаштени и одређени својим животним причама.

Сусрет је био обећавајући за обоје, они се испрва с радошћу састају поводом дневника, он им је стално пред очима, као додирна тачка, заборављена прошлост, као место сусрета. Делују срећно, весело, као да су се пронашли, понашају се детињасто, вијају се, смеју, задиркују, љубе се дуго, сатима. „Средоје наниже хиљаде лаганих, једва осетних пољубаца на Верину косу, раме, руку, а с највећом нежношћу на онај печат изнед њене дојке утиснут црним неизбрисивим словима *Feldhure*, који Вера први пут после логора пред неким не крије.” (Тишма 1980: 306) Па даље: „Као да се стварно вратила за деценију и више уназад, има жељу да се само игра, без мисли, без осуда, без полагања рачуна о том шта чини. Чак нерадо слуша Средојеве сањарске изјаве и подсећања на њихово раније узајамно привлачење: волела би да се сматра да ова љубав нема прошлост, него да је сва у садашњем сурету.” (Тишма 1980: 306) Само садашњи тренутак, ово препознавање сада може да обезбеди неко задовољство, без икаквих одређивања, оптерећивања, без неког контекста у који њихова прича ипак мора бити смештена.

Накратко, обоје се осећају растерећено, избављено из својих чемерних живота, јер је њихов поновни сусрет створио неку шансу за повратак на пут мира, учинио је живот подношљивим, чак радосним. За Веру то значи могућност новог живота, оног без сећања и идентитета, о ком је као девојка маштала, а за Средоја, уз задовољење некадашње страсти, и покушај да се с неким опстане у слободи.

Па ипак, Вера зна да се од прошлости не може избавити никада, зато жели да ужива у овом поклоњеном тренутку, да се не сећа, да се сећањем не дефинише, не сврстава у неке, какве год, категорије. Тих првих дана, ни једно ни друго не мисле о ономе што је било и ономе што јесу, не желе да разматрају своје потребе и намере да не би уочили њихову неодрживост. Зато се радо препуштају тренутној срећи, докле год трајала.

Након почетне еуфорије, почињу ипак разговори који воде у прве сумње и свађе. Оне су наравно безначајне, тичу се највише госпођичиног дневника, али воде у даље исповести, процене, судове. Увлачи се у разговоре дух рата и сада је неизбежно да једно другом саопште како су га провели. Вера први пут говори о ономе што је доживела, први пут има прилику да се исповеди, али након тога њихов однос више не може бити исти, он је сада оптерећен том прошлошћу која је као гумицом избрисала тек пронађене тренутке уживања. Након исповести, које уједно значе и оживљавање преживелих догађаја, обоје постају брижни једно према другом, пазе се да не озебу, ушушкавају се... „Средоје помиње своју напуштenu жељу да студира, појављује се помисао на Верино поновно запошљавање. Али, страх им не да да крену даље од замисли, страх да би могли изгубити што су неочекивано стекли, ову сагласност у подругљивом немару, овај споља недотицани мир, па ућуте. Ућуте, с оживљом разочарења.” (Тишма 1980: 309) Сенка тешке прошлости надвила се над њиховим животима прекривајући их, јер је гласно изговорена прошлост постала јавна, званична и као таква васкрсла сва она осећања која су поводом тих догађаја покушала бити потиснута. Од тренутка исповести, нестаје сва радост сусрета, она првобитна, готово детињаста растерећеност. Заменила ју је брига за оно друго, за себе самог, за прошлост и будућност. Истовремено, обоје су свесни чињенице да је пронађена сигурност само тренутна, јер је изолована од света, а да ће даљи живот подразумевати искорак, промене, деловање на неком пољу.

Тема прошлости, рата, логора, фронтова, униформи и крвопролића отворена је, а за њом, отварају се и бројна друга питања, потпитања, сумње и дилеме, размишљање о оном што се десило, како се десило и како даље наставити живот с тим. Интересантно је приметити то да се сви разговори одвијају под „будним оком” дневника Ане Дрентвеншек, који је повод за сусрет, за сећања, за дискусију, несугласице, на крају, и за расанак. Вера и Средоје отварају, заједно читају и тумаче ту чувену црвену свеску,⁴ па иако на први поглед делује да дневничке белешке нису у сагласју са оним што двоје младих осећају, оне ипак подстичу на постављање кључних питања, оних питања која морају бити постављена, јер говоре о истој егзистенцијалној стрепњи. Иако су записи штури, недоречени, у њима се осећа иста она празнина, ништавило и употребљеност

⁴ О садржају ових белешки говорили смо више у поглављу „Госпођичин дневник”

човека, као и чежња за срећом, заједничка свим актерима приче. „За читаоце је као и за актере садржај дневника тајна чак и након читања, јер у њему узгред поменути људи и догађаји представљају нове непознанице. Иако би Госпођичина исповест, по читаочевом очекивању, требало да буде контрапункт логорској мартрији Вере Кронер, она је њена допуна, јер из ње израњају истоветни мотиви душевне отупелости, сексуалне експлоатације и усамљености, или, како то Вера формулише, помиреност са судбином. Размимоилажење у тумачењу Аниног дневника биће и симболичан наговештај да ће се и путеви Кронерове и Лазукића неумитно раздвојити.” (Гордић Петковић 2005: 58)

Поводом госпођичиних усамљеничких записа и њене помирености са судбином, отвара се и тешка тема односа жртве према злочину: „а да ли је она, Вера, била помирена са љубавима које су јој се наметале? Вера опет слеже раменима. Па можда је и била помирена, каже затим, док је преживела. (’Па можда сам и била помирена, жива сам’ – тако дословно.) И наједном бризне у плач. Плаче из пуних груди, рида искривљених усана и проливајући на очи густе и дебеле сузе, тресе се и подрхтава целим телом, углављеним између наслона и душека отомана где ју је разговор затекао, да опруге зацврче и дрвенарија зацвили. Право из плача који не престаје нити јењава она замуца: ’Та то је лудница, Средоје, схвати да је то лудница, у којој су чувари можда луђи од оних које чувају. Ти повици, то урлање, ти ударци батином, то збијање и брбљање и пребројавање који не престају чине те помиреном. О, још како помиреном, још како послушном, толико помиреном и послушном, да се смешкаш војницима кад навру у кућу као вукови, и кад те неко изабере идеш с њим у кревет и трепериш захвално и грлиш га и љубиш и њишеш куковима шашаво, шашаво, само да би он био задовољан и да те не би потказао, да те Хандке не би изломио батином.’” (Тишма 1980: 311) Разговор о времену проведену у логору код Вере развија свест о томе шта је преживела, тек сада након свега преживљеног, она освешћује догађаје. Дани у логору изгледају као догађаји из неког паралелног света, немогућег, нереалног, гледано из садашње перспективе, али то је свет чији је она била део, свет у коме је све те луде, шашаве ствари чинила због живота, макар и тог шибом кажњаваног, силованог, мученичког живота. Вери је данас јасно да је улога жртве у целом процесу мање бесмислена од улоге злочинца, од улоге онога који је пристао на зло, његови се мотиви данас теже могу разумети. Улогом целата се Александар Тишма више

бави у роману *Капо*⁵ и причи *Школа безбожничества*, које с романима *Употреба човека* и *Књига о Блему* представљају својеврсну целину.

Верина исповест не може донети олакшање ни утеху, јер утехе нема, она може само донети сусрет са истином, која се, изговорена, опире забораву, постаје званична. Зато се међу Вером и Средојем однос компликује, оптерећује садашњошћу, прошлошћу, информацијама, бригом, прећутним неприхватањем нових односа. Прво, нестаје физичка блискост, потом долази опште нерасположење, потиштеност, туга. Они ћуте, траже решење, пипајући по мраку своје унутрашње тескобе, премеравајући односе, вагајући шта да се уради. Осим тога, обоје пију и у алкохолу налазе тренутну утеху, као и начин да се преживи дан и одложе одлуке које морају бити донесене. Напослетку, Вера одлучује да поново оде код маме. „Полазак пада на 14. септембар. Сада је то дан који обоје ишчекују. Ишчекују са неказаном жељом да никад не дође, јер се и поред јасне представе о несавршености другог, и себе уз оног другог, још увек желе и воле. Али како ниједно нема снаге да прими одговорност за преиначење или заустављање одлуке, време их неопозиво дољуља до последњег састанка, поподне, уочи Вериног поласка на воз.” (Тишма 1980: 313)

Тако и последња шанса за срећнији крај и здравији опстанак остаје немогућа, пошто је живот употребио Веру и Средоја и од њих направио људе за које је свака даља потрага за лепшим животом узалудна, јер је њихов живот одређен да буде усамљеничко трпљење и патња с чим су се помирили. Осим тога, нису ни стекли прилику да управљају својим животом, њиме је управљао други: породица, идентитет, историја, фашизам, национализам, на крају крајева – случај. Њихова прошлост, а нарочито Верина, препуна је

⁵ Проблематизујући улогу извршиоца злочина, аутор увиђа да су различити мотиви нагнали учеснике да заузму ту страну. Најчешће, разлог је и у овом случају страх, потреба за очувањем живота која од човека ствара целата. Тако, Капо Фурфа (Вилко Ламиан), обављајући своје стражарске дужности у Аушвицу, све време је заплашен исто као и затвореници које мучи и које плаши, плашио их се и ужасавао као и они њега, схватајући да је због туђе мржње према њему и сам постао Капо, злочинац. Капо Фурфа тукући друге тукао је себе, и његов живот након холокауста једнако је неподношљив, као и живот жртве. Непрекидно га муче сцене из логора, као и сазнање да је сва та дела он ипак починио, јер није хтео да он буде тај који иде у смрт, бојао се исто као и они. Вилко Ламиан гура друге у смрт јер га је страх преплавио, али је било оних који су уживали у батинању, у коме су пронашли простор за испуњење својих тајних жеља, насилничких порива, који су глумили надљуде. Такав је Дулич, али и поједини извршиоци Новосадске рације о којима Тишма приповеда.

трауме, те она нема снаге, ни физичке, још мање душевне, да се против тих успомена бори, да се снађе у овом животу који јој доноси само патњу. Зато и данас, једнако као и у логору, помирено прихвата оно што јој долази. Тај случај као да јој непрекидно стоји на уму, њоме управља, она му у потпуности препушта узде да је води даље, у ново лутање, у даљину, изгнанство, у даље странствовање потврђујући чињеницу да је човек у сваком случају сам. У томе лежи највећа несрећа. Како каже Гојко Божовић „Тишмине повести су толико потресне и упечатљиве баш зато што су одустале од утехе. У њима се патња не осмишљава накнадном памећу хуманистичких пројекција. Човек је сам са својом судбином.” (Божовић 2005: 171)

Симболично, Тишма завршава роман онако како га је и започео – причом о Госпођичином дневнику. Он је на самом почетку направио везу међу ликовима, наставница немачког језика повезала је ученике, дневник је спојио у послератним околностима Веру и Средоја, а сада пошто нестаје и последње везе међу протагонистима, док Милинко Божић негде као биљка животари, дошао је ред да се реши и судбина црвене свеске. Њих двоје одлучују да га спале јер је то свакако била жеља власнице, али чине то полако, сваки чекајући да онај други прекине уништавање њихове *везе*. „Коначно пламичци захвате све листове, лизну преко корица извијајући их и потамњујући, спајају се у један једини црвено-жути пламен који сукља и скаче високо, да би затим почео полако да се стињује, да тоне ка свом дну, да трепти и нестаје, остављајући иза себе жар и пепео.” (Тишма 1980: 315)

Сам крај романа *Употреба човека* најбоље би се могао описати речима Гојка Божовића као „драма без катарзе” (Божовић 2005: 169). Судбина јунака је драматична, али таква да катарза није могућа, они су од живота поражени и до те мере употребљени да не постоје механизми којима би се могли рехабилитовати и наставити даље ослобођени осећања кривице, страха, прогона, ослобођени сећања на прошлост која их прогања. Катарзе нема, јер ни утехе нема. „Употреба човека нас је пренерезила непомућеном мирноћом и непоткупљивим истинољубљем сведока и тумача коме је истина (а не сензација или атракција) најлепши циљ, истина превсходно психолошка, антрополошка, чији парадоксални одблесци поричу сваку једносмерну концепцију човека.” (Гордић 2005: 178)

НА КРАЈУ ПРИЧЕ

„Само код Тишме од оне (дивље, јасне) невере у човека, у друштво, настаје књига, настају књиге које су велика исцељујућа (медицинска) литература.”
(Хандке 2005: 293)

Када након читања романа *Књига о Бламу* и *Употреба човека* реконструирамо дешавања у потрази за темом која у овом широком спектру највише занима аутора, доћи ћемо неминовно до теме ЗЛА. Тишма приказује то огољено зло које не долази од неке више, треће силе, него од човека самог, од нас самих. Зло је извориште свега испричаног, оно је неуништиво јер је део човековог бића; питање је само када ће се појавити, јер га је тешко предвидети и одгонетнути му прави узрок. Осим тога, кључни проблем је у томе што се једно зло распирује другим злом, а злочин кажњава новим злочиним, па зато излаза нема. А ми, као читаоци, надвијамо се над страницама ових дела, ужасавајући се и саосећајући онолико колико смо то у стању, увиђајући – мање или више – степен личне одговорности.

Тачно је да Тишма свуда види зло и бесмисао, али је литерарно стварање заправо суштинска потрага за смислом и разумевањем. Тишма сматра да књижевност може само да сведочи о демону зла, о целату и жртви и да установи човекову немоћ и пораз пред потребом да се довољно опстане у људскости. И то је много. Књижевност је у својој суштини морална, а проза Александра Тишме намењена је оним читаоцима који се не плаше да размишљају, да се потресу, уздрмају, запитају. О теми холокауста је много написано, а Тишмина дела дају велики допринос, питајући шта желимо да чувамо у сећању, шта се заправо десило и на који начин уметност треба да се носи с тим.

Иако се чини да је човек поражен у потпуности, не треба смисао и утеху тражити на широком плану, већ на уским, малим потезима: у Верином ризичном подухвату да спаси баку, у Божићевој солидарности са страдалима, у томе што они пристигли у логор мисле да виде машкаре или да су дошли у лудницу, а не у затвор, што омогућују баки да у сточном вагону седне на руксаке... Поједини јунаци ипак показују племените особине и

напор да се сачува макар достојанство живота. Хуманистички принципи су слаби, делују узалудни, али нису сасвим поражени и у томе треба тражити смисао.

Велики љубитељ писане речи, Милинко Божић, пасионирани читач лексикона и енциклопедија, у једном моменту пожелео је књигу у којој неће бити ничег сувишног, само суштина. То је и Тишма постигао својим делом. Суштину. Јер се трагајући за истином до ње долази. Након верно исприповеданих прича, даље се намеће питање ко је заправо починио то зло. У коме зло чучи? Ко је спреман на таква дела, ако нисмо ми, ми сви који о њима са зебњом читамо? Или јесмо ми, ми други, престрављени, поражени пред животом који је неумољив кад се умире?

Уместо одговора на ова питања (тачних и јединствених одговора свакако нема), навешћемо запажање Милисаве Савића, које ипак много тога објашњава, указујући на смисао литерарног стварања. Романи Александра Тишме „траже такве читаоце који не очекују да их књижевност забави и умири, већ да им узбурка крв, да их раздрма и доведе чак до несанице. Без савести – да употребимо ту старинску реч – нема ни рецепције Тишминих приповедака, а њихова снага и величина је управо у томе да могу да допру до савести, ма колико је модеран човек дубоко потискивао и избегавао. Књижевност је у својој суштини дубоко морална и етична”. (Савић 2005: 309)

ПРОБЛЕМАТИЧАН ИДЕНТИТЕТ И ЗЕБЊА ОД ЗАБОРАВА

Велики поклоници књиге – Милинко Божић и Роберт Кронер – разговор почињу питањем „Шта данас читате?“, питањем које је данас део адорновске дилеме како *конзумирати* књижевност након холокауста. Уколико је цела библиотека Кронерових остала без читалаца, дакле, без своје праве сврхе, уколико су хуманистички принципи на којима је почивала поништени, јер се све оно чему су књиге училе показало неупотребљивим, а оно што је уследило противречило њеној суштини, заиста се поставља питање која је сврха књижевног дела и на који начин, у којој (адекватној) форми оно треба да постоји и да сагледава размере историјске катастрофе која се догодила.

Тешка сенка холокауста која се надвија над временом након Другог светског рата означава цезуру после које није могуће писати, али ни читати књижевност на исти начин. „Насупрот ове немогућности, стоји огроман етички захтев да се сведочи о том догађају, који, како су многи тврдили, измиче било каквом представљању, сведочењу, чак и самом језику.“ (Кујунџић 2011:115) Измиче не само уметности, већ човековој способности да говори о овој историји ужаса поводом које се проблематизују сва начела морала и хуманости на којима је свет почивао, сматрајући их чврстим и непоколебљивим. Проблематизује се друштво као уређена заједница, постојање реда и смисла, као и питање правде, јер су током рата поништени, преко ноћи су постали неважећи. Свет је застао, замрзнут пред злом које се дешавало, не схватајући најбоље како је уопште могуће да се тако нешто догоди у цивилизованом свету чији су део, у чијој су изградњи и сами учествовали, чврсто верујући у његове постулате.

Након холокауста, свет је, баш као и литература, упркос неумитном превазилажењу тренутка и непомеривој чињеници да живот иде даље, остао горко обележен. Свет наставља даље, без разлике да ли је у холокаусту учествовао или је о злочинима само слушао, да ли је у њему неког изгубио, или убио, или је све само немо посматрао. По природи ствари, све иде даље. Књижевност холокауста настаје упрво у том простору, између чињенице да се живот наставља, али да у тим настављеним животима данас стоји сазнање, чврсто као опомена, ко смо и какви смо. Непријатност овог суочавања са истином превазилази још већи неспокој који лебди као озбиљна претња, а то је тешка,

страшна збња од заборава. Она је највећи покретач књижевног стварања, из ње проистиче литература која се бави овом темом, преузимајући на себе дужност да – у име прошлих и будућих времена, у име свих – изнова подсећа на оно што се десило, износећи беспошtedну истину читаоцима на разматрање.

Књижевност холокауста се истрајно бави свим болним темама из ове сфере: кривицом, насиљем, злочинима, односом жртве и целата, истине, сведока, извештавања, као и улогом уметности у читавом процесу, све с циљем да се допринесе јаснијем сагледавању истине, у контексту уверења да само она води ка освешћењу и да се, непрекидним подсећањем на почињене злочине, умакне замци заборава. Улога литературе у овоме је велика и обавезујућа, према Тишмином размишљању, већа од историјских студија и статистике, као што је и улога појединца далеко већа него што се то најчешће мисли. Адорновски став потврђује да причање о холокаусту не сме да престане, да је дужност књижевних стваралаца, као појединаца, да причу настављају, јер ће непрекидно приповедање доприносити сталном подсећању, као и бољем сагледавању догађаја – даће једну комплетнију слику страдања. „Причање приче је заправо кључна ствар када је реч о ефекту холокауста. То није интертекстуални процес како се то често салонски истиче, већ трагање за континуитетом као отпором.” (Гвозден 2005:89) Аутори са искуством трауме или сведоци дешавања имају јасно развијену свест о значају књиге у овим догађајима и они писање приче доживљавају као обавезу, осећање дуга, етичко осећање које нагони писца на стварање. Владимир Гвозден говори о *ефекату холокауста* који се постиже причањем приче о њему, где књижевност добија улогу спајања онога што је холокаустом разорено, и у томе се налази смисао целог књижевног поступка. Књижевно стварање, непрекидним подсећањем на историјску катастрофу, нуди један вид отпора заборава, неморалу, поделама, нетрпељивости, страдању. Нуди нам беспошtedно увид у то какви смо, с надом, па макар и слабом и наивном (јер је та нада већ једном сахрањена у библиотеци Роберта Кронера), да сви литерани напори имају смисла.

Романи Александра Тишме дају значајан допринос књижевности холокауста, пре свега, због искристалисане свести о важности теме, о неопходности књижевног ткања и

улози књижевног дела у догађајима које описују. Његово дугогодишње трагање за темом довело га је до оне тачке, до оне приче која се прихвата као обавеза, одакле се нема где даље ићи, јер не постоји ништа важније. Добро је имати на уму и то колико су Тишмини напори да разуме оно што се догодило аутентични, а намере моралне јер, како каже Миљенко Јерговић поводом Тишминог романа, „у књижевности, као ни у животу, људе се не смије вријеђати вишком суосећања и лажне сућути”. Ако и делује сувишно, ова аутентична намера препознаје се у свакој реченици Тишминих романа.

Живот и књижевно дело Александра Тишме је одређено, о томе смо доста писали, породичним коренима, његовим двоструким пореклом и осећањем нелагоде у свету у ком се аутор, тако обележен „неприпадањем”, нашао. Питање идентитета, трагање за идентитетом, проблематичан идентитет, одрастање у јеврејској породици, и у вези с тим осећање страха и тескобе, чини се, јесу незаобилазна тема писаца јеврејског порекла. Осврћући се на своје одрастање у вишенационалној заједници, и Давид Албахари примећује: „Изгледало је да су сви остали у нашем мултиетничком друштву сигурни у свој идентитет и да само Јевреји проводе бескрајне сате у настојању да схвате ко су.” (Албахари: 2004: 69) Док, Ђерђ Конрад као да се надовезује на ово сазнање речима: „Онима који не воле да се разликују, околност да су се родили као Јевреји, сувише је тешко бреме.” (Конрад 2001: 27) У стваралачком смислу, ова болна питања и проблеми, пре свега, подстицај су да књижевно дело настане, да се ношење својеврсног терета, добијеног пореклом, разјасни себи и другима, да се истакне његова сврха и разуме та судбинска датост. Још једно Албахаријево размишљање, блиско Тишмином, најпрецизније објашњава ту условљеност порекла и литературе. „Бити Јеврејин значи да сам добио да носим терет, добродошли терет могло би се рећи, јер у томе се заправо крије суштина писања: писање бележи искуство о ношењу тог терета, оно помаже људима да скину тај терет са својих рамена, макар на кратко, и да увиде да, упркос тежини и патњи, постоји неки смисао на крају пута.” (Албахари 2004: 71)

Чини се као да је у овим речима садржан мотив писања карактеристичан за готово све јеврејске ауторе и да он обележава кључне тачке у књижевности холокауста. Искуство страдања, лутања, странствовања доживљено је као ношење својеврсног терета који се с годинама не смањује. Стога, већина аутора јеврејског порекла бави се управо проблемом ношења тог терета, отежалог услед година страдања, прогона и перманентног страха да

томе није крај. Писац заправо непрекидно трага за одговарајућим изразом којим би исказао тај архетипски проблем, заједнички, али и крајње индивидуалан, те се у њему преплићу две особености, како објашњава Оливера Радуловић: „Стваралачки интегритет повезан је с јеврејским идентитетом који подразумева слободу избора, јер је уметник прогоњени Јеврејин, осуђен на потрагу за правом формом и језиком.” (Радуловић 2011: 232) Управо је писање приче, стварање књижевног дела за ументика начин на који носи добијени терет, који се – реконструисан и анализиран у књижевном стварању – покушава разумети да би се, тако транспонован у литературу, учинио лакшим.

У овом последњем поглављу рада указали бисмо на својеврсну повезаност Александра Тишме с другим ауторима јеврејског порекла (Данило Киш, Доналд Мајкл Томас, Ђерђ Конрад, Филип Давид, Ласло Вегел), трагајући првенствено за оним темама и мотивима које су – у контексту књижевности холокауста – ови аутори препознали као значајне. На првом месту, то су питање порекла и конкретног односа аутора према припадности јеврејској заједници. Уз питања идентитета, иде и осећање тескобе које је дефинисано као страх од различитости која би сваког момента могла да буде проглашена кобном; затим, неспокој у свим аспектима живота, те забринутост над судбином своје породице и народа.

Немогућност да се приклони некој страни за Тишму је проблематична, али и изузетно продуктивна, јер су резултат тога значајни романи и приповетке с темом јеврејског идентитета. Страх од прогона и истребљења, тај архетипски страх, који га прати још од прича које је у детињству слушао, не дозвољава му дуги низ година да прихвати јеврејство у себи и да започне сложени процес разумевања и ослобађања свог идентитета, на корист себи и другима. Слична осећања прате и друге ауторе, што је само потврда дубоко усађене тескобе због порекла које сваки час може бити истакнуто као неподобно за живот у заједници. Осећање тескобе преплављује Тишмине јунаке (Веру и Роберта Кронера, Мирослава Блама и његове родитеље, Леона Функештајна), оно у њима постоји одувек као слутња, а слично осећање окупира и ликове у делима Д. Киша, Ђ. Конрада, Д. Албахарија, Ф. Давида, Д. М. Томаса, те ћемо о њиховим делима, а поводом романа Александра Тишме, више говорити.

Паралелно читање Тишминих и Кишових романа као да се само намеће због великих сличности ова два аутора на различитим нивоима (биографском, тематском, идејном, просторно-временском), стога указујемо на потребу за дубљим и детаљнијим компаративним читањем. Како примећује Јован Попов: „Необично је велики број сваковрсних подударности у животу и делима Александра Тишме и Данила Киша. Утолико је необичније што је, по нашем сазнању, критика тој чињеници приклањала мало пажње.” (Попов: 2001) Интересантно је то што и аутори један о другом мало (готово уопште) не говоре, па чак ни поводом објављивања значајних романа *Књига о Блему* и *Пешчаник*, који су пред читаоце изашли исте године, 1972.

Најочигледније везе између двојице аутора читају се најпре у породичним и биографским подацима. Двоструко порекло, испреплетана мађарска, јеврејска, српска крв, проблематичан идентитет, осећање стрепње и страха. Осим тога, њихово место рођења је сасвим близу (Хоргош/Суботица), крштени су православној цркви, с јасном намером да избегну последице све израженијег антисемитизма, обојица су имали доминантне мајке и одрастање у некомпатибилним породичним односима. Неко време су живели на истом простору; новосадска средина је за Тишму, несклоног честим путовањима и селидбама, остала трајна средина, неодвојива од његове личности и дела, препознатљива и у његовим романима, али је и на Киша, икао као привремено станиште, оставила неизбрисивог трага. Обе породице задесила је трагедија војвођанског јеврејства, јер су Тишмина бака Терез Милер и Данилов отац Едуард Киш враћени из исте колоне која је водила у дунавску гробницу током Новосадске рације. У њиховим романима зебележено је то искуство трауме које је заувек изменило живот породице, које је значило материјализовање свих претходних претњи и слутњи, те водило даље у логоре, гасне коморе, смрт. Међу биографским сличностима можда треба указати и на љубав према Француској, према романима Марсела Пруста, према Паризу у ком је Киш живео, а за којим је Тишма годинама чезнуо, док је у борби с репресивним системом чекао на пасош, да би на крају тамо и отпутовао.

Све породичне околности сплеле су се и одредиле однос двојице аутора према животу, према себи самом, према литератури. Књижевност је њихова прва и последња преокупација, посвећени су приповедачком раду, свесни да је то једино што умеју и на

чему предано раде, имајући у виду одговорност коју носе. Када пређемо с биографских на приповедачке сличности, одмах можемо утврдити то да обојица аутора недвосмислено занима истина, ка којој иду без обзира на неизвештан циљ до ког ће стићи и на цену која се мора платити. Раскривање прошлости, друштва, идеологије, трагање за суштинским, аутентичним, доживљеним, све и по цену да су истине до којих ће доћи неподношљиве, можда чак непостојеће. Не верују у измишљену причу, у литератури траже животно и доживљено. Оба приповедача у књигама *решавају* породичне проблеме и трауме, као и личне дилеме, схватајући значај теме, сматрајући обавезом, дужношћу да о јеврејском страдању говоре. И то је основна веза Александра Тишме не само с Кишом, већ и с другим ауторима јеврејског порекла.

С друге стране, приступ теми, начини приповедања, технички обрасци су битно различити. Тишма је у приповедању сведен, сув хладан, дистанциран, без лиричности препознатљиве у Кишовим делима, без нежних тонова и те *танане породичне туге*. Тишма, можемо то најгрубље објаснити, јесте традиционалнији приповедач код ког доминира реалистично; код њега је све недвосмислено, јасно, без белина које треба повезивати. За Кишову прозу препознатљиви су модерни (постмодерни) приповедачки поступци који воде у онеобичавање, цитатност, интертекстуалност, документарност, те тражи ангажованијег, истраживању склоног читаоца.

Ипак, без обзира на техничке разлике, можда се највеће мимоилажење налази у гледању на савременог човека, на друштво и монструозност века у коме су живели. Тишма види зло у човеку, у појединцу, и ту је бескомпромисан, спреман да у приповедачком раду истрајно доказује своја уверења. Киш зло види у идеологијама и друштву. Тишма не тражи оправдање за оно што се десило, не нуди за тог човека никакав алиби, никакву поуку, чак ни адекватну казну. Тиме отежава читаоцима, али доприноси (препознатљивом смиреношћу) чињеници да је човек такав какав јесте, да је свет тешко и несигурно место за живот.

На везу између дела Александра Тишме и Доналда Мајкла Томаса и његовог романа *Бели хотел* (1981) указао је Владимир Гвозден⁶, али и сам писац, помињући га у свом *Дневнику*. Дела ова два аутора блиска су по томе што обрађују један конкретан догађај из Другог светског рата (Новосадска рација/Баби јар) на психоаналитички и документаристички начин прилазе теми жртве (Вера Кронер/Лиза Ердман), говоре о односу послератне власти према конкретном догађају, о месту и улози појединца у наведеним дешавањима.

Бели хотел, потресан роман замишљен као психоанализа певачице Лизе Ердман коју води чувени бечки лекар Сигмунд Фројд, бави се кључним појмовима из књижевности холокауста: злочин, истина, заборав. За читаоце су најпотресније визије и фантазмагорије које пацијенткиња има, а које су последица њеног јеврејског порекла. Лиза, попут Vere Кронер, има наглашену сексуалност, али и од детињства врло изражену, онеспокојавајућу слутњу о прогонству и страдању. Њени родитељи одрекли су се, с јасном намером да се заштите, јеврества, али је порекло певачицу ипак уништило, јер се оно не манифестује кроз папирологију већ кроз свест о сопственом бићу. Тако се њена патња, настала у детињству, од времена када су је очеви радници исмевали и вређали због тога што је „прљава Јеврејка”, наставља када се, не знајући, удала за антисемиту који није знао да је Јеврејка, те је пред њом изговарао најгнусније речи увреде и омаловажавања њене нације.

Због тога, она, баш као ни Вера не жели нигде да припада, жели да побегне од себе саме, те конструише разлоге да своје порекло поништи. Тако, на пример, са олакшањем и радосћу прихвата могућност, неку малу наду, измаштану у њеној застрашеној подсвести, да њен отац није њен отац, већ да је она плод забрањене љубави мајке и једног блиског рођака. То браколомство, врло проблематично са етичког и породичног становишта, ипак јој лакше пада од припадања јеврејству. Сви њени каснији проблеми, пре свега, проблеми са везивањем и остваривањем функционалне везе, њени професионални проблеми, напади панике, сексуалне фрустрације, имају корене у траумама из детињства. Све је скупа води у

⁶ Гвозден је указао на ову везу на трибини посвећеној делу Александра Тишме, али и у тексту *Тишмина књижевност расцепа* (Гвозден 2005: 84)

честе халуцинације, предвиђања, најчешће визије горења, пламена, страдања, која су само предвиђање холокауста.

Тек на самом крају романа, Лизине халуцинације добијају своју реализацију као потврду у конкретним догађајима. Томас причу завршава потресном, страшном причом о страдању у Баби јару, страдању описаном врло сличном оном у Новосадској рацији, јер такви догађаји, одиграни изван окира људскости, одиграни по диктату зла, без свести, савести и морала, личе један на други. Догађај је испричан доста хладно и таксативно, у маниру литературе о холокаусту, с циљем да остави неподношљив утисак, једини адекватан описаним дешавањима. Нижу се сцене убијања, силовања, гажења преко тела, понижавање, отимачине, нељудскост.

Међутим, свим догађајима претходи општа неверица, непристајање здравог разума на овакво уништење, тражање утешног обајшњења, веровање да оно *мора* да постоји, једноставно *мора* да постоји неко логично објашњење зашто смо ми сада истерани из својих домова и упућени некуда. И тако до самог краја, до одвођења пред јаму/реку/пећ и скакања у њих.⁷

Траума Лизе Ердман потиче из детињства у коме почињу и њени кошмари који су се десили двадесетак година пре Баби јара, али догађај, сам по себи, малтретирања на етничкој основи, ма колико изоловано тада деловао, најављује оно што ће уследити. Да ли Лизина пророчанства, њене слутње погрома само показују дубоко укоренењен страх јеврејског народа? Да ли показују свест о сталном лутању, страдању, животу у вечној опасности? Да ли указују да је до холокауста ипак једном морало доћи? Или сведоче да је све било лако видети за оне који су знали да гледају?

⁷ Читајући књижевна дела овог тематског опуса, примећујемо да су опрез и предосећање опасности трајно укоренењени у јеврејским породицама, они се шире као предање, али да упркос томе постоји велико изненађење, неверица када опасност заиста закуца на врата. Стога, сви аутори бележе, пре свега, ту забезбеденост човека, вапај људскости, као непристајање здравог разума на злочине. Књижевна дела сведоче о сличном обрасцу понашања жртава, о њиховом непристајању да поверују у стварност, о тражењу оправдања за злочине, разумног оправдања које је заправо последња, макар наивна нада да није још све изгубљено. Тако је све до саме смрти, чврсте и неумољиве, пре које следи страх, слеђеност, ужас и ништавило.

Након свега, податак – значајан једнако као и догађај сам по себи – односи се на прећуткивање истине, на чињеницу да на месту злочина не постоји спомен-обележје, или да оно бар дуго није постојало, због немогућности да се потоње власти договоре у погледу тога шта се заправо збило, и да ли тај простор треба обележити! У Баби јару је 1941. године страдало између 100.000 и 150.000 људи, махом кијевских Јевреја (подаци су непоздани, као и они о Новосадској рацији), али су на истом месту убијани Роми и други неподобни, током свих ратних година. Преко лешева у јами (који су додатно заливени кречом), ницали су пројекти о стамбеним зградама и путевима. Томас с горчином коментарише: „Када се рат завршио, уништавање мртвих наставила је друга страна.” (Томас 2008: 209) Мало потом, додаје: „Међутим, нико није мислио да јаругу треба умирити подизањем споменика. Напуњена је бетоном и преко ње је изграђен магистрални пут, телевизијски центар и солитери.” (Томас 2008: 209) Тек деведесетих година, постављају се обележја, али су и она (лишена сваког разумног размишљања и свести о ономе што се догодило) постављена за сваку националност посебно. Сведоци смо тога да се сваке године, приликом обележавања сећања на страдале у Новосадској рацији, дешавају сукоби на верској и политичкој основи, као и проблеми око организације скупа. Место које би требало да уједини све људе у борби против зла, и да буде истакнуто у име сећања и опомене, постаје место на ком се дешавају нова раздвајања, груписање, оптужбе.

Своје ратно искуство, с болним ожиљком трауме, бележи и Ђерђ Конрад, на начин врло близак Тишми, у исповедној прози, налик дневничким белешкама, омиљеној форми књижевности холокауста. Исповедни тон, приповедање у првом лицу, документаристички приступ доприноси јаснијем приказивању догађаја, аутентичности, оставља јак, неподношљив утисак сагласан дешавањима. Догађаји се само нижу, један за другим, један тежи од другог, нарација и дескрипција су потиснуте, у први план избија огољено описивање самог догађаја, без објашњења. Како би се иначе и могли објаснити ови понори ништавила о којима се сведочи? „Литературом о холокаусту, а можда и писањем романа уопште, руководи стара дихотомија између историјског и имагинативног приступа, а у позадини ове дихотомије стоји адорновски морални став. Често се најбољим приказима холокауста сматрају они у којима је сама литература најмање уочљива.

Фикционализовање је готово табуисано, а нарочит значај добијају лична сведочења обликована на темељу новинарских, дневничких и документаристичких описа.” (Гвозден 2005:83) Циљ ових начина приповедања јесте само сведочење и непрекидно подсећање на злочине, прогоне, геноцид, уз горко сазнање да утехе нема. Када говори о овим темама, литература не може да анализира, нити нуди одређене одговоре, она само сведочи и поставља питања, суочавајући читаоце с беспштедним истином о монструозним дешавањима у друштву које се с поносом називало цивилизованим.

У свом аутобиографском роману *Одлазак од куће и повратак кући*, Конрад описује ратне године, прогонство из села, брзи суноврат своје породице, преживљавање, скривање, немаштину, празнину. Описује тих неколико година, приказујући ратну атмосферу, своја дечачка осећања, али и виђење ствари из данашње перспективе одраслог човека, ревидирано искуством, сазнањима, годинама. Као и већина других аутора, у први план истиче забезекнутост човека пред најездом зла, неверицу и неприпремљеност жртава на надолазеће догађаје, на ратни хаос, на глад и сиромаштво, на понижење и страдање. Упркос претњама, али и сигнаlima који су (нарочито посматрани и анализирани с временске дистанце) постојали, али тачно обрађени тек након минулих година, након извршених злочина, човек не пристаје да прихвати зло као могући, као саставни облик живота. Како би уопште могао да разуме кад је до тада живео свој мирни живот, боловао своје дневне муке, а сада стоји затечен пред неразумним захтевом да се са овог света мора склонити јер је од данас проглашен другачијим, небитним, недостојним живота. Конрад се присећа: „Од своје пете године знао сам да ће ме убити буде ли Хитлер победио.” (Конрад 2008: 6); с његових навршених једанаест година, све те страшне слутње постале су стварност. Аутор скреће пажњу на то да се тих (шест) година знало шта се може десити, претња и слутња биле су присутне не само у дечачкој свести, већ су лебделе над целом породицом, али као да нису добро схваћене. Управо због те неверице – као примарног осећања – настају оклевање, закаснеле реакције, погрешне процене, споро деловање, као неадекватан одговор на зло које надолази. „Како смо уопште доспели до ове тачке? – питали смо се у кућама обележеним жутим звездама, гетима, логорима. Били смо жртве велике заблуде.” (Конрад 2001: 14)

До самог краја, људи нису били у стању да прихвате безумну идеју о подели света. Нису могли да разумеју, упркос великим напорима и добром образовању, чиме су заслужили прогоне, логоре, смрт, нити су могли да прихвате, упркос свим упозорењима, да ће се тако нешто заиста догодити. Зато су тражили разумно разјашњење, правили стратегије, тешили себе и друге. „Деветнаестог марта 1944. године, када су Немци запосели Мађарску, имао сам једанаест година. Догодило се оно чега смо се до тада плашили за трпезом. Привилегованог острва више нема. Сада почиње нешто друго. О, како је то само једноставно ишло! Како је све оно што је до тада било, постало комично! Колико сам само пута слушао одрасле људе, стратега за трпезаријским столом, да ће Енглези продрети из Италије преко Грчке, да је на помолу западна инвазија, па ће тада Хорти најпре добити шири маневарски простор, а потом би могао и да иступи из рата, и на крају ће Мађарска еволуирати у неутралну демократију англосаксонског типа. А наши очеви ће мирно дочекати у својим дућанима, лекарским ординацијама, адвокатским канцеларијама.” (Конрад 2008: 31) Одједном, све оно што је изгледало немогуће постало је стварно. Само у једном трену, срушио се читав један свет који је деловао стабилан и неуништив, и све се обрнуло наопачке, па сада, из те наопаке перспективе, све оно претходно делује сањано, неодрживо, немогуће.⁸ Као у породици Бламових и Кронерових, остаје само мук, неверица, чекање испуњено наивном вером у поредак, правду и право човека на живот.

Конрад нам прича о свом одрастању у имућној породици, с бројном послугом и гувернантама, позориштем и књигама, указујући на то да је као дете прешао пут – од тог света културе, реда, и смисла, до логора, немаштине, глади, страха и плача. Описује редом дешавања, ту *нову* стварност, стварнију од оне претходне стварности, стечене муком и знојем: затворена радња, забрана кретања, жуте звезде, хапшење родитеља, па бекство, на које се сам, као дечак од једанаест година одлучио, тако што је купио исправе и побегао код рођака у Будимпешту. „Сви остали Јевреји, дакле – дан након нашег одласка – били су из Ујфалуа, у сточним вагонима, одведени у Нађварад, затворени у тамошњи гето и, нешто касније, продужили су у Аушвиц.” (Конрад 2008: 50) И када је одузета сва имовина,

⁸ Овом темом бави се и Давид Албахари у књизи есеја *Терет*. Запажање слично Конрадовом износи у својим логорским писмима први муж Албахаријеве мајке, пишући о томе да се читав претходни, угодан и безазлен породични живот, данас, из перспективе логорског живота, чини као филм, док је ово стварност, неумољива и непоколебљива једина истинита.

када је кретање ограничено, када жута звезда на реверу обележава њихову недостојност, када су чланови породице убијени на кућном прагу, они и даље верују, тек нешто слабијом вером у свет и његово хумано лице. Конрад, као и Тишма, указује на чињеницу да су се, у ратним околностима, далеко реалнијим и практичнијим показали млађи чланови породице, још увек деца, чији вид није замагљен дугогодишњим уверењима, веровањима, идеологијом. Деца указују на реалност, они налазе решења или покушавају да их пронађу (Вера Кронер, Естера Блам, Средоје Лазукић, Ђерђ Конрад).

О рушењу и нестајању целог једног света који је деловао чврсто утемељен, постављен на стабилним ногама сведочи и Филип Давид у роману *Кућа сећања и заборав*. „Његова слика о уређеном свету распала се. У свету уређеном по природним и друштвеним законима не би било могуће све оно што се догађало. Јасно је видео зло које се приближавало у страшном налету. Један свет за који се веровало да је уређен, да у њему постоје неке неприкосновене вредности, налазио се пред распадом, пред нестајањем.” (Давид 2015: 29). А потом, као објашњење, нуди размишљање забележено у историји, предањима, породичним причама у којима се крије давно записана судбина од које се узалудно бежало. „Да ли је превише поверовао у рационалност света, да ли се превише лако одрекао мистичних предања својих предака? Постајало је све очевидније да светом не владају рационалне него ирационалне силе.” (Давид 2015: 30) Ирационалне силе, материјализоване у безумљу које се пред човековим очима дешава, јесу производ људског фактора који се кроз историју увек приказује као звер спремна на најстрашније злочине, само кад се, вођена околностима, ослободи. О томе истрајно говоре романи и приповетке Александра Тишме. Све оно што се дешава чучи у човеку самом, та спремност на рушење онога што је сам саградио, на убијање онога њему сличног, на прогоне оних који су заправо исти, свеукупно зло је део нас самих, и на то нас литература непрекидно подсећа.

Књижевност холокауста хладно и педантно бележи управо ту прву затеченост пред надолazeћим злом, не би ли што јаче истакла оне вредности на којима се веровало да свет почива, које и данас желимо да негујемо (морал, доброту, толеранцију, неприхватање зла). Осим тога, неверица указује и на суноврат, почетак хаоса и потпуни пораз човека који ће уследити. Након првобитног шока, одједном, када је зло почело да се дешава, следи етапа

у којој све делује и стварније од стварности, заувек забележено као сазнање да је све, баш све могуће. Потом, настаје хаос као последица губљења свих правила и у њему остаје само борба за опстанак, за голо преживљавање у том свету убијања и мучења, који се брзо истакао својим потезима као реалнији од оног претходног који су сами градили. Људи се прилагођавају новим околностима, заборављају – мање или више – на све претходно стечено, сналазе се, довијају животу, улагују злочинцима, трпе понижења, сами убијају, потказују, клевећу и шта све не, не би ли преживели. На крају, они који су успели да обезбеде себи трајање, који неким стицајем срећних околности нису изгубили живот остају да лутају у свету који не препознају, носећи велике ожиљке на души. Њихов живот постаје готово неподношљив, страشان јер се у ратном незнању и послератном хаосу, док су се пребројавале жртве, полако кристалисала свест о ономе што су преживели. Осећање кривице и незаслуженог успеха их преплављује и они настављају даље, али то више није живот. Болна сећања, страх да ће се преживљено вратити, али и сазнање о томе у каквом свету заиста живе, нагони велики број преживелих да сада, након свега, оконча свој живот, не налазећи у њему нигде смисао.

Књижевност холокауста проблематизује све аспекте ратног страдања: улогу групе и појединца, жртава према злочину, односа злочинца према жртви, али и посебно осетљиво питање кривице преживелих. Конрад наводи како се након окупације вратио са сестром кући, у којој влада пустош, све вредно је развучено, о родитељима не знају ништа, а уместо олакшања због окончања рата, он осећа тескобу, нарочито приликом сусрета са оним преживелима који су остали без своје деце. Од двеста јеврејске деце, колико их је у њиховом месту било, преживело је само четворо. Нечији отац му дословно каже: „Да ли знаш да живиш уместо других?” (Конрад 2008: 101) И то осећање кривице постаје тежак терет који само отвара простор за нова егзистенцијална питања. Извукли смо се, али како? Зашто сам баш ја од толиких других преживео? Која је моја улога у даљем послератним процесима? Каква је била моја улога у самим ратним дешавањима? Да ли сам могао учинити више за своју породицу?

Преживеле жртве мучи и чињеница да се живот, након онаквих потреса, након систематског прогона, неочекивано брзо враћа у „нормалу”. Људи као да настављају тамо где су стали, све тече као да се ништа није десило, људи раде, друже се, жене, доводе нове

партнере као замену за оне које су изгубили, рађају се прва деца, као некаква замена оној деци које више нема, школа наставља да ради, оно разрушено је обновљено, али више ништа није нити икада може бити исто. Тој лакоћи заборав закаснило се чуди Мирослав Блам, па Вера Кронер док се гуши у вреви немачког велеграда, питајући се да ли су сви полудели, па Томас након Баби јара, па Ђерђ Конрад који посматра своју преживелу и поново окупљену породицу с јасним разумевањем да се живот наставља, али да у њему ништа више неће бити исто.

Због тога, свет у послератном периоду и даље делује као да је полудео и да у том лудилу није способан да нешто промисли, да се пита или чак научи, макар због будућности која би морала бити спокојнија. Ужурбани послератни живот иде ка обнови и изградњи, ка тобоже новом подизању система, постављању правила за функционисање хуманог друштва, док, заправо, подстиче нове забране, једноумље, репресију, заборављање жртава. О тим механизмима власти сведоче судбине Предрага Попадића, Vere Кронер, Средоја Лазукића, Конрадове целе породице чија је имовина, по повратку из логора, нацификована.

О теми заборав и лаког прихватања дневних струјања, као какве стихије, најдиректније говори Ласло Вегел у *Неопланти*. Ова романескно-мемоарска проза блиска је Тишминој, пре свега, због локалитета, али и због директног, беспопштедног сведочења о суграђанима. Пратећи друштвено-историјска дешавања, Вегел на ироничан начин приказује свест, менталитет новосадског грађанства, те средњоевопске елите (оне исте на коју је Тишма мислио у Меријанима средње Европе), која једнако надахнуто, с полетом и тужно кратким памћењем дочекује сваку нову власт. Из Вегеловог угла, то су људи који пристају на све, на промену језика, политике, приоритета, ставова, који се једнако страшно одушевљавају сваком новом идеологијом, тражећи у њој место за лично доказивање, просперитет, или – само голи опстанак. Они се здушно предају свакој новој друштвено-политичкој клими, коју с лакоћом, као да никада није постојала, забораве при доласку следеће, по природи, ствари опозитне. Управо тај заборав, то изостајање свести о ономе што се догодило, о чињеници да је хиљаде људи – њихових комшија, сународника, сродника – избрисано готово пред њиховим очима, јер су проглашени небитним, управо

та несвест поражава и то је оно што аутори желе да истакну, да раскринкају тај свет, да га обележе као кључни проблем друштва у коме сваки појединац има одређену одговорност.

Када треба поставити права питања и сазнати истину, Ђерђ Конрад, као и Вегел, као и Тишма, немилосрдан је и незаустављив. Због тога их данас, када мисле на родно место, на онај живот пре, не мучи носталгија, већ горчина, јер након холокауста ништа више није исто, па ни то сећање. Тако, Тишма окривљује неморални средњоевропски свет, укључујући ту и свет коме је сам припадао, Вегел – Новосађане, а Конрад – своје суграђане, јер су на страдање пристали, ћутке, само немо гледајући, или су, још горе, у њему учествовали. „Варошица је одстранила своје јеврејске грађане, присвојила све што је било њихово, уселила је странце у њихове куће и њихова дворишта, крајње се алкаво старала о њиховој оставштини.” (Конрад 2008: 131)

Због свега наведеног, због ћутње и заборав, и код Конрада, као и код Тишме и Давида, као и код других аутора, преовлађује страх од новог страдања, сталног страдања, патњи и лутања као неке неминовности. Најчешћа и најопаснија реакција људи јесте заборав који настаје као производ друштвено-политичке стратегије, на општем плану, или на појединачном плану означава бежање преживелог ума од тешких мисли, од ружних тема, од смрти, или заборав проистекао из неспособности да преиспитамо сопствену улогу у процесу страдања или да тражимо истину докле год она не буде јасно и до краја речена. Зато писци стварају књижевна дела, инсистирајући на сећању, постављајући најважнија питања. Како живети након холокауста? Како даље писати и читати књижевна дела? Шта желимо да сачувамо у сећању? На који начин ћемо о злочинима говорити наредним генерацијама? Каква је моја улога?

Сводећи аналитичка размишљања, преносимо речи Филипа Давида, које у неколико пасуса врло јасно сумирају покренуте теме и питања о смислу књижевног стварања, отворена за даља промишљања, јер прича о системском прогону и уништењу никада не сме да престане. „Оно о чему данас размишљам јесте: како нам се све то догодило? Пре него што се догодило, нисмо веровали да је такво нешто могуће. А када се

догодило, почели смо се навикавати на то зло, које нас је паралисало, одузело нам сву снагу, осим снаге за преживљавањем, а све оно што нам се некад чинило сулудим, неприхватљивим, немогућим, постало је и могуће и прихватљиво, јер је то била наша једина стварност. И из те стварности није било бекства, свака друга стварност била је укинута и непостојећа.

Ми смо видели зло које је добило своје лице: лице гестаповца. Зло постоји тек када добије лице. Када добије своју телесност, своју апсолутну моћ да смлави, уништи. Тортура се утискује у душе жртава, ништа не постоји изнад тортуре. То је једина реалност.

Сви ми који смо то прошли, малобројни који смо преживели, никада се нисмо ослободили понижења и страха, живот више није био живот, изгубио је сваки смисао. Када се изгуби вера, када се изгуби нада, све се претвара у велики неред, у растројеност која се ближи лудилу и депресији. Нису људи извршавали самоубиства у логору, него после логора пошто су схватили да се прошлости не могу ослободити.

...

Шта нам у свему што смо проживели недостаје? Нешто јако важно, за чим трагамо, узалуд трагамо. Недостаје смисао нашег страдања. А зло управо свему чега се дотакне одузима смисао.” (Давид 2015: 140/141)

И на крају, добро познату изјаву Теодора Адорна да је „писати поезију после Аушвица варварство”, можемо допунити Албахаријевим размишљањем: „Није ли то дужност сваког писца: да пише о страхотама онога што сагледава као коначни холокауст.” (Албахари: 2004:71) Верујемо у то да би се Александар Тишма са овом допуном сложио, јер његова дела управо показују да је дужност писца да пише о злу – које је главна тема његове прозе, које се налази на свакој страници јер је неодвојиви део човека и стоји као чињеница на коју непрекидно треба указивати. Прихватање људске природе као такве доводи у питање живот и његов смисао, јер ако је чињеница да је човек зао, спреман на све, онда заиста живимо у опасном, али и бесмисленом свету у коме је све могуће. Као што каже Михајло Пантић: „Свет је довршен, нужно зао: књижевности је, судећи барем

према књигама Александра Тишме, остало само да нас на ту чињеницу непрестано подсећа, да нас (бекетовски) трезни од сваке илузије.” (Пантић 1999:91) Ипак, писање приче, ако је и стално подсећање на чињеницу о нужности зла, то је подсећање с надом, макар каквом, да се писаном речју ипак може учинити мало више од сведочења. Смисао целог животног и приповедачког подухвата припада оним дневним, „малим” потезима, сваком напору човека да учини живот лепшим, да сачува достојанство живота, негујући хуманистичке принципе на којима волимо да верујемо да живот почива.

ЛИТЕРАТУРА

ПРИМАРНА ЛИТЕРАТУРА

Тишма, Александар, (2001). *Дневник (1942-2001)*, Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Тишма, Александар (1990). *Књига о Блему*. Предговор Славко Леовац. Сарајево:Веселин Маслеша

Тишма, Александар (1989). *Ненаписана прича*. Нови Сад: Војвођанска академија наука и уметности, Академске беседе.

Тишма, Александар (2000). *Сечај се вечкрат на Вали*. Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Тишма, Александар (1997). *Употреба човека*. Предговор Живан Живановић Београд: Завод за уџбенике и наставна средства

Тишма, Александар (1987). *Капо*. Београд: Нолит.

Тишма, Александар (1987). *Школа безбожњиштва*. Београд: Нолит.

Тишма, Александар (1996). *Шта сам говорио*. Нови Сад: Прометеј.

СЕКУНДАРНА ЛИТЕРАТУРА

Албахари, Давид (1996). *Породично време*. Београд: Народна књига.

Албахари, Давид (1997). *Преписивање света*. Вршац: КОВ

Албахари, Давид (2004). *Терет*. Београд: Форум писаца.

Антологија Тишима (избор, предговор, редакција и коментари Драђко Ређен). (2006). Нови Сад: Прометеј.

Бабић, Јелена (2013). *Историографски и фикционални елементи у Употреби човека Александра Тишме*, Свеске, бр.67, март, стр. 60–65

Бањаи, Јанош (2005). *Александар Тишма и Имре Кертес: бесудбинство употребљеног човека*. У: *Повратак миру Александра Тишме: зборник радова*. Уредници: Јован Делић, Светозар Кољевић, Иван Негришорац. Нови Сад: Матица српска: САНУ, Огранак. Стр. 161–167

- Божовић, Гојко (1997). *Уметност и пораз*. Реч: часопис за књижевност и културу, год. 3, бр. 20: стр. 107–108
- Божовић, Гојко (2001). *Живот и прича*. Нови Сад: Поља, год. 46, бр. 416 (2001): стр. 42–47
- Божовић, Гојко (2005). *Употреба човека или драма без катарзе*. У: *Повратак миру Александра Тишме: зборник радова*. Уредници: Јован Делић, Светозар Кољевић, Иван Негришорац. Нови Сад: Матица српска: САНУ, Огранак. Стр. 169–178.
- Братић, Весна (2009). *Александар Тишма и Виљем Фокнер. Ка рјешењу антрополошке загонетке*. Подгорица: Језици и културе у контакту (зборник радова), Институт за стране језике.
- Варница, Невена (2012). *Насиље, циркус, парадокс. Капо*. Нови Сад: Академска књига.
- Вегел, Ласло (2014). *Неопланта или Обећана земља*. Нови Сад: Академска књига.
- Гвозден, Владимир (2005). *Тишмина књижевност расцепана*. У: *Повратак миру Александра Тишме: зборник радова*. Уредници: Јован Делић, Светозар Кољевић, Иван Негришорац. Нови Сад: Матица српска: САНУ, Огранак. Стр. 74–92.
- Гвозден, Владимир (2011). *Мукотрпно оживљавање истине*, у: Александар Тишма *Књига о Бламу*. Нови Сад: Академска књига.
- Гвозден, Владимир (2011). *Тишма међу нама. Сабрана дела А. Тишме*. Нови Сад: Нова мисао, март/април 2011. стр. 48–51
- Гвозден, Владимир (2013). *Новосадски роман и урбана нелагодност (седам напомена и једна „опомена“)*. У: *Летопис Матице српске*, год. 189, књ. 491, св. 1–2, 2013, стр. 101–117.
- Гикић, Радмила (1993). *Искусства прозе*. Нови Сад: Српска читаоница и књижница у Иригу.
- Гордић Петковић, Владислава (2005). *Женски ликови у Тишминој прози*. У: *Повратак миру Александра Тишме: зборник радова*. Уредници: Јован Делић, Светозар Кољевић, Иван Негришорац. Нови Сад: Матица српска: САНУ, Огранак. Стр. 54–59.
- Гордић, Славко (2005). *О позној, нефикционалној прози Александра Тишме*. У: *Повратак миру Александра Тишме: зборник радова*. Уредници: Јован Делић, Светозар Кољевић, Иван Негришорац. Нови Сад: Матица српска: САНУ, Огранак. Стр. 178–183.
- Давид, Филип (2015). *Кућа сећања и заборав*. Београд: Лагуна.

- Делић, Јован (1999). *Ка поетици Александра Тишма*. Нови Сад: Летопис Матице српске, год. 178, књ. 464, сб. 1–2 (јул–август), стр. 67–85
- Егерић, Мирослав (1997). *Егзистенцијални реализам Александра Тишме*, Дело, год. 23, књ. 23, бр.3, стр.1–9
- Јерговић, Миљенко. *Тишма, утјеха јеврејских паса*, <http://www.jergovic.com/subotnja-matineja/tisma-utjeha-jevrejskih-pasa/>
- Јованов, Светислав (1995). *Приповедачево огледало*, у: А. Тишма *Искушења љубави*. Београд: Време књиге.
- Кољевић, Светозар (2001). *Да ли је човек оно што му се дешава?* Поља, часопис за књижевност и теорију, год. 46, бр. 416. Стр: 78–80
- Кољевић, Светозар (2005). *Слика јеврејских судбина у Тишмином роману Употреба човека*. У: *Повратак миру Александра Тишме: зборник радова*. Уредници: Јован Делић, Светозар Кољевић, Иван Негришорац. Нови Сад: Матица српска: САНУ, Огранак. Стр. 9–19.
- Конрад, Ђерђ (2008). *Одлазак од куће и повратак кући*. Београд: Архипелаг.
- Конрад, Ђерђ (2001). *Невидљиви глас*. Нови Сад: Стилос 2001.
- Коруновић, Горан (2012). *Сећање на Други светски рат у роману Капо Александра Тишме*. Нови Сад: Летопис Матице српске, год. 44, књ. 115, стр. 107–121
- Кујунџић, Драган (2011). *Сазревања, издисаји. Јевреји и Холокауст у делима Александра Тишме*. Нови Сад: Интеркултуралност, Завод за културу Војводине, март 2011.
- Марко Неђић (2005). *Наративни глас Александра Тишме У: Повратак миру Александра Тишме: зборник радова*. Уредници: Јован Делић, Светозар Кољевић, Иван Негришорац. Нови Сад: Матица српска: САНУ, Огранак. Стр. 31–40.
- Милашиновић, Светлана (2012). *Злоупотреба човека као заоставштина Александра Тишме*. Нови Сад: Летопис Матице српске, год. 44. књ. 115, стр. 220–224
- Милер, Терез (2012). *Истинита прича*. Нови Сад: Академска књига.
- Мирковић, Чедомир (1973). *Од кратке приче до комплексног романа у: Српска књижевност у књижевној критици*. Београд: Савремена проза, Нолит.

- Мирковић, Чедомир (1981). *Једна деценија: књижевна вредновања (1970–1980)*. Београд: Научна књига.
- Мирковић, Чедомир (2005). *О Александру Тишми, књижевно-критички и дневнички*. У: *Повратак миру Александра Тишме: зборник радова*. Уредници: Јован Делић, Светозар Кољевић, Иван Негришорац. Нови Сад: Матица српска: САНУ, Огранак. Стр. 99–122.
- Мићић-Димовска, Милица (2005). *Прецизност слика у Тишиминим делима*. У: *Повратак миру Александра Тишме: зборник радова*. Уредници Јован Делић, Светозар Кољевић, Иван Негришорац. Нови Сад: Матица српска: САНУ, Огранак. Стр. 92–96
- Мићић-Димовска, Милица (2001). *Трагање за јунаком*. Поља, часопис за књижевност и теорију, год. 46, бр. 416. Стр: 25–26
- Негришорац, Иван (2005). *Проблематични субјекат Александра Тишме и европски нихилизам*. У: *Повратак миру Александра Тишме: зборник радова*. Уредници: Јован Делић, Светозар Кољевић, Иван Негришорац. Нови Сад: Матица српска: САНУ, Огранак. Стр. 198–216.
- Павковић, Васа (2001). *Фрагменти о Тишми*. Поља, часопис за књижевност и теорију, год. 46, бр. 416. Стр: 31–36
- Палавестра, Предраг (1998). *Јеврејски писци у српској књижевности*. Београд: Институт за књижевност и уметност.
- Палавестра, Предраг (2005). *Јеврејска тема Александра Тишме*. У: *Повратак миру Александра Тишме: зборник радова*. Уредници: Јован Делић, Светозар Кољевић, Иван Негришорац. Нови Сад: Матица српска: САНУ, Огранак. Стр. 20–24.
- Пантић, Михајло (1999). *Александријски синдром 3*. Нови Сад: Матица српска.
- Пантић, Михајло (2003). *Александријски синдром 4*. Београд: Просвета.
- Пантић, Михајло (2005). *Тишмине поетичке експликације*. У: *Повратак миру Александра Тишме: зборник радова*. Уредници: Јован Делић, Светозар Кољевић, Иван Негришорац. Нови Сад: Матица српска: САНУ, Огранак. Стр. 27–30.
- Панчић, Теофил (2000). *Извештај о животу*. Београд: Време бр. 492, 10. јун 2000.
- Повратак миру Александра Тишме (зборник радова)* (2005). Нови Сад: Матица српска, Одељење за књижевност и језик.
- Писарев, Ђорђе (2001). *Из живота једног писца*. Поља, часопис за књижевност и теорију, год. 46, бр. 416. Стр: 49–56

- Попов, Јован (2001). *Јез и јоргован*. Поља, часопис за књижевност и теорију, год. 46, бр. 416. Стр: 64–77
- Попов, Јован (2007). *Између фикције и стварности: употреба Дневника у Употреби човека Александра Тишме*. Београд: Научни састанак слависта у Вукове дане, Међународни славистички центар на Филолошком факултету, стр. 435–445
- Радловић, Оливера (2011). *Страдање Јевреја у стваралаштву Данила Киша, Александра Тишме и Давида Албахарија*. Стр. (253–268). У: *Тумачења књижевног дела. Нове научне методологије у настави књижевности*. Нови Сад: Орфеус.
- Росић, Татјана (2001). *Искушавање врлине*. Поља, часопис за књижевност и теорију, год. 46, бр. 416. Стр: 36–42
- Ређеп, Драшко (2001). *Привлачност понора постојања*. Поља, часопис за књижевност и теорију, год. 46, бр. 416. Стр: 57–63
- Савић, Милисав (2001). *Употреба тела*. Београд: Политика.
- Савић, Милисав (2005). *Писац на бициклу*. У: *Повратак миру Александра Тишме: зборник радова*. Уредници: Јован Делић, Светозар Кољевић, Иван Негришорац. Нови Сад: Матица српска: САНУ, Огранак. Стр. 304–309.
- Тишма, Александар (1969). *За црном девојком*. Београд: Просвета.
- Тишма, Александар (1994). *Употреба човека*. Предговор Бранко Поповић Београд: Књига комерц.
- Томас, Мајкл (2008). *Бели хотел*. Београд: Zepher Book World.
- Хандке, Петер (2005). *Писмо Светозару Кољевићу*. У: *Повратак миру Александра Тишме: зборник радова*. Уредници: Јован Делић, Светозар Кољевић, Иван Негришорац. Нови Сад: Матица српска: САНУ, Огранак. Стр. 293.
- Ходел, Роберт (2005). *О односу љубав-друштво код А. Тишме*. У: *Повратак миру Александра Тишме: зборник радова*. Уредници: Јован Делић, Светозар Кољевић, Иван Негришорац. Нови Сад: Матица српска: САНУ, Огранак. Стр. 41–54.
- Цидилко, Весна (2007). *Политичка и социјална стварност у приповедачком делу Александра Тишме*. Берлин: Универзитет Хумболт, Изворни научни радови св. 131–132, стр. 185–196.
- Цидилко, Весна (2012). *Александар Тишма о себи и другима или О замкама заборав*. *Сечај се вечкрат на Вали*. Нови Сад: Академска књига.

Џамбарски Завишић, Емилија (2010). *Поетика простора у Књизи о Бламу Александра Тишме*. Нови Сад: Летопис Матице српске, год. 186, књ. 426, св. 4 (октобар 2010): стр. 620—645.

Џамбарски Завишић, Емилија (2003). *Поетичка начела у Дневнику 1942–2001 Александра Тишме*. Сарајево: Свеске, год. 15, бр. 69 (септ. 2003), стр. 78–86

Шукало, Младен (2005). *Наративна устројства идентитета у дјелу Александра Тишме*. У: *Повратак миру Александра Тишме: зборник радова*. Уредници: Јован Делић, Светозар Кољевић, Иван Негришорац. Нови Сад: Матица српска: САНУ, Огранак. Стр. 60–74.